

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-2 Issue-19

**INTERNATIONAL
JOURNAL of
ADVANCE and
APPLIED
RESEARCH**

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance
and Applied Research (IJAAR)

Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN - 2347-7075

Impact Factor -7.328

Vol.2 Issue-19 July-Aug-2022

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

July-Aug-2022 Volume-2 Issue-19

On

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

Editor

Dr. Umakant Chanshetti

Principal

Jawahar Arts, Science & Commerce College (Maharashtra) India

Co- Editor

Dr. Maruti Musande

Dr. Rajshekhar Varshetti

Dr. Sunil Rajput

Dr. Ningappa Somgonde

Published by- P. R. Talekar, Secretary, Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

CONTENTS

Sr No	Paper Title	Page No.
1	डिजिटल पर्यटन प्रा. डॉ. शितोळे अनिल विजय, गायकवाड प्रतिभा शिवाजी	1 to 4
2	शाश्वत विकासात जलसंपदाचे महत्त्व प्रा. मनोहर नारायण मोरे	5 to 7
3	भारतातील आदिवासी जमातींचा वर्गीकृत अभ्यास डॉ. शरद बाबुराव सोनवणे	8 to 13
4	भारतीय लोकसंख्येची वयोरचना डॉ. हरी साधू वाघमारे	14 to 17
5	समुदायाचे आरोग्य (Health in Community) प्रा.दत्तात्रय प्रभुराव मुढे	18 to 22
6	आजच्या काळात भारतीय महीलांचा आहार व आरोग्य – एक अभ्यास प्रा.कविता आर.किर्दक	23 to 25
7	भारतातील शाश्वत विकास ध्येय : बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक वस्तुस्थिती डॉ.बिरादार माधवराव नरसिंगराव, चव्हाण उदयराज चंदन	26 to 29
8	कालाराम मन्दिर प्रवेश: एक सामाजिक-आर्थिक उन्नति का मार्ग डॉ वृजेन्द्र सिंह बौद्ध	30 to 34
9	सामाजिक शास्त्रातील अर्थशास्त्राचे योगदान डॉ. सुरेखा भागुजी भिंगारदिवे	35 to 37
10	महाराष्ट्रातील महिला धोरणाची वास्तविकता प्रा. सि. के .भोवते	38 to 41
11	महात्मा बसवेश्वरांचे मानव समाजासाठी केलेले योगदान प्रा. डॉ. सोमगोंडे निंगप्पा सिद्राम	42 to 44
12	मनुष्य जन्म से नहीं, कर्म से श्रेष्ठ है : संत रैदास प्रा. डॉ. एम. बी. बिराजदार	45 to 47
13	परभणी जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळे प्रा.डॉ. देशमुख एस .बी.	48 to 51
14	जलवायु परिवर्तन व ग्लोबल वार्मिंग का मानव सभ्यता पर प्रभाव श्रीमती सरला देवी चक्रवर्ती	52 to 62
15	स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ संलग्नित महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील सेवा सुविधा व माहिती तंत्रज्ञान आधारित साधनांची उपलब्धता : एक अभ्यास अंबादास वसंत खिलारे, डॉ. दिलीप डी. मेख्री	63 to 66
16	संस्कृत : एक वैज्ञानिक भाषा डॉ. सत्येंद्र राऊत	67 to 69
17	अर्थशास्त्र सामाजिक विज्ञान (Economics as Social Science) प्रा. गणेश गंभीरराव देशमुख	70 to 72
18	भारतातील महिला रोजगार व लिंग असमानता प्रा.सुदेवाड एस.व्ही.	73 to 76
19	हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम आणि आर्यसमाज चळवळ प्रा.डॉ.सुनिल रजपूत	77 to 80

20	“कुशल मानवी भांडवल निर्मितीसाठी गुंतवणुकीच्या कमतरतेमुळे लातूरच्या तुलनेत उस्मानाबादचा कमी विकास” श्री. दयानंद बी. हाके	81 to 86
21	भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये कृषी, औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्राचे योगदान डॉ.मोरे अर्जून मोहनराव	87 to 92
22	समाज में महिला सशक्तीकरण का योगदान डॉ.सलमा खमरोद्दीन शेख	93 to 94
23	महाराणा प्रताप संघाचा कबड्डी खेळ क्षेत्रातील योगदानाचा अभ्यास रावसाहेब गराड , डॉ. दीपक माने	95 to 97

डिजिटल पर्यटन

प्रा. डॉ. शितोळे अनिल विजय¹ गायकवाड प्रतिभा शिवाजी²

¹अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, एकनाथ सीताराम दिवेकर महाविद्यालय, वरवंड

²पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे, प्रा.रामकृष्ण मोरे कला,वाणिज्य, व विज्ञानमहाविद्यालय, आकुर्डी

Corresponding Author- प्रा. डॉ. शितोळे अनिल विजय

ई.मेल- pratibhagaikwad1234@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7053607

गोषवारा –

आजकाल जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात डिजिटलायझेशन दिसून येते. डिजिटल टुरिझम हे डिजिटल टूल्स आणि तंत्रांच्या उदयामुळे पर्यटनात एक बदल आहे. . डिजिटायझेशनशिवाय पर्यटन परदेशी सेवा प्रदात्यांशी स्पर्धात्मक होणार नाही. ग्राहकांच्या सतत वाढणाऱ्या अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी पर्यटन संस्थांसाठी डिजिटलायझेशन आवश्यक आहे. पर्यटकांसाठी गंतव्यस्थानाच्या निवडीनंतर, किंमत हा दुसरा सर्वात महत्वाचा घटक असतो डिजिटलायझेशनमुळे पर्यटनातील सर्वात मोठा बदल विक्रीमध्ये दिसून येतो. इंटरनेटच्या सहाय्याने ग्राहकांना थेट बुकिंग देखील उपलब्ध आहे. ऑनलाइन जाहिराती ईमेल, शोध इंजिन, सोशल मीडिया, ऑनलाइन जाहिराती आणि मोबाइल जाहिरातींसह अनेक स्वरूपात दिसू शकतात. पर्यटन सेवांसाठी मानवी घटक निर्णायक आहे. कर्मचारी थेट पर्यटकांशी जोडलेले असल्याने ते सेवेच्या प्रतिमेवरही प्रभाव टाकतात. समोरच्या कर्मचाऱ्यांच्या व्यतिरिक्त वापरकर्त्यांची देखील सेवेच्या निर्मितीमध्ये महत्वाची भूमिका असते. पर्यटकांसाठी चोवीस

मुलभूत शब्द - डिजिटल पर्यटन ,पर्यटन विपणन, विपणन संशोधन.

प्रस्तावना –

संगणकाच्या उदय, प्रसार आणि जलद विकासासह एक नवीन युग सुरू झाले आहे. सुरुवातीला संपूर्ण खोल्या व्यापणारी गूढ संगणकीय उपकरणे काही वर्षांतच विविध कंपन्यांसाठी निर्णायक साधने बनली. पूर्वीच्या पारंपारिक पद्धतीपेक्षा संगणकीय कार्यप्रक्रियेला खूप कमी वेळ लागतो, माहिती संग्रहित करणे, व्यवस्थापित करणे आणि पुनर्प्राप्त करणे सोपे झाले आहे. नेटवर्किंग संगणकाद्वारे माहिती प्रवाहाची जागतिकीकृत प्रक्रिया साकारली जाऊ शकते. २००० मध्ये हॉफमनने सांगितले की मुद्रित माध्यम विकसित झाल्यापासून इंटरनेट ही सर्वात महत्वाची नवकल्पना आहे . ओपन सोर्स सिस्टीम, प्लॅटफॉर्म तंत्रज्ञान, क्लाउड कंप्युटिंग, अल्ट्रा-फास्ट, स्मार्टफोन आणि वायरलाइन आणि वायरलेस नेटवर्क ,इन्फ्रास्ट्रक्चरवर आधारित इतर उपकरणे यासारख्या डिजिटल अर्थव्यवस्थेतील नवकल्पनांनी अनेक उद्योगांची प्रतिमा बदलली आहे. डिजिटलायझेशनच्या परिणामी

पर्यटनाने नव्या युगात प्रवेश केला आहे तसेच डिजिटल पर्यटन युगातही प्रवेश केला आहे.

माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रसारामुळे जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात विकासाला वेग आला आहे. २० ते ३० वर्षांपूर्वी "डिजिटल" या शब्दाचा अर्थ फक्त माहितीशास्त्रज्ञ आणि गणितज्ञांसाठी होता. आज ते सर्व क्षेत्रांमध्ये उपस्थित आहे त्यामुळे पर्यटनाने डिजिटल पर्यटनाच्या नव्या युगात प्रवेश केला आहे. अनेक देशांमध्ये डिजिटल पर्यटनाची रणनीती आधीच परिभाषित केली गेली आहे. गेल्या काही दशकांमध्ये डिजिटल तंत्र आणि त्यांच्या वापराबद्दल लोकांची आवड बदलली आहे आणि हा बदल पर्यटनातही पाळावा लागेल. डिजिटायझेशनशिवाय पर्यटन परदेशी सेवा प्रदात्यांशी स्पर्धात्मक होणार नाही. ग्राहकांच्या सतत वाढणाऱ्या अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी पर्यटन संस्थांसाठी डिजिटलायझेशन आवश्यक आहे.

तथ्यसंकलन – प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम स्रोताचा वापर माहिती मिळविण्यासाठी केला आहे. दुय्यम स्रोतांमध्ये पुस्तके, लेख, मासिके, नियतकालिके, डिजिटल पर्यटन विषयक माहिती

पुस्तिका, डिजिटल पर्यटनाचा अहवाल, इंटरनेटचा वापर माहिती गोळा करण्यासाठी केला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे - प्रस्तुत शोधनिबंधाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. डिजिटलायझेशन आणि पर्यटन संकल्पना यांचा अभ्यास करणे .

२. पर्यटन विपणनाच्या सर्व क्षेत्रांचा अभ्यास करणे .

पर्यटनातील डिजिटलायझेशन -

१. **उत्पादन** - पर्यटकांच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या सर्व सेवांचा पर्यटन ऑफर डिजिटल पर्यटनामध्ये सूक्ष्म आणि समग्र स्तरावर देखील विचार केला जातो. पुरवठा विकसित करताना आम्ही डिजिटल उत्पादन व सेवा किंवा डिजिटल उपकरणाद्वारे उपलब्ध असलेले उत्पादन/सेवा शोधतो. टॅब किंवा स्मार्टफोन आधारे हॉटेल माहिती, सामग्रीसह डिजिटल मालमत्तेसह पर्यटक पुरवठा घटकांच्या विस्तृत श्रेणीपर्यंत पोहोचू शकतात. प्रदात्यासह संयुक्तपणे उत्पादित केलेल्या मूल्यवान परिणामांचे मुद्दे (सहभाग, सहकार्य) किंवा ग्राहकांच्या कल्पनांसह उत्पादन विकासामध्ये सहभाग देखील शक्य आहे. तांत्रिक विकास स्वयं-संघटित प्रवासांच्या गतिशील वितरणास देखील मदत करतो.

२. **किंमत**- पर्यटन सेवा प्रदात्यांसाठी किंमत हे एकमेव नफा-उत्पन्न करणारे साधन आहे. जे बहुतेक गुणवत्तेबद्दल देखील माहिती प्रदान करते. पर्यटकांसाठी गंतव्यस्थानाच्या निवडीनंतर, किंमत हा दुसरा सर्वात महत्वाचा घटक असतो. परंतु काहीवेळा तो निवडलेल्या गंतव्यस्थानाची व्याख्या देखील करतो. सेवांच्या नाशवंतपणामुळे "रिअल-टाइम" किमतींचे महत्त्व वाढले आहे. निवडीसाठी पुरवठा आणि मागणीचे त्वरित विश्लेषण करणे आवश्यक आहे खर्चाची रचना आणि प्रतिस्पर्धाबद्दल सतत माहिती देता येते .

पर्यटक व ग्राहकांना "ऑनलाइन किंमत तुलना" पर्यायाचा फायदा आहे जो प्रवासादरम्यान पैशासाठी सर्वोत्तम मूल्य निवडण्यात मदत करतो. सॉफ्टवेअर, बुकिंग सिस्टम, कॉर्पोरेट मॅनेजमेंट सिस्टम आणि डेटाबेस देखील सेवा प्रदात्यांच्या गणनेला गती देतात आणि ते दर नियमितपणे तपासू शकतात. ऑनलाइन बुकिंग प्रणालीचा वापर करून, ग्राहकांनी सेट केलेल्या पॅरामीटर्सच्या आधारे वेगवेगळ्या किमतींची तुलना करणे शक्य आहे (प्रवाशांची संख्या लक्षात घेऊन प्रवासाची वेळ, लांबी इ.). डिजिटल तंत्रज्ञान

विशेषतः विविध पैलूमधील मागील माहिती विश्लेषण करून उत्पन्न व्यवस्थापन प्रक्रियेत उपयुक्त आहे.

३.**ठिकाण**- डिजिटलायझेशनमुळे पर्यटनातील सर्वात मोठा बदल विक्रीमध्ये दिसून येतो. इंटरनेटच्या सहाय्याने ग्राहकांना थेट बुकिंग देखील उपलब्ध आहे.

हे 24/7 उपलब्ध असलेले अनेक फायदे ऑफर करते ते ऑफर शोधण्यात स्वातंत्र्य देते. परस्परसंवाद आणि सुविधा प्रदान करते. ऑनलाइन बुकिंग पर्यायांमध्ये कंपन्यांच्या स्वतःच्या वेबसाइटवरील बुकिंग सिस्टमचा इतर बुकिंग सिस्टमचा वापर आणि ईमेलद्वारे बुकिंग समाविष्ट आहे. टूर ऑपरेटर आणि गंतव्यस्थानांनी नाविन्यपूर्ण साधनांद्वारे विक्रीचे नवीन मार्ग प्राप्त केले आहेत. अप्रत्यक्ष बुकिंग पर्यायांचा विस्तार करण्यात आला आहे आणि जागतिक वितरण व्यवस्था व्यतिरिक्त ऑनलाइन ट्रॅव्हल एजन्सी देखील विक्रीत मोठी भूमिका बजावतात.

४ **जाहिरात** - मार्केटिंग कॅम्प्युनिकेशन्सने जीवनशैलीच्या तांत्रिक वातावरणात आणि मीडिया जगताच्या बदलाशी देखील गती राखली पाहिजे. तंत्रज्ञानाच्या उत्क्रांतीमुळे नवीन आणि नाविन्यपूर्ण साधनांच्या विकासाला चालना मिळाली आहे. ग्राहक संप्रेषण प्रक्रियेत सक्रिय सहभागी आहे. वापरकर्ता व्युत्पन्न सामग्री, ग्राहक व्युत्पन्न जाहिरात, दर्शक तयार केलेली सामग्री आणि इलेक्ट्रॉनिक वर्ड ऑफ माउथ या क्षेत्रात डिजिटल उपायांचा वापर अपरिहार्य आहे. इंटरनेट ग्राहकांपर्यंत पर्यटन व्यवहार करण्यासाठी, ऑर्डर अंमलात आणण्यासाठी, ग्राहक सेवा देण्यासाठी एक उत्कृष्ट संधी प्रदान करते आणि ते एक माध्यम चॅनेल म्हणून देखील काम करते. ऑनलाइन जाहिराती ईमेल, शोध इंजिन, सोशल मीडिया, ऑनलाइन जाहिराती आणि मोबाइल जाहिरातींसह अनेक स्वरूपात दिसू शकतात. व्हिड्युअल जाहिराती ग्राहकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी प्रतिमा, व्हिडिओ, मजकूर आणि ग्राफिक्स वापरतात ज्यांना ते चांगल्या प्रकारे लक्षित केले जातात आणि संभाव्य ग्राहकांपर्यंत सहज पोहोचू शकतात .

सोशल मीडिया हे संगणक-मध्यस्थ तंत्रज्ञान आहेत जे वापरकर्ता सामग्री तयार करतो त्या ठिकाणी माहितीची निर्मिती आणि सामायिकरण सुलभ करते. सोशल मीडियामध्ये कोणीही सहभागी होऊ शकतो कारण हा एक समुदाय आहे.जिथे वापरकर्त्यांमध्ये दिशाशिवाय खुले संवाद आयोजित केले जातात. या साधनांचा फायदा असा आहे की ते त्वरित अपग्रेड

केले जाऊ शकतात आणि ते अमर्यादित रिअल-टाइम फीडबॅक देतात. प्रभाव ताबडतोब मोजला जाऊ शकतो आणि संग्रहण सामग्री सहज उपलब्ध आहे, सामायिक करताना आणि ग्राहकांच्या सहभागास सोशल मीडियाद्वारे समर्थन दिले जाते. सोशल मीडिया डिजिटल मार्केटिंग कॅम्प्युनिकेशन प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी पुरवठा आणि मागणीची वाजू देखील प्रदान करते. टूरिझम सोशल नेटवर्किंगमध्ये उपलब्ध असलेल्या साधनांपैकी नवीन कनेक्शन तयार करण्यासाठी तसेच मल्टीमीडिया सामग्री, चित्रे, व्हिडिओ आणि व्यवसाय नेटवर्किंग, ब्लॉग, फोरम, मायक्रो ब्लॉग शेअर करण्यासाठी साइट्सचा वापर केला जाऊ शकतो. सोशल मीडियाचा वापर मेसेजिंगसाठी किंवा अनुभव शेअर करण्यासाठीही केला जाऊ शकतो. तंत्रज्ञानाचा विकास संवाद व्यावसायिकांना सतत नवीन साधने देतो, उदाहरणार्थ आभासी वास्तविकता वापरून सेवांच्या अविभाज्यतेचे निराकरण करू शकते.

५. प्रक्रिया - प्रक्रिया व्यवस्थापनामध्ये अनेक घटकांचा समावेश होतो त्यापैकी बहुतांश डिजिटल तंत्रज्ञानावर अवलंबून असतात. डिजिटलायझेशनच्या माध्यमातून उच्च पातळीवरील प्रक्रिया व्यवस्थापन सेवा प्रदात्याला अचूक आणि सुलभ काम पुरवणे शक्य करते. कस्टमर रिलेशनशिप मॅनेजमेंट सिस्टम (CRM) रेकॉर्डिंग व्यवहार वापरणे सानुकूलित ऑफर सादर करणार्या योग्य विभागाशी संपर्क सुलभ करते. ग्राहकांच्या वाजूने याचा अर्थ वाढती लक्ष आणि कमी होत जाणारी जोखीम या सेवेच्या फ्रंट ऑफिस प्रक्रियेला गती देणे आणि सुलभ करणे. पर्यटनामध्ये अशा प्रक्रियांची संख्या वाढत आहे जिथे मानवी श्रम केवळ सिस्टम पर्यवेक्षण करतात आणि ग्राहक स्वतः-सेवा प्रणालींसह फ्रंट ऑफिस क्रियाकलापांमध्ये सामील असतात उदाहरणार्थ विमानतळ चेक इन.

समाधानाचे विश्लेषण आणि तक्रार व्यवस्थापन क्षेत्रात तंत्रज्ञानाची महत्त्वाची भूमिका आहे. थेट आणि त्वरित मूल्यमापन करण्यासाठी अनेक ठिकाणी ऑनलाइन समाधान प्रश्नावली किंवा टच स्क्रीन टॅब्लेट वापरतात. हि माहिती नंतर संगणक डेटाबेसमध्ये प्रविष्ट केली जाते जेथे त्यांचे विश्लेषण केले जाऊ शकते ज्यामुळे सर्वात सामान्य समस्या क्षेत्रे दररोज, सामाहिक, तसेच सेवेची गुणवत्ता जलद सुधारणे सोपे होते. पेमेंट मॅनेजमेंट आणि क्यू ऑर्गनायझेशन हे

देखील विसरता येणार नाही कारण ते देखील डिजिटल तंत्रज्ञानाद्वारे मोठ्या प्रमाणात पुन्हा डिझाइन केले गेले आहेत आणि व्यवसायांना त्यांच्या वापराचा फायदा होऊ शकतो उदाहरणार्थ विविध कॅशलेस पेमेंट पद्धती वापरून.

६. भौतिक पुरावा - सेवा त्यांच्या स्वभावानुसार अमूर्त असतात त्यांना विशिष्ट शारीरिक स्वरूप नसते आणि त्यांची प्रत्यक्ष तपासणी केली जाऊ शकत नाही. पर्यटनातील भौतिक पुरावे आणि साधने हे सेवेचे स्थान आणि वातावरण आहे. डिजिटल उपकरणांच्या मदतीने वचन दिलेली सेवा दृश्यमान होते आणि त्याचे फायदे प्रदर्शित केले जाऊ शकतात. बाजार इतर घटकांच्या प्रभावाचे समर्थन करणारे किंवा कमकुवत करणारे भौतिक पुरावे सादर करण्यात डिजिटल उपकरणे आणि तंत्रे अधिक महत्त्वाची भूमिका बजावतात. वेबसाइट्स, ब्लॉग्स, सोशल मीडिया आणि डिजिटल क्रियाकलापांचे इतर प्रकार हे भौतिक वातावरणाचे महत्त्वाचे भाग आहेत. बहुतेक ग्राहकांसाठी ही साधने सेवेबद्दल प्राथमिक माहिती देतात.

७. लोक - पर्यटन सेवांसाठी मानवी घटक निर्णायक आहे. कर्मचारी थेट पर्यटकांशी जोडलेले असल्याने ते सेवेच्या प्रतिमेवरही प्रभाव टाकतात. समोरच्या कर्मचाऱ्यांच्या व्यतिरिक्त वापरकर्त्यांची देखील सेवेच्या निर्मितीमध्ये महत्त्वाची भूमिका असते. पर्यटकांसाठी चोवीस तास सेवा असणे, सतत उपलब्धता, माहितीची तरतूद आणि समस्या व्यवस्थापन करणे महत्त्वाचे आहे. बऱ्याच ग्राहकांना अजूनही प्रक्रियांमध्ये मानवी संप्रेषणाची आवश्यकता असते आणि कोणतीही भावनिक सेवा नसतानाही मानव-आधारित सेवा आवश्यक असतात कारण मशीनमध्ये एक प्रकारचा अविश्वास अजूनही दिसून येतो. तथापि अनेक ठिकाणी काही प्रक्रिया स्वयंचलित करून मानवी कामाची कार्यक्षमता सुधारली जाऊ शकते. सुदूर पूर्वेकडील हॉटेल्समध्ये रोबोट्स आहेत परंतु बरेच पर्यटक विशेषतः युरोपियन लोक वैयक्तिक सेवेला कमी प्रतिसाद देतात. कर्मचाऱ्यांची निवड आणि सतत प्रशिक्षण यामध्ये डिजिटल टूल्स आणि सॉफ्टवेअर्सचा देखील समावेश केला जाऊ शकतो जसे की स्काईपद्वारे नोकरीच्या मुलाखती किंवा प्रशिक्षण, स्मार्टफोन ॲप्सद्वारे प्री-स्क्रीनिंग, शिक्षण अभ्यासक्रम इ.

निष्कर्ष - आजकाल जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात डिजिटलायझेशन दिसून येते. डिजिटल टूरिझम हे

डिजिटल टूल्स आणि तंत्रांच्या उदयामुळे पर्यटनात एक बदल आहे. मार्केटिंग साधनांद्वारे वैशिष्ट्यीकृत करून आम्ही जटिल प्रणाली सादर केली जी बाह्य वातावरणाच्या चालू तांत्रिक विकासाची पूर्तता करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. मॉडेल सर्व बाह्य आणि अंतर्गत घटक दर्शविते जे डिजिटल पर्यटन तसेच संस्थेतील क्रियाकलापांवर परिणाम करू शकतात जिथे डिजिटल साधने वापरू शकतो. विपणन साधनांची ओळख सूक्ष्म स्तरावरील कंपन्यांना तसेच समग्र स्तरावरील गंतव्यस्थानांना मदत करू शकते आणि पर्यटन बाजारपेठेत स्पर्धात्मक होण्यासाठी डिजिटलायझेशनचा फायदा कसा घ्यावा हे दर्शवू शकते. बाजारातील सर्व क्षेत्रांमध्ये डिजिटल तंत्रांचा सर्वात कार्यक्षम वापर शोधण्यात मदत करण्यासाठी दीर्घकालीन डिजिटल पर्यटन धोरण विकसित करणे महत्त्वाचे आहे. भविष्यातील संशोधन म्हणून मॉडेलचे सर्व क्षेत्र निर्दिष्ट किंवा पूरक केले जाऊ शकतात.

संदर्भसूची –

1. कप्तान संजय आणि जॉन्सन बोरजेस, (जानेवारी २०१३), डायमंड वाणिज्य कोश, खंड १, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
2. आगलावे प्रदीप, (जानेवारी २०००), "संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्रे," विद्या प्रकाशन, नागपूर.
3. दत्त सुंदरम,(६८ वी आवृत्ती २०१३), भारतीय अर्थव्यवस्था, एस चांद पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.
4. योजना-विकास समर्पित मासिक जानेवारी २०१८ वर्ष ४५ अंक ६ भारत सरकार माहिती व प्रसारण मंत्रालय, प्रकाशन विभाग, नवी दिल्ली.
5. जोशी आशुतोष (डिसेंबर २००२) "पर्यटन क्षेत्रातील उपयुक्त अभ्यासक्रम व पर्यटन उद्योगाचा नवा चेहरा" अर्थमंथन, सकाळ .
6. देशपांडे पद्माकर,(जुलै २००८) कृषी पर्यटनाच्या क्षेत्रातील विविध संधी, संपदा मराठा चेंबर्स, ऑफ कॉमर्स, इंडस्ट्रीज अँड अँग्रीकल्चर .
7. नलावडे पंडीत शेषराव,(मे २०१०), महाराष्ट्र राज्य, पर्यटनाच्या माध्यमातून रोजगार संधी योजना माहिती आणि प्रसाधन मंत्रालय, भारत सरकार .

शाश्वत विकासात जलसंपदाचे महत्त्व

प्रा. मनोहर नारायण मोरे

सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग नूतन विद्याप्रसारक मंडळाचे कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
लासलगांव

Corresponding Author- प्रा. मनोहर नारायण मोरे

ई-मेल – manoharmorey@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7053612

प्रस्तावना

मानवाच्या व देशाच्या विकासासाठी जलसंपदेला विशेष महत्त्वाचे स्थान आहे. पाण्याचे महत्त्व सर्व मनुष्यांना, पशुपक्षांना तसेच वनस्पतींना आहे. पृथ्वीवरील पाणी हे समुद्र, तलाव, सरोवरे, भूपृष्ठ, भूगर्भ, बर्फ बाष्प इ. मार्गांनी प्राप्त होत असते. जलसंपदा ही निसर्गाची खूप मोठी देणगी मानवाला पशुपक्षांना व वनस्पतींना मिळालेली आहे. जलसंपदाचे महत्त्व प्रत्येक घटकांने ओळखून त्यांचा योग्य वापर केला पाहिजे. पाण्याची उपलब्धता आणि लोकसंख्या या घटकांचा विचार केल्यास पाण्याची तीव्र समस्या मोठ्या प्रमाणात दिसून येत असते. कारण की, जे पाणी पिण्या योग्य आहे असे गोडे पाणी पृथ्वीतलावर अत्यंत मर्यादीत आहे. शाश्वत विकासात जलसंपदाचे महत्त्व खूप मोठे आहे. कारण आपणास योग्य प्रमाणात पाणी मिळते परंतु आपण जर पाण्याचा नियोजन शून्य वापर चालू ठेवल्यास आपल्या पुढील पिढीला त्यांचा खूप त्रास होऊ शकतो त्यासाठी जलसंपदेत येणारे संकट कमी करण्यासाठी आपण सर्व मिळून पाण्याचे महत्त्व तसेच पाण्याचे संकट या संदर्भात समाजामध्ये सामाजिक जाणीवा निर्माण करण्याचा प्रयत्न जाणीवपूर्वक करणार आहोत यासाठी पाण्याचे महत्त्व किंवा जलसंपदाचे महत्त्व सर्वांना समजून सांगण्याचा हा प्रयत्न आहे.

उद्देश (Objectives)

- १) पृथ्वीवर पिण्यायोग्य पाणी पुरेशा प्रमाणात नाही म्हणून त्याचे महत्त्व समजून सांगण्यासाठी
- २) नैसर्गिक संसाधन संपत्तीचा योग्य वापर व्हावा यासाठीचे महत्त्व समजून सांगण्यासाठी
- ३) पाण्याचे योग्य नियोजन व्हावे व त्यांचे योग्य नियोजन न झाल्यास होणारे परिणाम समजून सांगण्यासाठी

गृहितके (Hypothesis)

- १) लोकसंख्या व पाणी यांचा परस्परसंबंध आहे.
- २) पाण्याची उपलब्धता स्थिर आहे परंतु पाण्याची प्रति व्यक्तीची उपलब्धता कमी होत आहे.

पध्दती - माहिती

अ) मानवाच्या व देशाच्या विकासासाठी पाण्याचे विशेष महत्त्व आहे. जेव्हा लोकसंख्येला पिण्यायोग्य पाणी पुरेशा प्रमाणात जर उपलब्ध होत नसेल तर ती परिस्थिती म्हणजे एक प्रकाराचे पाणीसंकट असते. पाणीसंकट

म्हणजे-

1. स्वच्छ पिण्यायोग्य पाण्याचा अभाव
2. जैव विविधतेस नुकसानकारक पाणीप्रदूषण
3. पाण्यासाठी होणारे प्रादेशिक वाद या सर्व परिस्थितीमुळे देखील मोठ्याप्रमाणात पाण्याची समस्या निर्माण होत असते. मानवाच्या मोठ्या प्रमाणावरील हस्तक्षेपामुळे पाण्याचे प्रदूषण सतत वाढत आहे ते स्थानिक पातळीपासून ते जागतिक पातळी पर्यंत सतत वाढतांना दिसत आहे. पृथ्वीच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी 71% भाग पाण्याने व्यापला आहे. त्यामधील 97.2% पाणी मानवाच्या उपभोगासाठी त्यांचा वापर करता येत नाही जर समुद्राचे खारट पाणी म्हणजे क्षारयुक्त पाणी जर पिण्यायोग्य करण्यासाठी प्रकल्प उभे करणे हे मानवजाती अत्यंत आवश्यक आहे. भारतात प्रतिव्यक्ती पाण्याची उपलब्धता दिवसेंदिवस कमी होत असल्याचे दिसून येत आहे. याकडे वेळीच लक्ष

दिल्यास येणारे मोठे संकट आपण टाळू शकतो. पाण्याची समस्या निर्माण होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे पाण्याचे भूपृष्ठावर असमान वितरण झालेले आहे. सर्व प्रकारांच्या नद्या बारमाही वाहत नाहीत तसेच नद्यांच्या पाण्याचा वापर हा प्रामुख्याने जलसिंचनासाठी मोठ्या प्रमाणात केला जातो. पाण्याचे प्रमाण वाढविण्यासाठी धरणे व कालवे बांधून जास्तीतजास्त जमीन ही पाणी क्षेत्राकडे आणणे अत्यंत महत्वाचे व आवश्यक आहे. ज्या क्षेत्राकडे किंवा ज्या प्रदेशात पावसाचे प्रमाण कमी आहे त्या क्षेत्राकडे नद्यांचे पाणी व धरणाचे पाणी वळवून शेतीक्षेत्राला पाणी पुरवठा केला जाऊ शकतो.

इतर माहिती

अ) जागतिक जलस्थिती :

- १) जागतिक लोकसंख्येचा तसेच जागतिक तापमान वाढ आणि ऋतुबदल यामुळे निर्माण झालेल्या अवर्षण व अचानक येणारा पाऊस या दुष्टचक्रांचा अनुभव जगातील बहुतेक देश सतत घेत आहे.
- २) जगातील पाणी वापराचे प्रमाण शेतीसाठी 70% घरगुती वापरासाठी 10% व औद्योगिक उद्योग धंद्यासाठी 20% वापरले जात आहे.
- ३) 80% पेक्षा जास्त सांडपाणी हे कोणत्या प्रकारची प्रक्रिया न करता पर्यावरणात मोठ्या प्रमाणात सोडले जात आहे.
- ४) शाश्वत विकासाच्या ध्येयासाठी जागतिक पातळीवर मोठ्या प्रमाणात आर्थिक खर्च केला जास्त आहे कारण भूगर्भातील पाण्याची पातळी दिवसेंदिवस कमीकमी होत आहे. ही परिस्थिती सतत अशीच सुरु राहिल्यास त्यांचे गंभीर परिणाम संपूर्ण मानवदृष्टी साठी तसेच पर्यावरणासाठी अत्यंत घातक होऊ शकते. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या पाहणीनुसार आशिया व आफ्रिका येथील स्त्रियांना पाणी भरण्यासाठी रोज सरासरी 6 कि.मी. चालावे लागते.
- दूषित पाण्याचा वापर केल्याने अतिसार सारखे रोग होऊन बालके दगवण्याचे प्रमाण देखील मोठ्याप्रमाणात वाढत आहे.
- ५) जागतिक जलस्थितीत तसेच शाश्वत विकासासाठी मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न करणे गरजेचे आहे त्यासाठी जनजागृती तसेच पाण्याचा वापर कसा करावयाचा त्यांचे

नियोजन होणे गरजेचे आहे कारण पुढच्या पिढीसाठी काही जतन करून ठेवण्यासाठी काटकसरीने व योग्य पध्दतीने पाण्याचा वापर कसा करता येऊ शकतो या संदर्भात सामाजिक व जागतिक पातळीवर विविध प्रकारचे कार्यक्रम आखून त्यांची अत्यंत काटेकोरपणे अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

ब) भारतातील जलस्थिती :

- १) भारतातील पाण्याची भीषण परिस्थिती आहे. नीती आयोगाने भारतातील जलस्थिती विषयी आपल्या अहवालात काही निरीक्षणे नोंदविलेली आहेत.
- २) स्वच्छ योग्य पाण्याअभावी भारतात दरवर्षी 2 लाख लोकांचा मृत्यू होतो.
- ३) भारतात 2030 पर्यंत पाण्याची मागणी दुप्पट होईल असा अंदाज व्यक्त केलेला आहे.
- ४) भारत हा जगातील सर्वाधिक भूजल उपसा करणारा देश आहे. भारतातील जलसंधोधकांच्या मते जर पाण्याचा बाबतीत सतत हीच परिस्थिती राहत गेल्यास भारतातील 54% भूजल विहिरी येत्या काही वर्षात कोरड्या होण्याच्या मार्गावर आहेत.
- ५) भारतातील पाण्यामध्ये विविध प्रकारचे घातक घटक आढळलेले आहेत. 2018 च्या ड्युक विद्यापिठाच्या अहवालात भारतातील विविध राज्यातील भूजलात युरेनियमचे अतिरिक्त प्रमाण असल्यामुळे तेथील पाणी प्रदूषित झाल्याचे दिसून आलेले आहेत.

क) महाराष्ट्राची जलस्थिती :

- १) 2018 च्या केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या अहवालात देशातील 317 प्रदूषित नदी प्रवाहांपैकी महाराष्ट्रात 56 प्रदूषित नदी प्रवाह आहेत या संदर्भातील माहिती नोंदविण्यात आलेली आहे.
- 2) महाराष्ट्रातील मिठी, पंचगंगा, गोदावरी, भिमा, कृष्णा, उल्हास, तापी, कुंडलिक, पेल्लहार, पैनगंगा, वैतरणा इ. सारख्या नद्या सर्वाधिक प्रदूषित आहेत.
- ३) महाराष्ट्र हे जल आराखडा तयार करणारे भारतातील पहिले राज्य आहे. गोदावरी, कृष्णा, तापी, नर्मदा, पश्चिम वाहिनी नद्या, महानदी या नद्यांचा एकात्मिक जल आराखडा तयार केलेला आहे.

निष्कर्ष

मानवजातीसाठी पाण्याचे महत्त्व हे अतिशय

महत्त्वाचेआहे, तसेच पशुपक्षी व वनस्पतींना देखील पाण्याचे महत्त्व आहे. मानवाला जर स्वच्छ व प्रदूषण मुक्त पाणी उपलब्ध करु देण्याचा प्रयत्न आपण केला पाहिजे.सर्व रोगांचे मुळ म्हणजे दूषित पाणी होय. यासाठी भूमिगत पाणी पातळी वाढविली पाहिजे.तसेच आपण पाणी आडवा आणि पाणी जिरवा ह्या योजनेमुळे जमीनीत पाण्याचे प्रमाण वाढू शकते. वाढत्या लोकसंख्येला प्रत्येकाला योग्य प्रमाणात स्वच्छ पाणी मिळण्यासाठी योग्य नियोजनाचा तसेच सर्वांनी प्रयत्न केल्यास आपणास तर पाणी मिळेल तसेच पुढील पिढीसाठी देखिल आपण पाण्याचा साठा करुन ठेवू शकतो. पाण्याचे महत्त्व स्त्रिया,लहान मुले तसेच प्रत्येक मोठया व्यक्तीने जर योग्य पध्दतीने वापर केल्यास जास्त पाणी वाया न घालवता त्यांचे प्रत्येक वेळी योग्य नियोजन केल्यास पाणी ही निसर्गाची देणगी आपण शाश्वत विकासासाठी योग्य पध्दतीने वापरल्यास सर्वांचे जीवन सुखकारक तसेच समाधानी होईल यात शंका नाही .थोडे सहकार्य थोडे नियोजन पाणी फुलवी आपले जीवन.

संदर्भ

- 1) पर्यावरण अभ्यास - डॉ. एस.व्ही.ढमढेरे
- 2) Environment Studies –
 - १) Dr. K.N. Dhumal
 - २) Dr. B.P. Shinde
 - ३) Dr. R.S.Bosale
 - ४) Dr. Madhuri C. Pagariya
- 3) विविध वेबसाईट्स - भारत सरकार - महाराष्ट्र शासन
- 4) World Commission on Environment & Development (1887) our Common Future, Oxford University Press.

भारतातील आदिवासी जमातींचा वर्गीकृत अभ्यास

डॉ. शरद बाबुराव सोनवणे

सहयोगी प्राध्यापक – राज्यशास्त्र विभाग, श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व
कै.डॉ.भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री

Corresponding Author- डॉ. शरद बाबुराव सोनवणे

ई-मेल – sharadpolsci@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7053620

प्रस्तावना

भारतात आदिवासींची संख्या मोठी असून भारतातील विविध राज्यात विखुरलेल्या आदिवासींमध्ये कमी-अधिक प्रमाणात काही समान वैशिष्ट्ये दिसून येतात. परंतु असे असले तरी देशाच्या ज्या भागात हे लोक राहतात, तेथील पर्यावरणाचा व भौगोलिक वातावरणाचा परिणाम त्यांच्यावर होत असतो. याबरोबरच भाषा, वंश, संस्कृती व आर्थिक स्थिती या सर्व बाबतीत भारतातील आदिवासी एकाच पातळीवर नाहीत. तसेच भारत हा विविधतेने नटलेला देश असून येथे भाषिक, धार्मिक, वांशिक आदी आधारावर विविधता दिसून येते. परिणामी भारतात राहणाऱ्या आदिवासींमध्ये देखील वैशिष्ट्यपूर्ण असे वेगळेपण आढळते. प्रस्तुत शोधनिबंधात या दृष्टिकोनातून भारतातील आदिवासींचा वर्गीकरणात्मक अभ्यास केला आहे.

आदिवासींच्या सर्वसाधारण सांस्कृतिक विकासाच्या अवस्थेवर आधारित प्रकार

भारतातील आदिवासी देशाच्या विविध भागात वेगवेगळ्या प्रमाणात आढळतात. त्याचबरोबर अर्थव्यवस्था, भाषा, वंश, सांस्कृतिक विकासाची पातळी अशा अनेक दृष्टींनी भारतीय आदिवासी जमातींमध्ये विविधता दिसून येते. या वेगवेगळ्या निकषांच्या आधारे आदिवासींचे वर्गीकरण केले जाते.

1952 मध्ये कलकत्ता येथे भरलेल्या ट्रायबल वेल्फेअर कमिटीच्या अधिवेशनात आदिवासींच्या सर्वसाधारण सांस्कृतिक विकासाची अवस्था लक्षात घेऊन त्यांचे पुढीलप्रमाणे 4 प्रकार पाडले होते.

वन्य समूह- अरण्यात किंवा दऱ्याखोऱ्यात राहणारे व समाजजीवनाच्या प्राथमिक अवस्थेत असलेले आदिवासी या प्रकारात मोडतात.

अर्धवन्य समूह- इतर ग्रामीण समुदायांच्या आसपास राहणारे व शेती हा मुख्य व्यवसाय असणाऱ्या आदिवासींचा या प्रकारात अंतर्भाव होतो.

संस्कारित वन्य समूह- मूळचे वन्य पण स्थलांतर करून उद्योगधंदे, कारखाने, मळे इत्यादींमध्ये मजुरी करणारे आदिवासी या प्रकारात येतात.

विलीन जमाती- मूळचे आदिवासी पण सध्या इतर समाजाच्या चालीरीती आत्मसात केलेल्या लोकांचा या प्रकारात समावेश होतो.⁹

आदिवासींच्या आर्थिक क्रियांचा विचार करून अशाच प्रकारचे वर्गीकरण अनेक मानववंश शास्त्रज्ञ करतात. त्यानुसार आदिवासींचे पुढील प्रकार दिसतात.

1. शिकारीवर उपजीविका करणारे आदिवासी.
2. कंदमुळे व फळे गोळा करून व काही प्रमाणात शेती करून जगणारी आदिवासी.
3. प्रामुख्याने शेती करणारे आदिवासी.
4. मजुरीवर पोट भरणारे आदिवासी.¹⁰

वरील दोन्ही वर्गीकरणामुळे आदिवासींमध्ये होत असलेल्या परिवर्तनाचे स्वरूप समजते. परंतु या वर्गीकरणामधून आदिवासींमध्ये असणारे अनेक मूलभूत भेद समजत नाहीत. म्हणून आदिवासींमधील भेद समजून घेण्यासाठी आदिवासींचे प्रादेशिक, भाषिक, वांशिक व सांस्कृतिक आधारावरील वर्गीकरणाचा उपयोग होतो.

भौगोलिक किंवा प्रादेशिक निकषावर आधारित वर्गीकरण

भारताच्या कोणत्या प्रदेशात आदिवासी एकवटलेले असून त्यांच्यात स्थूलमानाने कितपत साम्य आहे, याचा विचार करून भौगोलिक विभाग पाडले गेले आहेत. गुजरात राज्याच्या पूर्वेकडे विंध्य व सातपुडा या पर्वतांच्या रांगांशी समांतर असलेली अरण्ये व दऱ्याखोऱ्यांनी व्यापलेला प्रदेश हे भारतातील आदिवासींचे मुख्य वस्तीस्थान आहे. याखेरीज ईशान्येकडे आसाम व आसपासच्या प्रदेशात

दक्षिणेकडे आंध्र, तामिळनाडू व केरळ या राज्यातही आदिवासी मोठ्या संख्येने आहे. भौगोलिक किंवा प्रादेशिकदृष्ट्या या सर्व आदिवासींची विभागणी तीन, चार किंवा पाच विभागात करता येते.

बी.एस.गुहा यांच्या मते भारतातील आदिवासींचे तीन प्रादेशिक विभाग पडतात. 1. उत्तर व ईशान्येकडील आदिवासी, 2. मध्य भारतातील आदिवासी आणि 3. दक्षिणेकडील आदिवासी. *मदन आणि मजुमदार* यांनीही असेच विभाग सांगितलेले आहेत. डॉ.दुबे यांच्या विभागणीनुसार आदिम जमातीचे 1. उत्तर आणि ईशान्य विभाग, 2. मध्य विभाग, 3. दक्षिण विभाग आणि 4. पश्चिम विभाग असे चार भौगोलिक विभाग पडतात. गुजरात, महाराष्ट्र आणि राजस्थानच्या काही भागातील आदिवासींचा स्वतंत्र असा पश्चिम विभाग डॉ.दुबे यांनी मानला आहे. अटल यांनी ही जवळजवळ अशीच विभागणी केली आहे. तर ऐतिहासिक, वांशिक आणि सामाजिक - सांस्कृतिक संबंध ध्यानात घेऊन *रॉय बर्मन* यांनी आदिवासींचे पाच प्रादेशिक विभाग केले आहेत. 1. ईशान्य भारत: आसाम, मेघालय, नागालँड, मणिपूर, अरुणाचल प्रदेश, मिझोराम व त्रिपुरा येथील आदिवासी. 2. हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेला उत्तर व वायव्य प्रदेशातील प्रदेश: उत्तर प्रदेशाच्या उत्तरेकडील व हिमाचल प्रदेशातील आदिवासी. 3. मध्य आणि पूर्व भारत: पश्चिम बंगाल, बिहार, ओरिसा, मध्यप्रदेश व आंध्रप्रदेशातील आदिवासी. 4. दक्षिण भारत: तामिळनाडू, केरळ आणि कर्नाटकातील आदिवासी. 5. पश्चिम भारत: राजस्थान, गुजरात आणि महाराष्ट्रातील आदिवासी.¹¹

वरील सर्व विभागणींचा विचार करून तसेच भौगोलिक पर्यावरण सामाजिक व आर्थिक स्थिती वांशिक वैशिष्ट्ये इत्यादी निकष समोर ठेवून डॉ.विद्यार्थी आणि डॉ.रॉय यांनी पुढील प्रमाणे पाच विभाग पाडले आहेत.

हिमालयीन प्रदेश-

हिमालयाच्या दक्षिणेकडचा अतिशय विस्तीर्ण प्रदेश हा अनेक आदिवासी जमातींचे निवासस्थान असून विभागाचे तीन उपविभाग पाडता येतात. अ) ईशान्य हिमालयन विभाग: यामध्ये

आसाम, मेघालय, पश्चिम बंगाल'मधील दार्जिलिंगचा पहाडी भाग, अरुणाचल प्रदेश, नागालँड, मणिपूर, मिझोराम आणि त्रिपुरा यांचा समावेश होतो. ब) मध्य हिमालयीन विभाग: या विभागात उत्तर प्रदेशचा उत्तरेकडील भाग आणि बिहार हे प्रदेश येतात. क) वायव्य हिमालयीन विभाग: हिमाचल प्रदेश व जम्मू-काश्मीर'चा समावेश या उपविभागात होतो. या विभागातील आदिवासी जमातींमध्ये मिझो, गारो, खासी, अनेक नागा जमाती आणि इतरांचा समावेश होतो.

मध्य भारतीय प्रदेश-

बिहार, पश्चिम बंगाल, ओरिसा आणि मध्य प्रदेशातील आदिवासींचा हा प्रदेश आहे. या विभागात बैगा, गोंड, हो, उराँव, संथाल, पहाडिया, कोल, मुंडा, बिरहोर, खोंड, बोंदो या प्रमुख जमाती आहेत.

पश्चिम भारतीय प्रदेश-

राजस्थान, गुजरात आणि महाराष्ट्र या राज्यातील आदिवासी जमातींचा या विभागात समावेश होतो. या प्रदेशात भिल्ल, गरासिया, दुबळा, गोंड, कोरकू, कोळी, कातकरी, वारली, पारधी, ठाकूर, कोल, कोलाम, मुंडा, परधान या प्रमुख जमाती वास्तव्य करतात.

दक्षिण भारतीय प्रदेश-

आंध्रप्रदेश, तामिळनाडू, केरळ आणि कर्नाटक या राज्यांनी बनलेल्या ज्या विभागात आदिवासी जमातींच्या संख्येचे प्रमाण बरेच कमी आहे. या प्रदेशात चेंचू, कोया, येनाडी, गदबा, तोडा, कदर, अरियन, इरुल, मुथूवन, पलयन, मत्रण, कुरंब, होलेथ यासारख्या अनेक लहान-लहान जमाती राहतात.

अंदमान, निकोबार आणि लक्षद्वीप बेटे-

अंदमान निकोबार ही बंगालच्या उपसागरातील बेटे आणि अरबी समुद्रातील लक्षद्वीप याठिकाणी अंदमानी, ओंगे, जरावा यासारख्या सांस्कृतिक विकासाच्या दृष्टीने प्राथमिक अवस्थेतील काही जमाती आहेत.¹²

भाषिक आधारावर वर्गीकरण

भारतीय लोकांची विविधता अनेक गोष्टींप्रमाणेच भाषांमधूनही दिसून येते. भारतातील आदिवासी वेगवेगळ्या भाषा बोलणारे आहेत. भारतीय भाषांच्या सखोल अभ्यासावरून भारतात

एकूण चार प्रमुख भाषाकुटुंबे असल्याचे दिसते. काही आदिवासी जमाती प्रगत समाजाच्या संपर्कात आल्यामुळे ते आपल्या मूळ बोलीभाषा विसरले असले तरी बहुसंख्य आदिवासींनी आपल्या बोलीभाषा अद्यापही टिकून ठेवल्या आहे.¹³

सर ग्रिअर्सन यांनी 1890 मध्ये केलेल्या भारतातील भाषिक पाहणीनुसार त्यांना भारतात एकूण 179 भाषा आणि 544 बोलीभाषा असल्याचे दिसले. विशेष म्हणजे 179 भाषांपैकी 116 आदिवासी भाषा होत्या. भारतामध्ये प्रचलित असणाऱ्या व बोलल्या जाणाऱ्या भाषांची चार भाषा कुटुंबे पुढील प्रमाणे आहेत.

ऑस्ट्रिक भाषा कुटुंब-

जगाच्या विविध भागात ऑस्ट्रिक भाषा कुटुंबातील भाषा बोलल्या जातात. सर्व पॅसिफिक महासागरी भागातील लोक, ब्रह्मदेश, व्हिएतनाम, मलाया, इंडोनेशिया, उत्तर भारत, न्यूझीलंड, मादागास्कर या भागात राहणारे लोक ऑस्ट्रिक भाषा बोलतात. भारताच्या संदर्भात फक्त मध्य भारत व ईशान्य भागातील डोंगरी आणि पहाडी भागातील लोक ऑस्ट्रिक भाषा बोलतात.

मुंडा व कोल भाषा बोलणारे लोक प्रामुख्याने बंगाल, बिहार, आसाम, ओरिसा व मध्यप्रदेश या विभागात आढळून येतात. पण या भागातील आदिवासींना दुसरी एखादी भाषा शिकावीच लागते. कारण बंगाली, हिंदी, ओरिसा व मराठी भाषांचा प्रादुर्भाव या भागात झालेला आहे. त्यामुळे ऑस्ट्रिक भाषांचे शुद्ध स्वरूप कमी कमी होत आहे. आसाममधील दुर्गम भागात राहणाऱ्या खासी लोकांची खासी भाषा वगळता या भाषा कुटुंबातील भाषांचे भवितव्य धोक्यात असल्याचे दिसते.

तिबेटी चिनी भाषा कुटुंब-

तिबेट व चिनी भाषांची प्रतिनिधित्व करणारा हा भाषा कुटुंब आहे. यामध्ये विशेष करून तीन भाषांचा अंतर्भाव होतो. 1. तिबेटी-ब्रम्ही 2. थाई व चीनी 3. येनेसी. यापैकी येनेसी हा भाषा प्रकार भारतात बोलल्या जात नाही. थाई व चिनी भाषांचा वापर भारतामध्ये अगदी थोड्या भागात म्हणजे केवळ ईशान्य भागात केला जातो. यामध्ये सुद्धा अनेक भाषा अंतर्भूत होतात. पण केवळ खामती हीच भाषा अगदी विरळ भागात बोलली जाते. या भाषेचा उगम आग्नेय चीन मध्ये झालेला दिसून येतो.

आणि ब्रह्मपुत्रेच्या मार्गाने ही भाषा भारतात आली व इरावती मार्गे ब्रह्मदेश व सयाम या भागातही या भाषेचा प्रसार झाला. ब्रह्मपुत्रेच्या मार्गाने ही भाषा भारतात आली म्हणून या भाषेला तिबेटी-ब्रम्ही असे म्हणतात. तिबेटी ब्राह्मणी भाषा बोलणारे आदिवासी जरी उत्तर व ईशान्य भागात आढळून येत असले तरी आर्य भाषांचा पगडा त्यांच्यावर अधिक पडलेला असल्यामुळे तिबेटी ब्राह्मणी भाषा आज लुप्त होत असल्याचे दिसते.

द्रविडी भाषा कुटुंब-

इंडो आर्यन भाषांनंतर द्रविडी भाषा कुटुंबाचा संपन्नतेच्या दृष्टीने वरचा क्रमांक लागतो. इ.स.पु.3500 मध्ये द्रविडी लोक भारतात आले व त्यांच्याबरोबर ही भाषा भारतात आली. मेडिटरेनियन व डिनारिक वंशाचे लोक ही भाषा बोलतात. या भाषेचे दोन भाग पडतात. एक, संपन्न द्रविडी भाषा व दोन, असंपन्न द्रविडी भाषा. संपन्न द्रविडी भाषेत तामीळ, मल्याळम, कन्नड व तेलगू या चार भाषांचा समावेश होतो तर असंपन्न द्रविडी भाषांमध्ये तुलू, कुर्गी, गोंडी, कुई, उराँव, माल्टो, ब्रुही या भाषा समाविष्ट होतात.

भारतातील दक्षिण भारतात राहणाऱ्या आदिवासींमध्ये असंपन्न द्रविडी भाषांचे अस्तित्व दिसून येते. आंध्रमधील चेंचू, कोया, युनाडी, कोंडारेड्डी, कुल; त्रावणकोर कोचीनमधील कादर, केरळमधील मलंकुवरन, मलयन, मन्नन, विशवन, पुलयन; तामिळनाडूमधील तोडा, कादर, कुरूबा, उरळी, कोरग; मैसूरमधील कूर्ग, गोंड, चेंचू, कोया, इत्यादी आदिवासी जमाती द्रविडी भाषा कुटुंबातील भाषा बोलतात. एकंदरीत द्रविडी भाषा कुटुंबातील भाषा केवळ दक्षिण भारतातच बोलल्या जात असून मध्य व उत्तर भारतात ही भाषा तुरळकपणे आढळून येते. गोंडी ही आदिवासींची प्रमुख भाषा आहे. पण द्रविडी भाषा कुटुंबातील असंपन्न भाषेवर संपन्न भाषांचा प्रभाव पडत आहे. कारण आज काही गोंड लोकांनी तेलगू भाषेचा स्वीकार केला आहे. त्याचबरोबर हिंदी, मराठी या भाषांचाही पगडा त्यांच्यावर पडत आहे.

1. इंडो-युरोपियन भाषा कुटुंब-

जगातील अधिकाधिक भाषांचा समावेश इंडो-युरोपियन भाषा कुटुंबात होत असून जगातील अधिक लोक ही भाषा बोलतात. या भाषा कुटुंबातील

भाषा शाखा म्हणजे केटिक, जर्मनिक, इटालिक, इंडो-पोर्तुगीज, ग्रीक, हिटिटि, टोखेरियन, अल्बेनियम, व आर्यन भाषा शाखा होत. भारतातील लोक आर्यन भाषा कुटुंबात सामाजिक होणाऱ्या भाषा बोलतात. यामध्ये संस्कृत, हिंदी, बंगाली, पंजाबी, गुजराती, मराठी, ओरिया या भाषांचा समावेश होतो. या सर्व भाषांचा वापर विशेषत्वाने विंगर आदिवासी लोक करतात. या भाषांचा प्रभाव हळूहळू सर्व भाषांवर पडत आहे. आदिवासी जमातींमध्ये या भाषा बोलल्या जाण्याचे हेच कारण आहे. ज्या आदिवासी जमाती प्रगत समाजाच्या संपर्कात आहेत त्या आदिवासींच्या भाषा आर्यन भाषेच्या प्रभावाखाली येत आहे. भारतातील आदिवासी आर्यपूर्व काळातील असल्याने किंवा बहुसंख्य आदिवासी आर्यत्तर असल्याने ते आर्यभाषा गटातील भाषा सर्रासपणे बोलत नाहीत. मात्र जे आदिवासी आर्यांच्या संपर्कात आले त्या जमातींमध्ये आर्यभाषांचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसतो. सारांशाने असे म्हणता येईल की, भारतातील आदिवासी या गटातील भाषांचा वापर करीत नाहीत.¹⁴

वांशिक आधारावर वर्गीकरण

संपूर्ण मानव जात ही शास्त्रीयदृष्ट्या जरी बुद्धिमत्तेची देणगी लाभलेल्या मानव या एकाच वर्गात मोडणारी असली तरी आणि सर्व मानवांची मूलभूत शरीररचना समान असली तरी संपूर्ण जगातील माणसांमध्ये अनेक कारणांनी शारीरिक भेद दिसून येतात. विशिष्ट शारीरिक लक्षणे असणाऱ्या मानव समूहाला एक विशिष्ट वंश म्हणून जगातील मानवांचे वांशिक वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न शारीरिक मानवशास्त्रज्ञ करतात. उंची, त्वचेचा रंग, डोळ्यांचा आकार व रंग, कपाळ, नाक, ओठ, केस, जबडा हनुवटी इत्यादी लक्षणांच्या आधारे वंश ठरविले जातात. अर्थात पर्यावरणातील बदल वांशिक मिश्रण यासारख्या कारणांमुळे आणि प्राचीन अवशेषांच्या अभ्यासातील अडचणीमुळे मानवांचे वांशिक वर्गीकरण करणे अत्यंत अवघड देखील आहे. भारतातील लोकांचे असे वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न अनेक संशोधकांनी केला असून त्यांच्या विचारात एकमत नाही. या संदर्भातील प्रमुख मते पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ) सर हर्बर्ट रिसले- या ब्रिटिश मानवशास्त्रज्ञाने भारतातील सर्व लोकांचे वांशिक वर्गीकरण करण्याचा पहिला प्रयत्न केला. त्यांनी भारतीय लोकांची

विभागणी सात वांशिक गटात केली. ते सात गट म्हणजे, 1. तुर्को-इराणी, 2. इंडो - आर्यन, 3. सीदो - द्रविडियन, 4. आर्य - द्रविड, 5. मंगोल - द्रविड, 6. मंगोल आणि 7. द्रविड. या विभागणीवर पुढे बरीच टीका झाली. विशेषता द्रविड लोक हेच भारतातील आद्य रहिवासी असल्याचे रिसले यांचे मत पुढील संशोधकांनी अमान्य केले. शिवाय या वर्गीकरणात भाषिक, सांस्कृतिक आणि शारीरिक निकषांचा एकाच वेळी विचार केलेला दिसतो.

ब) ए.सी.हेडन-

द्रविड लोक भारतात स्थायिक होण्यापूर्वी भारतात मनुष्यवस्ती होती हे सिद्ध करून हेडन यांनी भारतीय लोकांचे पुढील पाच वांशिक गट पाडले. 1) द्रविड पूर्व लोक, 2) द्रविड, 3) इंडो-आर्यन, 4) इंडो-अल्पाइन आणि 5) मंगोल.

क) जे.एच.हटन-

1931 च्या जनगणनेत महत्वाची कामगिरी बजावलेल्या या अधिकाऱ्याने भारतीय लोकांचे वांशिक वर्गीकरण करण्याचा एक नवा प्रयत्न केला. आर्य आणि द्रविड हे वांशिक गट नसून भाषिक गट आहेत हे त्यांनी स्पष्ट करून भारतात एकूण सहा प्रमुख वांशिक गटाचे लोक असल्याचे सांगितले. हे सहा गट म्हणजे, 1) निग्रिटो, 2) प्रोटो-ऑस्ट्रलॉइड, 3) भूमध्यसागरीय, 4) अर्मेनोईड, 5) मंगोल आणि 6) इंडो-आर्यन.

ड) बी.एस.गुहा-

1931 जनगणनेच्या कामात श्री.बी.एस.गुहा या भारतीय मानवशास्त्रज्ञाचाही महत्वाचा वाटा होता. श्री.गुहा यांनी विस्तृत संशोधनाच्या आधारे भारतीय लोकांची विभागणी सहा प्रमुख वंश आणि उपप्रकारासह नऊ विभागात केली आहे.

निग्रिटो-

पूर्व आफ्रिकेतील निग्रो लोकांच्या प्रमाणे काळा रंग, चपटे नाक, मोठे ओठ, लांब डोके, यासारख्या वैशिष्ट्यांनी युक्त असलेले दक्षिण भारतातील काही आदिवासी याप्रकारात मोडतात. कोटा, कुरंब, तोडा, कादर, इरुला, पनियन इ. जमातींची शारीरिक लक्षणे वरीलप्रमाणे दिसतात. हा मानव वंश भारतातील सर्वात जुना मानला जातो. प्रोटो ऑस्ट्रलॉइड- या वांशिक गटातील लोकांचा रंग काळा, उंची मध्यम, डोके लांब, नाक लहान व बसके,

ही लक्षणे प्रमुख आहेत. मध्य भारतातील बहुतेक आदिवासी या गटात मोडतात. मुंडा, उराव, हो, गोंड, खोंड इ. जमाती या वांशिक लक्षणांची उदा. आहेत. मंगोलॉइड-

पिवळा रंग, लांब डोके, मध्यम उंची, दाट व सरळ केस, खोल डोळे, रुंद मस्तक ही या वंशाच्या लोकांची प्रमुख लक्षणे आहेत. हिमालय प्रदेशातील व ईशान्य भारतातील बहुतेक आदिवासी या गटात मोडतात. सर्व नागा जमाती तसेच खासी कुकी लेपचा भोटिया इत्यादी जमाती ही या वंशाची उत्तम उदाहरणे असून चेहरे व डोळे यावरून मंगोलॉइड वंशाची छाप लगेच ओळखता येते.

भूमध्यसागरी किंवा मेडिटेरेनियन- या गटाचे पेलिओ-मेडिटेरेनियन, मेडिटेरेनियन व पौर्वात्य असे उपविभाग गुहा यांनी पाडले आहे. या वांशिक प्रकारांची लक्षणे आदिवासींमध्ये फारसे आढळत नाही.

पश्चिमकडील रुंद मस्तकाचे लोक-

यामध्येही अल्पनाईड, डिनेरिक आणि आर्मेनाईड हे तीन उपप्रकार असून पश्चिम भारतातील बहुसंख्य लोक यापैकी कोणत्या तरी एका व प्रकारात मोडतात. हा वांशिक प्रकार की आदिवासींना फारसा लागू नाही.

नॉर्डिक- सामान्यतः आर्य वंशीय असे ज्यांना म्हटले जाते त्या लोकांचा या प्रकारात समावेश होतो. या लोकांमध्ये गोरा रंग, उंच बांधा, सरळ नाक इ. लक्षणे आढळतात. या प्रकारातही आदिवासी जमातींचा अंतर्भाव होत नाही. गुहा यांच्या वांशिक वर्गीकरणाबद्दल सर्वसाधारण एक मत आढळते. मात्र या वर्गीकरणात निग्रिटो वंशाचा समावेश मुजुमदार यांना मान्य नाही. त्यांच्या मते भारतात निग्रिटो वंशाचे आदिवासी आहेत याला निश्चित पुरावा देता येत नाही. त्यांच्या मते भारताच्या किनाऱ्यावर निग्रिटो वंशाची लक्षणे असलेले जे थोडे लोक आढळतात ते इ.स. 9 व्या शतकाच्या आसपास बाहेरून भारतात आले असावेत. गुहा यांच्या वर्गीकरण यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की भारतातील आदिवासी हे प्रामुख्याने निग्रिटो, प्रोटो-ऑस्ट्रलॉइड आणि मंगोलाइड या तीन वंशातीलच आहेत. तसेच कोणत्याही एका वंशाची सर्व विशिष्ट लक्षणे असणारी आदिवासी जमात दाखविणेही कठीण आहे. अनेक वंशाचे कमीअधिक मिश्रण प्रत्येक आदिवासी जमातीत दिसून येते. स्थूलमानाने इतकेच म्हणता येईल की

अगदी दक्षिणेकडे असलेल्या आदिवासी जमातीत निग्रिटो वंशाची मध्य भारतात प्रोटो-ऑस्ट्रलॉइड वंशाची आणि ईशान्येकडे मंगोलाइड वंशाची बरीच लक्षणे दिसून येतात.¹⁵

सांस्कृतिक स्तराच्या आधारावर वर्गीकरण

भारतातील आदिवासी हे सांस्कृतिकदृष्ट्या वेगवेगळ्या स्तरावर असल्याचे दिसते. आदिवासींची संस्कृती पातळी लक्षात घेऊन डॉ. एल्विन यांनी भारतातील आदिवासींचे पुढील चार गटात वर्गीकरण केले आहे.

1. खऱ्या अर्थाने गिरिजन किंवा अतिशय मागासलेली आदिवासी.
2. स्थित्यंतर होत असलेले पण गिरिकंदरात राहणारे परंपराप्रिय आदिवासी.
3. बाह्य संपर्काने स्वतःची संस्कृती विसरत चाललेली आदिवासी.
4. बाह्य संपर्कात येऊनही स्वतःची संस्कृती टिकून धरलेले खानदानी आदिवासी.

इ.स.1952 मध्ये आदिवासी कल्याण समितीने आदिवासींचे सांस्कृतिक आधारावर केलेले वर्गीकरण पुढील प्रमाणे आहे.

1. गिरी कांदास राहणारे व परंपरागत जीवन जगणारे आदिवासी.
2. खेड्यामध्ये राहणारे व शेती आणि इतर व्यवसाय करणारे अर्ध-आदिवासी.
3. आधुनिक जीवन जगणारे व पूर्ण संस्कृतीकरण झालेली आदिवासी.¹⁶

आर्थिक क्रियांच्या आधारावर वर्गीकरण

भारतातील आदिवासी एकसमान अशी आर्थिक क्रिया करत असल्याचे दिसत नाही. त्यांच्या आर्थिक क्रियांच्या स्वरूपात सर्वत्र विविधता आढळते. म्हणून आदिवासींच्या आर्थिक क्रियांचा विचार करून अनेक मानवशास्त्रज्ञ आदिवासींचे वर्गीकरण करतात. त्यानुसार आदिवासींचे पुढील प्रकार दिसतात.

1. शिकारीवर उपजीविका करणारे आदिवासी.
2. कंदमुळे व फळे गोळा करून व काही प्रमाणात शेती करून जगणारे आदिवासी.
3. प्रामुख्याने शेती करणारे आदिवासी.
4. मजुरीवर पोट भरणारे आदिवासी.¹⁷

याप्रकारे भारतातील आदिवासींचा आर्थिकदृष्टीने विचार केला असता आदिवासींचे आर्थिक प्रश्न किती गंभीर आहेत हे दिसून येते

समारोप

घटनात्मक तरतुदीनुसार आदिवासींच्या विकासासाठी करण्यात आलेल्या उपाययोजनांचा फायदा भारतातील सर्व ठिकाणच्या आदिवासींना सारख्या प्रमाणात झाला असल्याचे दिसत नाही. त्यामुळे शिक्षण आणि आर्थिक सुधारणा यांचा 'फायदा मिळालेले आदिवासी' व आजही 'उपेक्षित राहिलेले आदिवासी' असा फरक दिसून येतो. म्हणून भारतातील वेगवेगळ्या प्रदेशात राहणाऱ्या आदिवासींचे काही ठराविक निकषांच्या आधारे वर्गीकरण करून त्यांच्या स्थितीचा अभ्यास केला तरच त्यांचे प्रश्न सोडवता येऊ शकतात.

संदर्भ सूची

1. माधव कशाळीकर आणि जयवंत कांबळे, 'आदिवासी भारत', अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर, 1988, पृ.15,16
2. कित्ता, पृ.16
3. कित्ता, पृ.16,17
4. कित्ता, पृ.17,18
5. कित्ता, पृ.18
6. गुरुनाथ नाडगोंडे, 'भारतीय आदिवासी', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, 2003, पृ.336-341
7. उपरोक्त, माधव कशाळीकर व जयवंत कांबळे, 'आदिवासी भारत', 1988, पृ.19-21
8. उपरोक्त, गुरुनाथ नाडगोंडे, 'भारतीय आदिवासी', 2003, पृ.347,348
9. उपरोक्त, माधव कशाळीकर व जयवंत कांबळे, 'आदिवासी भारत', 1988,पृ.16

भारतीय लोकसंख्येची वयोरचना

डॉ. हरी साधू वाघमारे

भूगोल विभाग प्रमुख, संभाजी कॉलेज, मुरुड

Corresponding Author- डॉ. हरी साधू वाघमारे

ईमेल : hariwaghmare68@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7053624

प्रस्तावना (Introduction) :

लोकसंख्या रचनेचा अभ्यास करत असताना सामाजिक आरोग्याचा समतोल राखण्यासाठी लिंग-गुणोत्तराप्रमाणेच सामाजिक शास्त्राच्या अभ्यासकाला वयोरचनेचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे असते ही रचना करत असताना लोकसंख्येची वयानुसार विभागणी केली जाते. जीवशास्त्रीय दृष्ट्या मानवी जीवनात वयानुसार पौंगडावस्था, युवावस्था, प्रौढावस्था व वृद्धावस्था या चार अवस्था येतात. या अवस्थानुसार मानवाच्या शारीरिक व बौद्धिक क्षमतेत बदल होत असतो. प्रत्येक अवस्थेत मानवाची बौद्धिक वाढ, लैंगिक बदल, प्रजोत्पादन क्षमता, कार्यक्षमता, आयुर्मान, विवाहाचे वय, समाजातील स्थान, व्यावसायिक शिक्षण, क्षमता हे सर्व वयाशी संबंधित असतात. व्यक्तीच्या जन्मापासून मृत्यूपर्यंतचा काळ म्हणजे व्यक्तीचे वय होय. लोकसंख्या रचनेचा अभ्यास करत असताना लोकसंख्येची वयानुसार विभागणी केली जाते. यालाच लोकसंख्येची वयोरचना असे म्हणतात. वयोरचनेवरून श्रमशक्तीचा पुरवठा समजतो. कार्यकारी लोकसंख्येची कल्पना येते. एकूण लोकसंख्येतील अवलंबित लोकसंख्येची (बाल व वृद्ध गट) माहिती होते. अवलंबन भार लक्षात येतो. देशातील वयोगट हे जन्मदर, मृत्युदर स्थलांतर यांचे दर्शक असतात. आयुर्विमा, निवृत्ती वेतन, वृद्धाश्रमाची गरज, शैक्षणिक संस्था, वैद्यकीय संस्था इत्यादींचे नियोजन करता येते. लोकसंख्येतील मतदारांची संख्या समजते. लोकसंख्येचे अचूक व विश्वासाहर् प्रक्षेपण करण्यासाठी वयोगट उपयुक्त ठरतात. विवाहाचे प्रमाण, जन्मदर यावरून संभाव्य लोकसंख्यावाढीचा वेग निश्चित करण्यास मदत होते. वयोगटानुसार लोकसंख्या शंकू अभ्यासले जातात.

उद्देश (Objectives) :

1. भारतीय लोकसंख्येचा वयोगट व लिंगगटानुसार अभ्यास करणे.
2. भारतीय लोकसंख्येची ग्रामीण व नागरी वयोरचना अभ्यासणे.
3. भारतीय लोकसंख्येतील अवलंबन भाराचा अभ्यास करणे.

भारत - वयोरचना :

देशातील वयोरचनेच्या अभ्यासावरून एकूण लोकसंख्येतील श्रमशक्तीचा वाटा आपल्या लक्षात येतो. याबरोबरच बालगटातील व ज्येष्ठ नागरीक गटातील अवलंबित लोकसंख्यादेखील समजते. भारतातील वयोरचनेचा अभ्यास केल्यावर असे दिसून येते की श्रमशक्तीचा विचार केल्यास ती फारसी अनुकूल नाही.

1. सन 1901 साली 0 ते 14 या बालवयोगटातील संख्या 38.1 टक्के तर 60 वर्षांपेक्षा अधिक वययोगटातील 5.1 टक्के होती, तर श्रमशक्तीचा

पुरवठा असलेली 15 ते 59 वयोगटातील लोकसंख्या 56.8 टक्के होती. बालवयोगटातील जास्त संख्या याचा अर्थ जन्मदर जास्त आणि वृद्ध वयोगटात कमी लोकसंख्या याचा अर्थ आरोग्यसेवांचा अभाव आणि खालावलेला राहणीमानाचा दर्जा यांचे द्योतक आहेत.

2. सन 1951 सालापर्यंत बालगटात आणि वरिष्ठ वयोगटात फारसा बदल दिसून येत नाही. तो अनुक्रमे 37.5 टक्के व 5.6 टक्के आहे. कार्यक्षम वयोगटातील तितकीच 56.9 टक्के लोकसंख्या होती.
3. सन 1971 साली बालवयोगटात 42 टक्के आणि वरिष्ठ नागरीक वयोगटात 6 टक्के लोकसंख्या आणि कार्यक्षम लोकसंख्या केवळ 52 टक्के आहे. या दशकात सर्वोच्च अवलंबन भार दिसून येतो.
4. 1981 ते 2001 या काळात बालवयोगटातील 39.7 टक्के ते 37.3 टक्के यामध्येच स्थिरावलेली

आहे. ज्येष्ठ नागरीक गटातदेखील 6.9 टक्क्यापर्यंत स्थिरावली आहे.

5. सन 2011 साली बालवयोगटातील लोकसंख्या 30.8 टक्के होती. आदल्या दशकाशी तुलना केल्यास यामध्ये 6.5 टक्के घट दिसून येते. ढोबळ जन्मदरातील घट तसेच अर्भक व बालमृत्यूदरातील घट, छोटे कुटुंब संकल्पनेचा लोकांकडून स्वीकार याला या गोष्टी कारणीभूत आहेत. शिवाय ज्येष्ठ नागरिक वयोगटातदेखील वाढ होऊन ती 8.6 टक्के झाला आहे. आरोग्य

सुविधा, राहणीमानाचा दर्जा यामुळे यात सुमारे 2 टक्के वाढ दिसून येते. सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजे कार्यक्षम लोकसंख्या 60.36 टक्के आहे. सर्वात प्रथमच या दशकात अवलंबन भार कमी झालेला आहे. यामुळेच भारत आज जगातील एक श्रमशक्तीचा पुरवठा करणारा प्रमुख देश बनत आहे. सर्व 1991 ते 2013 या काळात कार्यक्षम गटातील (15-59 वर्षे) लोकसंख्येत 57.7 टक्क्यांवरून 63.3 टक्क्यांपर्यंत वाढ झाली आहे.

तक्ता क्र.1 भारत - वयोरचना (शेकडा प्रमाण)

वर्षे	वयोगट			वर्षे	वयोगट		
	0-14	15-59	+60		0-14	15-59	+60
1901	38.1	56.8	5.1	1961	37.5	56.9	5.6
1911	37.8	56.9	5.2	1971	42.0	52.0	6.0
1921	38.60	56.0	5.4	1981	39.7	54.1	6.2
1931	38.5	56.4	5.1	1991	37.8	55.5	6.7
1941	39.5	55.2	5.7	2001	37.3	55.8	6.9
1951	37.5	56.9	5.6	2011	30.8	60.36	8.6

स्रोत : Census of India, 2001 and Economic Survey, 2015-16

वयोगट व लिंग – गट शंकू (9 फेब्रुवारी 2011)

देशाच्या लोकसंख्या शंकूवरून पुढील निष्कर्ष काढता येतात.

1. शंकूचा आकार : शंकूचा आकार निमुळता होत गेला आहे.
2. 0 ते 14 वर्षे वयोगट : शंकूचा पाया रूंद आहे. याचा अर्थ बालवयोगटातील 0 ते 14 वर्षे लोकसंख्या जास्त आहे. ही अवलंबित लोकसंख्या असल्याने उत्पादन प्रक्रियेत याचा सहभाग नाही. 0 ते 14 वयोगट एकूण पुरुष लोकसंख्येतील

(मुले) 31.18 टक्के व स्त्री लोकसंख्येतील (मुली) 30.31 लोकसंख्या या वयोगटात आहे.

3. 15 ते 59 वर्षे वयोगट : शंकूचा आकार शीर्षभागाकडे क्रमशः निमुळता होत गेला आहे. 15 ते 59 या वयोगटात एकूण पुरुष लोकसंख्येतील 60.26 टक्के लोकसंख्या आणि स्त्री लोकसंख्येतील 60.33 टक्के लोकसंख्या या वयोगटात आहे. 15 ते 59 वयोगटातील लोकसंख्या कार्यक्षम लोकसंख्या समजली जाते.

तक्ता क्र. 2 भारत – वयोगट व लिंग-गट शंकू आलेखासाठी (9 फेब्रुवारी)

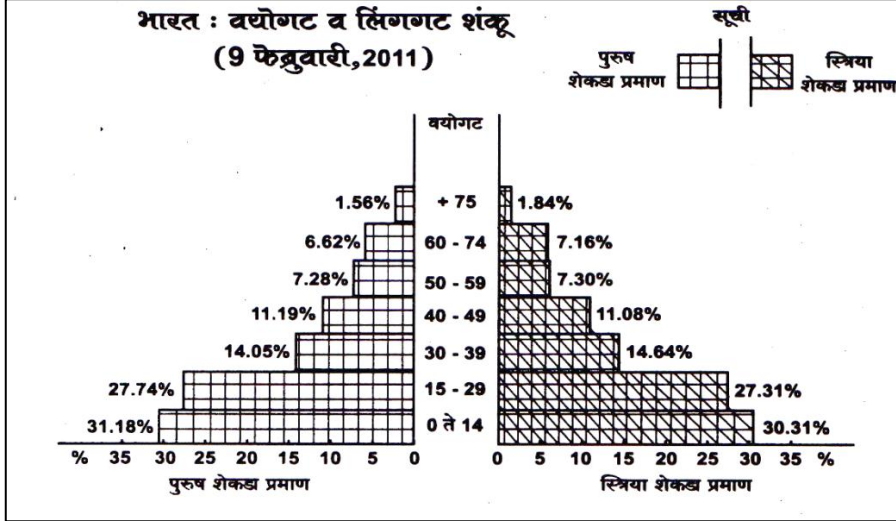
वयोगट	पुरुष		स्त्रिया	
	लोकसंख्या	शेकडा प्रमाण	लोकसंख्या	शेकडा प्रमाण
0 – 14	19,43,51,375	31.18	17,80,92,741	30.31
15 – 29	17,29,11,297	27.74	16,04,53,339	27.31
30 – 39	8,75,80,055	14.05	8,61,55,580	14.64
40 – 49	6,96,83,500	11.19	6,50,72,939	11.08
50 – 59	4,52,99,278	7.28	4,29,16,031	7.30
60 – 74	4,12,97,574	6.62	4,20,29,958	7.16
+ 75	97,74,298	1.56	1,07,47,210	1.84
वय ज्ञात नाही.	23,72,881	0.38	21,16,921	0.36
एकूण	62,32,70,258	100.00	58,75,84,719	100.00

Source : http://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_India, Aug. 2016

4. उच्च वयोगट (+ 6 वर्षे) :

शंकूचा माथा फारच निमुळता आहे. याचा अर्थ उच्च वयोगटात (+ 6 वर्षे) लोकसंख्या फारच कमी आहे. 60 वर्षे पेक्षा अधिक वयोगटात एकूण पुरुष लोकसंख्येतील 8.18 टक्के आणि एकूण स्त्री

लोकसंख्येतील 9 टक्के लोकसंख्या या गटात आहे. ही देखील अवलंबित लोकसंख्याच आहे. जागतिक स्तरावर लिंगभेदानुसार उच्च वयोगटात पुरुष मर्त्यता स्त्री मर्त्यतेपेक्षा जास्त आहे.

आलेख क्र. 1 : भारत - वयोगट व लिंग - गट शंकू

परंतु भारतासारख्या विकसनशील देशात मात्र स्त्री मर्त्यता जवळजवळ समान दिसून येते. याचे कारण स्त्रियांना समाजात मिळणारे दुय्यम स्थान, आरोग्य सुविधांच्या जाणीव-जागृतीचा अभाव, प्रसूतीदरम्यानचे मृत्यू, गरिबी, दारिद्र्य, पोषणाचा अभाव यांसारख्या कारणामुळे स्त्री मर्त्यता जास्त दिसून येते.

सन 2011 ते 2016 या कालावधीत जन्माच्या वेळेचे वय गृहीत धरून भारतीयांचे सरासरी आयुर्मान 66.8 वर्षे आहे. जगाचे सरासरी आयुर्मान 70 वर्षे आहे.

भारतीय लोकसंख्येची ग्रामीण व नागरी वयोरचना:
(सन 2001 आणि 2011 च्या जनगणनेनुसार)

1. 0 ते 14 वयोगट :

लोकसंख्येमध्ये 35 टक्के लोकसंख्या 0 ते 14 बालगटात आहे. यामध्ये 0 ते 9 वयोगटात 23 टक्के लोकसंख्या आहे. ग्रामीण क्षेत्रातील एकूण लोकसंख्येत बालकांचे प्रमाण जास्त म्हणजे 37 टक्के पर्यंत आहे. नागरी क्षेत्रात ते 31 टक्क्यापर्यंत आहे. सन 2011 साली बालवयोगटात 30.75 टक्के लोकसंख्या होती. 4.6 टक्के घट दिसून येते.

2. 15 ते 59 वयोगट :

या वयोगटात एकूण लोकसंख्येतील 57 टक्के लोकसंख्या आहे. ग्रामीण भागात हे प्रमाण 55 टक्के तर नागरी क्षेत्रात 62 टक्के आहे.

उद्योग, व्यवसाय, नोकरी व अन्य उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी ग्रामीण भागातून नागरी केंद्राकडे होणारे सततचे स्थलांतर यामुळे या वयोगटात ग्रामीण भागातील लोकसंख्या कमी तर नागरी क्षेत्रात जास्त आहे. 2011 साली 60.30 टक्के लोकसंख्या होती.

4. 60 वर्षांहून अधिक वयोगट :

या वयोगटात एकूण लोकसंख्येतील 7.45 टक्के लोकसंख्या आहे. विकसित देशांच्या मानाने या वयोगटात कमी लोकसंख्या आहे.

उच्च मृत्यूदरामुळे सरासरी आयुर्मान कमी आहे. ग्रामीण व नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्येचे प्रमाण जवळजवळ समान आहे. सन 2011 साली 8.58 लोकसंख्या होती. 2001 च्या मानाने यात 1.13 वाढ झाली आहे.

तक्ता क्र. 3 : भारत - लोकसंख्येचे वयोगटानुसार ग्रामीण व नागरी वितरण

वयोगट	लोकसंख्येचे शेकडा प्रमाण (2001)			2011
	एकूण	ग्रामीण	नागरी	एकूण
0 ते 9	23.21	24.72	19.29	-
9 ते 14	12.14	12.45	11.35	-
0 ते 14	35.35	37.17	30.64	30.75
15 ते 59	56.93	54.84	62.36	60.30
60 +	7.45	7.74	6.71	8.58
वयाची नोंद नाही	0.27	0.25	0.29	0.37
सर्व वयोगट	100.00	100.00	100.00	100.00
अवलंबन भार	75.17	81.87	59.88	65.23

Source : Office of the Director, Census Operation, Orissa and Economic Survey 2015-16

6. अवलंबन भार : सन 2001 च्या भारतीय लोकसंख्येत अवलंबन भार उच्च आहे. देशात प्रती 100 कार्यकारी लोकसंख्येमागे 75 व्यक्ती अवलंबित आहेत. ग्रामीण भागातील अवलंबन भार 82 टक्के तर नागरी भागात 60 टक्के आहे. याचे कारण कार्यक्षम वयोगटातील ग्रामीण भागातील लोक उद्योग-व्यवसायाच्या शोधार्थ नागरी भागाकडे स्थलांतरीत झाल्याने खेड्यात बालके, मुले, वृद्ध यांचे प्रमाण वाढून अवलंबित लोकसंख्या वाढलेली आहे. सन 2011 च्या आकडेवारीनुसार प्रती 100 कार्यक्षम लोकसंख्यामागे 65 व्यक्ती अवलंबित आहेत.

निष्कर्ष (Conclusions) :

1. 9 फेब्रुवारी 2011 रोजी भारतातील लोकसंख्येच्या वयोगटानुसार 0 ते 14 - 30.8, 15 ते 59 - 60.36 आणि 60 वर्षावरील 8.6 टक्के लोकसंख्या आहे.
2. सन 2001 च्या तुलनेत 0 ते 14 वयोगटातील लोकसंख्या 6.5 टक्क्यांनी घटलेली आहे. तर 15 ते 59 आणि 60 पेक्षा जास्त वयोगटातील लोकसंख्या क्रमशः 4.56 आणि 1.7 टक्क्यांनी वाढलेली आहे.
3. 9 फेब्रुवारी 2011 रोजी तक्ता क्र. 2 च्या वयोगटानुसार पुरुषांचे 0 ते 14 - 31.18, 15 ते 29 - 27.74, 30 ते 39 - 14.05, 40 ते 49 - 11.19, 50 ते 59 - 7.28, 60 ते 74 - 6.62

आण 75 पेक्षा जास्त 1.56 एवढे पुरुषांचे शेकडा प्रमाण आढळते.

4. सन 2011 च्या पुरुष - स्त्रिया वयोगटानुसार क्रमशः पहिल्या दोन वयोगटात स्त्रियांचे शेकडा प्रमाण 0.87 व 0.43 ने कमी आढळले. तर तिसऱ्या, पाचव्या, सहाव्या आणि सातव्या वयोगटात शेकडा प्रमाण 0.59, 0.2, 0.54 आणि 0.28 ने वाढले आहे.
5. भारतामध्ये सन 2001 नुसार प्रती 100 कार्यकारी लोकसंख्येमागे 75 व्यक्ती अवलंबित आहेत. ग्रामीण भागातील अवलंबन भार 82 तर शहरी भागातील 60 इतका आहे. सन 2011 ला भारतात प्रती 100 कार्यक्षम लोकसंख्येमागे 65 व्यक्ती अवलंबित आहेत.
6. भारत हा 25 कोटी युवकांचा देश असल्याने विविध स्तरावर श्रमाचे प्रमाण वाढवून देश समृद्ध करण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भ ग्रंथ (Bibliography) :

1. भारताचा समग्र भूगोल - सवदी कोळेकर - निराली प्रकाशन, पुणे
2. लोकसंख्या भूगोल - के. ए. खतीब - विद्या बुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद
3. लोकसंख्या भूगोल - ढोणे कुसूम बाबुराव - अरूणा प्रकाशन, लातूर
4. लोकसंख्या व वस्ती भूगोल - मुसमाडे, सोनावणे, मोरे - डायमंड पब्लिकेशन, पुणे

समुदायाचे आरोग्य (Health in Community)

प्रा.दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, अॅड. बी. डी.हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी

Corresponding Author- प्रा.दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे

Email: mundhedp@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7053638

प्रस्तावना-

व्यक्तीच्या आरोग्याबरोबरच समाजाच्या आरोग्याचा विचार करणे महत्त्वाचे आहे. कारण व्यक्तीने स्वतःचे आरोग्य कितीही चांगले ठेवले तरी समाजाचे आरोग्य ढासळलेले असेल तर त्याचा परीणाम व्यक्तीवर झाल्याशिवाय रहात नाही. त्यामुळे सामुदायिक आरोग्य चांगले ठेवणे हे ही तितकेच महत्त्वाचे आहे. आज औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया वेगाने होत आहे. कारखानदारी वाढत आहे. नवनवीन शोध लागत आहेत. औद्योगिकीकरणाचा परिणाम म्हणून शहरे फुगत आहेत तर खेडी ओस पडत आहेत. म्हणजेच नागरीकरण वाढत आहे. लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी शहरात येऊन वसती करत आहेत. या सर्वांना चांगले निवास मिळत नाही. ते फुटपाथ किंवा सरकारी जागेवर आपला संसार थाटतात. यामुळे त्यांच्याकडे कोणत्याच आरोग्याच्या सोयीसुविधा नसतात. त्यांच्या आरोग्याविषयीच्या अनेक समस्या निर्माण होतात. औद्योगिकीकरणामुळे शहरात व्यवसाय उपलब्ध होतात परंतु दळणवळणाच्या अनेक समस्या आहेत. कारखाने आणि वाहनांचा परिणाम म्हणून प्रदूषण प्रचंड प्रमाणात वाढत आहे. त्याचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष परिणाम सामुदायिक आरोग्यावर होताना दिसतात. पैसे मिळवण्यासाठी कोणत्याही मार्गाचा अवलंब करताना लोक दिसतात. नितीमूल्ये पायदळी तुडवली जातात. यातून भ्रष्टाचार, फसवेगिरी, गुन्हेगारी, वेश्याव्यवसाय, करचुकवेगिरी, खून, मारामाऱ्या यासारखे पश्र्च निर्माण होऊन सामुदायिक आरोग्य रसातळाला जाते. त्यामुळे सार्वजनिक नितीमूल्याचा संबंध सामुदायिक आरोग्याशी निकटचा आहे. यातून समाजात संघर्ष वाढतो. समाजाचे विघटन होते. त्यामुळे सामुदायिक आरोग्य हा विषय समाजशास्त्रीय दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा आहे. त्यामुळे शोधनिबंधासाठी मी हा विषय घेतलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:-

- 1) सामुदायिक आरोग्य संकल्पना समजून घेणे.
- 2) सामुदायिक आरोग्याची उद्दिष्टे अभ्यासणे.
- 3) भारतातील सामुदायिक आरोग्य सेवा कार्यक्रम अभ्यासणे.
- 4) सामुदायिक आरोग्य रक्षण व संवर्धनाची ओळख करून घेणे.

गृहीतके:-

- 1) भारतातील सामुदायिक आरोग्याच्या स्थितीचा अभ्यास करणे.

- 2) आरोग्य सेवेचा लाभ सर्वांना कसा मिळतो का ते पाहणे.
- 3) सामुदायिक आरोग्य कार्यक्रमासाठी विविध आयोगांनी सुचवलेले उपाय उपयुक्त ठरतील.

संशोधनपद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या लेखनासाठी द्वितीय साधन सामुग्री (Secondary Data) चा वापर करण्यात आला आहे. सदरील लेखनासाठी माहिती संकलित करित असताना विविध प्रकाशित लेखांचा, पुस्तकांचा,

मासिकांचा आणि वृत्तपत्रांचा आधार घेण्यात आला.

विवरण आणि स्पष्टीकरण-

आरोग्य म्हणजे काय?

आरोग्य, सामुदायिक आरोग्य, स्वास्थ्य यासंकल्पनांचा अर्थ सर्वसामान्य लोक केवळ आजार नसणे असा घेतात. परंतु आरोग्य ही फार व्यापक संकल्पना आहे.

“आरोग्याची स्थिती ही व्यक्ती च्या स्वतःशी, समुदायाशी, विश्वाशी व ईश्वराशी असणाऱ्या संबंधाच्या समतोलाचा निर्देश करणारी स्थिती होय.”

जागतिक आरोग्य संघटना (WHO)1948 साली केलेली व्याख्या-“आरोग्य म्हणजे शारीरिक, मानसिक व सामाजिक सुस्थित अशी अवस्था की व्यक्तीमध्ये कोणताही रोग वा दुबळेपणा नसणे.”

सामुदायिकआरोग्यम्हणजेकाय?

समुदाय म्हणजे एका विशिष्ट अशा क्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांचा समूह जो सामाजिक उद्दिष्टांसाठी व कारणांसाठी आणि गरजा भागविण्यासाठी संघटित झाला आहे. “सामुदायिक आरोग्य म्हणजे त्या गावातील, वसतीतील, गल्लीतील व्यक्तींचे सामाजिक-मानसिक स्वास्थ्य होय.” सामुदायिक आरोग्य ही व्यापक अर्थाची संकल्पना आहे.

कारण समूहाच्या आरोग्यावर व्यक्तीचे आरोग्य अवलंबून असते. असंख्य राष्ट्रांची सामुदायिक आरोग्य स्थिती बिघडलेली दिसते. कारण आरोग्यावरच शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक प्रतिष्ठा अवलंबून असते.

सामुदायिक आरोग्याची उद्दिष्ट्ये:-

सामुदायिक आरोग्य ही एक व्यापक व्यवस्था आहे. तीला आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक अशी अंगे आहेत. आरोग्य निकोप तर राष्ट्राची सर्वांगीण प्रगती होत असते. सामुदायिक आरोग्याची काही मुलभूत उद्दिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

1) धोरणाचीव्याप्ती (व्यापकता):-

समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला निरोगी बनविणे हे सामुदायिक आरोग्याचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. उदा. चीन. देशातील गरीब व्यक्तींपर्यंत सेवा देणे आवश्यक आहे. त्यांना स्वच्छते विषयीचे मार्गदर्शन करून त्यांच्या आरोग्यविषयक हानीकारक सवयी बदलाव्या लागतात. समाजात कमालीचे बेफिकीर व कमालीचे जागृत लोक आढळतात. या दोन्हींना यामध्ये सामावून घेतले पाहिजे. आरोग्य केंद्रामार्फत तपासणी व उपचार देणे आवश्यक आहे.

2) प्रतिबंध:-

प्रतिबंध हे दुसरे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. रोग होण्यापूर्वी जंतूचा नायनाट केला पाहिजे. “Prevention is better than cure” असे आपण नेहमी म्हणतो. रोग होण्यापूर्वीच आपण काळजी घेतली पाहिजे. औषध फवारणी, पाणी स्वच्छता, प्रतिबंधक लस टोचणे इत्यादींमधून आपण सामुदायिक आरोग्याची जपणूक करू शकतो. त्याचबरोबर एखादा आजार झालाच तर लवकर रोगनिदान आणि उपचार करणे हेही प्रतिबंधात येते.

3)रोगाचे निवारण:-

रोगाचे निवारण हे सामुदायिक आरोग्याचे तिसरे उद्दिष्ट आहे. रोग झाल्यावर बरा होईपर्यंत त्यावर औषधोपचार केले पाहिजेत. रोगाचे स्वरूप वेगवेगळे असते. लक्षणे आणि काही तपासण्या करून त्याचे निदान करावे लागते. रोगाचे निवारण करताना डॉक्टर, परिचारिका यांच्याबरोबरच रुग्णाचे नातेवाईक खूप महत्त्वाचे असतात. त्यांनी आपापली भूमिका योग्य प्रकारे वटवली तर रोगी लवकर बरा होतो.

4)पुनर्वसन:-

नुसता रोगी बरा होऊन पुरेसे नाही. रोग्याचे संपूर्ण पुनर्वसन केले पाहिजे. रोज बरा झाल्यावर त्याच्या विकासासाठी केलेली उपाययोजना म्हणजे पुनर्वसन होय गरजेनुसार

त्याला मदत केली पाहिजे. मानसिक धैर्य देणे, एखादा व्यवसाय किंवा धंदा करण्यास मदत करणे हे पुनर्वसनामध्ये येते. आजार बरा होण्याबरोबर त्याचे शारीरिक, मानसिक, सामाजिक व आर्थिक पुनर्वसन ही तेवढेच महत्त्वाचे आहे.

भारतातील सामुदायिक आरोग्य कार्यक्रम:-

पॉल रसेल हे विचारवंत म्हणतात की आरोग्य आणि रोग यांनी केव्हांच आंतरराष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त केले आहे. विकासाच्या दिशेने पाऊल टाकताना मनुष्यबळ, साधन-सामुग्री आणि संपत्तीचा विचार केला गेला पाहिजे. भारतात त्यादृष्टीने आरोग्यविषयक घटकाला प्राधान्य दिले जात नाही. अपुऱ्या निधीची तरतूद केली जाते. शासनाने “कल्याणकारी राज्य” याला केव्हाच तिलाजली दिलेली आहे. सार्वजनिक आरोग्य कार्यक्रम राबवताना तीन उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवण्यात आलेली आहेत.

- 1) आरोग्यसेवेचा लाभ सर्वांनाच मिळाला पाहिजे.
- 2) आरोग्यविषयक जागृती निर्माण करणे.
- 3) आरोग्याचा संबंध दैवी घटनेसी न लावणे. त्या दृष्टीने स्वातंत्र्योत्तर काळात नियोजन करण्यात आले.

अ) भोर समिती:-

1946 साली भोर समितीने राष्ट्रीय पातळीवर केलेल्या सर्वेक्षणातून देशाचे आरोग्य सुधारण्यासाठी व रोगांचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी विविध शिफारशी केल्या आहेत.

1. प्रतिबंधात्मक उपायावर अधिक लक्ष केंद्रित करण्यात यावे.
2. उपचारात्मक आणि प्रतिबंधात्मक कार्यक्रमाचे सुसुत्रीकरण व्हावे.
3. डॉक्टरांना वैद्यकीय शिक्षणाबरोबर सामाजिक वैद्यकीय ज्ञान दिले पाहिजे. देशातीलदर 40000 लोकसंख्येमागे एक प्राथमिक आरोग्य केंद्र सुरू करावे.

ब) मुखर्जी समिती:-

1965 मध्ये मुखर्जी समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीने काही शिफारशी केल्या-

1. मलेरिया रोगाचा प्रतिबंध करावा.
2. जिल्हा पातळीवर तज्ञ डॉक्टरांच्या नेमणूका करण्यात याव्या.
3. कुटुंब नियोजन कार्यक्रमासाठी स्वतंत्र कर्मचारी व सेवकांची तरतूद करावी.

क) कर्तारसिंग समिती:-

1973 मध्ये कर्तारसिंग समिती स्थापन करण्यात आली. तिने काही सर्वेक्षण व अभ्यास करून महत्वपूर्ण शिफारशी केल्या.

1. स्त्री आरोग्य सेविका तयार करावी.
2. पुरुष आरोग्य सेवकांच्या नेमणूका कराव्यात.
3. वरील दोघांमार्फत मलेरिया, कुटुंबनियोजन सेवा उपलब्ध करून द्यावी.

ड) श्रीवास्तव समिती:-

1975 साली श्रीवास्तव समिती स्थापन करण्यात आली. तिच्या काही शिफारशी-

1. ‘पूरकवैद्यक’ सेवा पुरवण्यासाठी आरोग्य कर्मचाऱ्यांच्या संख्येत वाढ सुचविली.
2. नवीन कार्यकर्ते घ्यावेत.
3. वैद्यकीय महाविद्यालयातून ग्रामीण आरोग्याची अधिक तरतूद करावी.
4. खेड्यात राहणाऱ्या सुईणीस (बाळंतपण करणारी अनुभवी स्त्री) प्रशिक्षण द्यावे.
5. कुटुंब नियोजना वर अधिक भर द्यावा.
6. माता बालक कल्याण कार्यक्रम राबवावेत.

सामुदायिक आरोग्य कार्यक्रमाची अंमलबजावणी:-

भारतात वरील समित्यांनी केलेल्या शिफारशी आणि अभ्यासावरून सामुदायिक आरोग्य कार्यक्रमाची अंमलबजावणी खालील 4 स्तरावरून करण्यात आली. यासाठी स्वतंत्र मंत्रालयाची निर्मिती करण्यात आली. केंद्र व

राज्य यांच्या समन्वयातून कार्यक्रमाची आखणी करून अंमलबजावणी करण्यात आली.

अ) राष्ट्रीय पातळी:-

केंद्रीय पातळीवर स्वतंत्र आरोग्य मंत्रालय स्थापन करण्यात आले आहे. त्यामध्ये एक कॅबिनेट आणि एक राज्यमंत्री असा कार्यभार देण्यात आला आहे. पंचवार्षिक योजनेत आरोग्यावर स्वतंत्र तरतूद करण्यात आली आहे. त्यातून विविध योजना आणि बाबींवर खर्च केला जातो. वैद्यकीय शिक्षण आणि कुटुंब नियोजन, विविध रोगावर व्यापक प्रमाणात औषधोपचार, लसीकरण, दवाखाने आणि डॉक्टरांची संख्या वाढवण्यात आली. त्यामुळेच आज आपण विविध आजारांना भारतातून हद्दपार (पोलिओ, देवी) केले आहे.

आ) राज्यपातळी:-

राज्यपातळीवर पण केंद्राप्रमाणेच दोन मंत्री (कॅबिनेट व राज्यमंत्री) आरोग्य कारभार पाहतात. त्यांच्या जोडीला विविध पातळीवर प्रशासकीय पदे निर्माण करण्यात आलेली आहेत. काही बाबी ह्या राज्यशासनाच्या कक्षेत येतात. आरोग्यविषयक कार्यक्रमांची अंमलबजावणी प्रत्यक्ष राज्यसरकारला करावी लागते. साथीच्या रोगावर नियंत्रण ठेवून जनतेचे आरोग्य उत्तम रहावे म्हणून राज्यशासन नेहमी प्रयत्नशील राहते.

क) जिल्हा पातळी:-

जिल्हाच्या ठिकाणी एक जिल्हा आरोग्य अधिकारी (D.H.O.) असतो. त्याला प्रत्येक तालुक्याच्या ठिकाणी असणाऱ्या वैद्यकीय अधिकाऱ्यांचे सहकार्य मिळत असते. याचबरोबर जिल्हा रुग्णालय सांभाळणारे जिल्हा शल्य चिकित्सक देखील असतात. संपूर्ण जिल्हातील आरोग्य कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करण्याचे काम यांच्यामार्फत होत असते. यामध्ये विविध पदावरील कर्मचाऱ्यांचा सहभाग देखील महत्त्वाचा असतो.

ड) निमसरकारी संख्या:-

सर्वच बाबींवर शासनाचे प्रयत्न अपुरे पडतात. त्यामुळे आरोग्य संरक्षण आणि संवर्धन या कामी निमसरकारी संस्थांची भूमिका ही महत्त्वाची आहे. या संस्थाही लोकांच्या आरोग्याची काळजी घेताना दिसतात. ब्रिटीश काळात मिशनरीजने हे काम खूप चांगले केलेले आहे. त्याचबरोबर भारतात टाटा, वाडिया, बिर्ला आणि अंबानी यासारखे उद्योजक आरोग्य कार्यक्रमात आपला सहभाग नोंदवताना दिसतात. त्यामुळे जनतेला चांगल्या प्रकारच्या आरोग्य सुविधा मिळताना दिसतात.

निष्कर्ष:-

भारतातील सामुदायिक आरोग्याचा अभ्यास करताना बरेचसे आरोग्याचे चित्र आपल्या डोळ्यासमोर येते. एक म्हणजे 'सर्वांसाठी आरोग्य' हे उद्दिष्ट गाठत असताना आपण बरीच मजल मारली आहे. आरोग्य ही संकल्पना व्यापक आहे. ती बहुआयामी असल्याने विविध अभ्यास, आयोग नेमून आपण त्यामध्ये सुधारणा केलेल्या आहेत. आरोग्याची प्रतिष्ठा उंचावण्यासाठी एकूण उत्पन्नापैकी आपण फक्त 1 टक्का खर्च करत आहोत. विकसित राष्ट्रांत हेच प्रमाण 5 टक्क्यांवर आहे. तरतूद वाढली तर सेवा आणि सुविधा वाढवता येतील. दर्जेदार आरोग्य सुविधा निर्माण झाल्या तर लोकांचे आयुर्मान वाढेल.

वास्तविक फक्त औषधोपचार करून लोकांचे आरोग्य सुधारायचे नाही तर लोकांना आरोग्य शिक्षण पण द्यायचे आहे. कौटुंबिक पातळीवर त्याची अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. दर हजारी 120 असणारे बालमृत्युदर आपण 30 वर आणलेले आहे. परंतु यामध्ये आणखीन सुधारणा करायला वाव आहे. तात्पर्य सामुदायिक आरोग्य हे केवळ औषधोपचारापुरते मर्यादित नसून तो सामाजिक व आर्थिक जीवनमान उंचावण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे.

संदर्भसूची:-

- 1) जी. एन. मोरे, 'ग्रामीण समस्या आणि नागरी प्रश्न' एज्युकेशनल पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स औरंगपुरा औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती 9 ऑगस्ट 2014.
- 2) सुधा काळदाते आणि शंकर गायकवाड, "वैद्यकीय समाजशास्त्र" श्रीलक्ष्मी प्रकाशन औरंगपुरा औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती 24-04-1993.
- 3) कृष्णकुमार पुजारी, "वैद्यकीय समाजशास्त्र" कैलास पब्लिकेशन्स औरंगपुरा औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती ऑगस्ट 1996.
- 4) दा. धो. काचोळे, "वैद्यकीय समाजशास्त्र, कैलास पब्लिकेशन्स औरंगपुरा औरंगाबाद, तृतीयावृत्ती 28 जून 1999.
- 5) विठ्ठल प्रभू, "आरोग्य दक्षता" मॅजेस्टिक प्रकाशन, गिरगाव मुंबई, प्रथमावृत्ती 1995.

लोकसत्ता एप्रिल 2022 चतुरंग पुरवणी

आजच्या काळात भारतीय म्हीलांचा आहार व आरोग्य – एक अभ्यास

प्रा.कविता आर.किर्दक

शि.प्र.मं.विज्ञान व गिलाणी कला वाणिज्य महाविद्यालय, घाटंजी

Corresponding Author- प्रा.कविता आर.किर्दक

Email- Kirdakkavita339@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7053646

सारांश

आजच्या तंत्रज्ञानाचे युगात स्त्रियांच्या भूमिकेत झालेल्या बदलाचा परिणाम स्त्रियांच्या आहार व आरोग्यावर झालेला दिसून येता यामुळे स्त्री आरोग्य ही जागतीक समस्या बनली आहे. संपूर्ण राष्ट्रीय आरोग्याचा विचार करता म्हीला आरोग्याला अनन्य साधारण महत्व आहे. कारण स्त्री आरोग्याचा परिणाम संपूर्ण कुटूंबा बरोबरच देशाच्या विकासावर होतो. यासाठी स्त्रियांचा आहार आरोग्य व पोषण यांचा एकत्र विचार होणे गरजेचे आहे. आहाराचा आरोग्याशी तर उत्तम पोषणाचा आहाराशी संबंध असतो म्हणून आहार, आरोग्य, पोषण यांचा परस्पर संबंध स्त्रीच्या दृष्टीकोनातून अभ्यासणे गरजेचे आहे. तसेच म्हीलांचे आरोग्य उत्तम राहण्यासाठी योग्य प्रमाणात आहारातील सर्व पोषक घटक मिळणे आवश्यक आहे. शरीराला ज्या दर्जाचा अन्न पुरवठा होईल त्या वरच शरीराच्या क्रिया अवलंबून असतात म्हीलांना प्रत्येक अवस्थेतील आहार हा वेग वेगळा घ्यावा लागतो.

प्रस्तावना –

निरोगी जिवनासाठी पोषक आहाराची नितांत आवश्यकता असता म्हणून पोषक आहार हा सामाजिक विकासाचा पाया समजल्या जातो. आजच्या धावपळीच्या युगात म्हीलांचे फक्त ४० ते ५० टक्के पोषक घटकांची गरज आहारातून भागते. त्यामुळे आरोग्या सोबतच सौंदर्याच्या समस्याही स्त्रियां मध्ये जास्त प्रमाणात दिसून येतात, याचे कारण आजही स्त्रीया कुटूंबातील सदस्यांच्या आहारां कडे लक्ष देतात, पण स्वतःच्या आहाराकडे दुर्लक्ष करतात.

याचा परिणाम त्यांच्या आरोग्यवर होतो, म्हणून आहार व आरोग्य या स्त्री जिवनातील महत्व पूर्ण घटकांचा एकत्रीत विचार करावा लागतो. कारण आहार आणि आरोग्य या एकाच नान्याच्या दोन बाजू आहेत, हे सत्य नाकारता येणार नाही.

अभ्यासाची उद्दिष्टे –

- १) आरोग्य पोषणाची संकल्पना परिभाषा व अर्थ अभ्यासणे.
- २) पोषक घटकांचे आरोग्यातील महत्व जाणणे.
- ३) समतोल आहाराच्या अभ्यासाचे स्त्रियांवरील परिणाम अभ्यासणे.
- ४) स्त्री आहारा विषयीच्या अभ्यासाचा आढावा घेणे.
- ५) देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने स्त्रियांना आहार विषयक सुचना देणे.

तथ्य संकलन –

वरील उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या दृष्टीने तथ्य संकलनासाठी ग्रंथ, पुस्तके, प्रकाशित अप्रकाशित साहित्य, मासिके, लेख, सोविनीयर इत्यादींचा अभ्यास पूर्ण उपयोग करण्यात आला.

माहीतीचे प्रस्तुतीकरण –

अन्न हे केवळ पोट भरण्याचे माध्यम नसून आरोग्यदायी जिवनाची गुरुकिल्ली आहे. उत्तम पोषण मानवी जिवनातील महत्वाची व अविभाज्य अशी बाब आहे. शरीराला ज्या प्रकारचा आहार मिळेल त्यावर शरीराचे सौष्ठव आरोग्य पुर्णनिर्माण कार्य अवलंबून राहिल म्हणून आरोग्य तपासण्याची जबाबदारी फक्त डॉक्टरांचीच नसून ती देशातील प्रत्येक नागरीकांची आहे. कोणताही रोग झाल्यावर त्यावर उपाययोजना करून तो बरा करण्यापेक्षा तो रोग होणार नाही म्हणजे त्याला प्रतिबंध करण्यासाठी पोषक आहार घेणे, केव्हाही योग्य ठरेल, म्हणून उत्तम पोषण जिवनातील महत्वपूर्ण व अविभाज्य अशी बाब आहे. परंतु भारतीय महीलांच्या आहारात काही पोषक घटकांची कमतरता असल्यामुळे कुपोषण तर काही पोषक घटकांच्या अधिक्यामुळे आरोग्य विषयक समस्या निर्माण झालेल्या दिसून येतात.

देशातील प्रत्येक नागरीकांच्या अन्न वस्त्र निवारा या मुलभूत बाबी सोबतचे शिक्षण आणि आरोग्यची गरज पूर्ण करणे हे देशाचे महत्वपूर्ण कर्तव्य आहे. अनेक कारणांमुळे स्त्रीयांचे शारीरिक मानसिक व सामाजिक अनारोग्य असलेले दिसून येते. यातील महत्वाचे कारण म्हणजे अयोग्य आहार हे कारण पोषण आणि आरोग्य या दोन्ही संकल्पना एकमेकांना पूरक आहे, म्हणून याचा अर्थ समजून घेणे महत्वाचे ठरते. स्त्री सक्षमीकरणाच्या दृष्टीकोनातून कोणत्याही योजना आखतांना स्त्रीयांच्या आहार व आरोग्याचा विचार केल्याशिवाय योजनेची उद्दिष्टे पूर्ण करता येणार नाही. आरोग्याच्या तक्रारी जर थोपवून ठेवायच्या असतील तर स्त्रीयांच्या आहारा कडे विशेष लक्ष द्यावे लागेल अन्यथा अपु-या पोषणा मुळे किंवा अल्प पोषणामुळे त्यांच्या आरोग्यावर वाईट परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही.

जागतीक आरोग्य संघटनेच्या मते आरोग्य म्हणजे केवळ रोगापासून मुक्तता नव्हे तर शारीरिक

मानसिक, सामाजिक व संपूर्ण स्वास्थ्य म्हणजे आरोग्य होय. हे आरोग्य सुरक्षित राहण्यासाठी पोषक आहारातून मिळणा-या पोषक घटकांवरच अवलंबून राहावे लागते. शरीराची वाढ करणे, पेशींची झिज भरून काढणे, शरिरास उष्णता देणे, शरीराच्या विविध क्रियांवर नियंत्रण राखणे, आणि शरीराचे विविध आजारा पासून संरक्षण करणे या सर्व शारिरीक आरोग्य जपण्याच्या विविध बाबी पोषक घटकांचा जसे, कार्बोदके, स्निग्ध, प्रथीने, जिवनसत्वे, खनीज पदार्थ आणि पाणी यांचा पुरवठा आहारा व्दारे करावा लागतो. या पोषक घटकांची मागणी व्यक्तीपरत्वे भिन्न असल्यामुळे प्रत्येकाचा समतोल आहार हा वेगळा असतो. मानसिक स्वास्थ्य म्हणजे सवभोतालच्या वातावरणाशी समायोजन साधने दैनीक जिवनात सुसंवाद साधने, स्वतः बरोबर दुस-याच्या अस्तीत्वाची जाणीव राखने म्हणजे मानसिक आरोग्य होय. मनुष्य हा समाजशील प्राणी असल्याने समाजमान्य वर्तन घेऊन वागणे, म्हणजेच व्यक्तीचे सामाजिक आरोग्य उत्तम आहे असे म्हणता येईल. ही तीनही आरोग्य चांगली असलेली व्यक्ती निरोगी समजल्या जाते. भारतीय कुटूंब व्यवस्थेत घरातील सर्व सदस्यांच्या आरोग्याची जबाबदारी कुटूंबातील स्त्रीची असते. परंतु ती स्वतःची काळजी घेत नसल्याने तीचे आरोग्य धोक्यात आल्याचे दिसून येते.

महीलांचे आरोग्य ही फक्त कुटूंबाचीच नव्हेतर संपूर्ण देशासाठी महत्वाची जबाबदारी आहे, ज्या अवस्थेत व्यक्तीचे शरीर व मन सक्रिय राहून सर्व कार्य करते अशी अवस्था म्हणजे उत्तम आरोग्य होय. उत्तम पोषण आरोग्याची गुरुकिल्ली समजल्या जाते, आयुर्वेद आणि गितेत इतकेच नव्हेतर ग्राम गितेतही अन्न आणि आरोग्य यांचा सहसंबंध जोडलेला दिसतो. रज, तम, सत्व, हे मानव स्वभाव हे आहारावर निर्भर असतात शिक्षणाअभावी आहार व आरोग्या बाबतचे ज्ञान नसल्याने समतोल आहार घेतल्या जात नाही, म्हणून पोषक आहारा बाबतचे ज्ञान शिक्षणातून

मुलांना, मातांना व जनतेस देणे आवश्यक आहे. एफ.अ.ओ. च्या अहवाला नुसार जगातील एकूण कुपोषितांच्या संख्ये पैकी ९८ टक्के लोसंख्या विकसनशील देशात आहे. यात भारत आणि चिनचा ४० टक्के वाटा आहे म्हणून आय.सि.एम.आर. च्या शिफारसी नुसार आरोग्य उत्तम राखण्यासाठी समतोल आहार असावा. स्त्री आणि पुरुषांच्या शरीर रचने मध्ये भेद असल्यामुळे त्यांची प्रतीकार शक्ती चयापचय शक्ती पुरुषां पेक्षा १० टक्के कमी असते, त्यांच्या आहारातच नव्हेतर पोषक घटकांच्या मागणीतही फरक आहे. म्हणून महीलांनी आपला आहार, काळजीपूर्वक घ्यावा तसेच काही पदार्थ उद्देशपूर्ण आहारातून जास्त घ्यावयास हवे.

महीलांच्या आहारा बाबत सुचना –

पोषणाच्या दृष्टीने महीलांचे आहार हीरव्या पालेभाज्या महत्व पूर्ण आहे. कोबी,मेथी,दूधी भोपळा याबरोबरच घोष, आंबटचुका, आंबाडी, राजगीरा, यांचा वापर केल्याने तंतूमय पदार्थ, पॉलीथीनॉल जिवनसत्व अ आणि क भरपूर प्रमाणात मिळते तर साबूदाना, बटाटे, शेंगदाने, वांगे, असे वातळ पदार्थ कमी आणि पालेभाज्या अधिक अशी अन्नाची विभागणी करणे यामुळे जास्त आहार घेतला तरी फरक पडणार नाही. समतोल आहारात वयोमान, लिंग, हवामान, शारीरिक हालचाल, जिवनशैली, राहणीमान, शारीरिक श्रम, यांचा फरक पडतो, त्यानुसार आहार बदल करावा लागतो. अन्नातील काही पदार्थ उष्णता देणारे तर काही पेशींची निर्मिती करणारे असतात आणि काही पदार्थ संरक्षण आणि शारिरीक क्रियांवर नियंत्रण करणारे असतात पिवळे, नारींगे, हिरव्या पालेभाज्या, आंबट व रसाळ फळे यांचा आहारात उपयोग करावा. यामुळे तंतूमय पदार्थांचा पुरवठा केल्या जातो, व पचनक्रिया सुधारली जाते. म्हणजे चयापचयाची प्रक्रिया योग्य प्रकारे या क्रियेत पाण्याची महत्वपूर्ण भूमिका असते,

संतूलीत आहार स्त्री आरोग्याचा कना समजल्या जातो. परंतु भारतीय स्त्री सर्वात जास्त आपल्या आहार व आरोग्याकडे दुर्लक्ष करते म्हणून भारतीय स्त्री विविध आजारांनी ग्रस्त असल्याचे निदर्शनास येते.

निष्कर्ष –

वरील चर्चेवरून असे निदर्शनास येते की, स्त्रीया या कौटुंबिक आरोग्याचा केंद्रबिंदू मानून तीची लहानपणा पासून अखेर पर्यंत जोपासना केली तर समाजाचीच नव्हेतर देशाची आरोग्य पातळी उंचावेल यासाठी लहानपणा पासून किशोरावस्थे पर्यंत तीच्या आहारा कडे विशेष लक्ष द्यावे लागेल, यावरच तीचा सर्वांगिन विकास अवलंबून असतो. थोडक्यात काय खातो या पेक्षा कसे खातो, हे अधिक महत्वाचे आहे. महीला स्वतःच्या पोषण आहारा बाबत अनभिज्ञ असून ही आरोग्याबाबत जागृतता असल्याचे दाखवित असले तरी आरोग्याबाबत समाधानी नाही म्हणून स्त्री आहारातील पोषक घटकां बाबत जागृतता निर्माण करणे काळाची गरज आहे. यासाठी महीलांच्या आरोग्य व योग्य पोषणाची सुरवात लहानपणा पासून व्हावयास हवी कारण त्यावरच तीचे शारीरिक, मानसिक व सामाजिक आरोग्य अवलंबून असते.

संदर्भ ग्रंथ सुची –

- १)फरकाडे त्रिवेणी, गोंगे सुलभा – पोषण आणि आहार शास्त्र, मनोहर पिंपळापुरे प्रकाशन नागपूर.
- २)वाघमारे शोभा – पोषण आणि आहार, विद्या बुक्स पब्लीशर्स, औरंगाबाद.
- ३)तंतरपाळे राजेंद्र – आहार स्वास्थ्य दशा आणि दिशा एक दृष्टीकोण, योजना प्रकाशन नवी मुंबई.

भारतातील शाश्वत विकास ध्येय : बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक वस्तुस्थिती

चव्हाण उदयराज चंदन¹ डॉ.बिरादार माधवराव नरसिंगराव²

¹अर्थशास्त्र, संशोधन केंद्र: सामाजिकशास्त्र संकुल, स्वा.रा.ती.म.विद्यापीठ, नांदेड

²सहयोगी प्राध्यापक (अर्थशास्त्र), दिगंबरराव बिंदू महाविद्यालय, भोकर

Corresponding Author- चव्हाण उदयराज चंदन

Email- udayrajchavan143@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7053652

सारांश :

शाश्वत विकासाची ध्येय हे बहुआयामी दारिद्र्यचे निकष लागू होतात, यांच्या अगोदर २००० मध्ये सहस्र विकास ध्येय ८ होती ते उद्दीष्टे २०१५ पर्यंत साध्य करायचं होते ते उद्दीष्टे साध्य न झाल्याने २०१५ मध्ये न्युयॉर्क परिषद शाश्वत विकासासाठी आपल्या जगाचा विषयपत्रिका परिवर्तन करणे. १७ ध्येय ठरवण्यात आली आणि १६९ उद्दीष्टे २०३० पर्यंत साध्य होणे अपेक्षित आहे, बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक घटक आरोग्य, शिक्षण, राहणीमान हे तीन घटक व दहा उपघटक शाश्वत विकास ध्येय खाली येतात. बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक ही संकल्पना २०१० मध्ये अर्थशास्त्र केंद्राच्या सविना अल्कीरी यांनी माडली ओ. पी. एच. आय. आणि यू. एन. डी. पी. प्रकाशित करत असते. नीती आयोग शाश्वत विकास ध्येय मोजमाप केले आहे या संशोधन विषयात निती मापन केलेल्या आकडवारीनुसार बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक घटकाच्या साहाय्याने वस्तुस्थिती विश्लेषण केले आहे..

प्रस्तावना:

बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक हे शाश्वत विकास ध्येय संबधीत आहे. ध्येय पहिले शाश्वत विकास ध्येय १ दारिद्र्य दूर करणे संपूर्ण जगातील हरतःहेचे दारिद्र्य दूर करणे. बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकाचे १० घटक संबधित आहेत. शाश्वत विकास ध्येय १,२,३,४,६,७ आणि ११ शाश्वत विकास ध्येय एकूण १७ ध्येय आहेत त्यापैकी ७ ध्येय बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक लागू होतात. एम. पी. आय. चे घटक एस. डी. जी. मानत असते. बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक मुख्य तीन घटक व यातील दहा उपघटकावर आधारित आहे. आणि त्या दहा घटकावर शाश्वत विकास ध्येय संबधीत आहे. ते खालीलप्रमाणे –
आरोग्य : कुपोषित ध्येय २ शून्य उपासमार , बाल मृत्यूदर ध्येय ३ चांगले आरोग्य आणि कल्याण.
शिक्षण : शालेय वर्ष ध्येय ४ गुणवत्ता शिक्षण, शालेय उपस्थिती ध्येय ४ गुणवत्ता शिक्षण.
राहणीमान: स्वयंपाक इंधन ध्येय ७ परवडणारी आणि स्वच्छ ऊर्जा, सांडपाणी व्यवस्था ध्येय ६ स्वच्छ पाणी आणि सांडपाणी व्यवस्था, पिण्याचे पाणी ध्येय ६ स्वच्छ पाणी आणि सांडपाणी व्यवस्था, घरावरील

छत ध्येय ११ शाश्वत शहरे आणि समुदाय, वीज पुरवठा ध्येय ७ परवडणारी आणि स्वच्छ ऊर्जा, संपती ध्येय १ .दारिद्र्यात दूर करणे. वरील घटकावरून आपल्याला बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक आणि शाश्वत विकास ध्येय यांचा संबंध असताना दिसून येतो. शाश्वत विकास ध्येय ० ते १०० या घटामध्ये मोजले जाते. त्यात तीन पद्धतीने वर्गीकरण केलेले आहे ते पुढील प्रमाणे ०-४९ ध्येय साध्य साठी इच्छित, ५०-६४ ध्येय सुधारणा ६५-९९ ध्येय साध्य करण्याकडे अग्रसर आणि १०० म्हणजे ध्येय साध्य असे त्याचा अर्थ होतो. तर आपण भारतातील कोणते राज्य शाश्वत विकास ध्येय आणि बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकामधील घटकाची वस्तुस्थिती शाश्वत विकास ध्येय ३.० ध्येय नुसार विश्लेषण.

उद्दीष्टे

१. शाश्वत विकासाची ध्येय हे बहुआयामी दारिद्र्यात निर्देशांक कितीपत संबधित आहेत याचा अभ्यास करणे.
२. शिक्षण, आरोग्य, व राहणीमानात भारतातील वास्तविक परिस्थिती अभ्यास करणे.

गृहीतके

१). शाश्वत विकास ध्येय आणि बहुआयामी दारिद्र्याचे निर्देशांकाच्या घटकावर अवलंबून आहे.

संशोधन पद्धती:

विषयाची उद्दीष्टे विचारात घेवून वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला संशोधकाने द्वितीय सामग्रीमध्ये विविध अहवाल संशोधन पत्रिका नीती आयोग अहवाल आंतरराष्ट्रीय राष्ट्रीय संदर्भ इ. माध्यमातून माहिती संकलित केलेली आहे. वरील विश्लेषणामध्ये उल्लेख केल्याप्रमाणे आपण भारतातील आरोग्य, शिक्षण, व राहणीमानाची वास्तविक परिस्थिती अभ्यास करणार आहोत यामधून कोणता घटक शाश्वत विकास ध्येय साध्य करते आणि कोणते घटक बहुआयामी दारिद्र्य आहे किवा वंचित आहे आपण भारतातील स्थितीचा पुढीलप्रमाणे आढावा घेवू या -

आरोग्य स्थिती :

शाश्वत विकास ध्येय २ शून्य उपासमार कुपोषित बालकाची स्थिती मध्ये केरळ, चंडीगड दोन राज्य शून्य उपासमार साध्य करण्यात यशस्वी आहेत झारखंड, दादरा नगर हवेली, दमन आणि दिव, अंदमान निकोबार, पश्चिम बंगाल, उत्तरप्रदेश, ओडिशा, मेघालय, महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश वर सांगितलेल्या राज्य शून्य उपासमार मध्ये ० ते ४९ या श्रेणी मध्ये आहे म्हणजेच ते शाश्वत विकास ध्येय साध्य करण्यात यशस्वी प्रगती झालेली नाही, व उपासमार २०३० पर्यंत साध्य होईल की नाही हा प्रश्न उपस्थितीत होतो. त्यामुळे तिथले कुपोषित बालकाचे प्रमानामध्ये घट दिसून येत नाही, व वंचित आहे यावरून आपल्याला लक्षात येते. परंतु आपण जर केरळ आणि चंडीगड राज्यात शून्य उपासमार आहे. शाश्वत विकास ध्येय हे दोन राज्य साध्य केले आहे ६५ ते ९९ या श्रेणी मध्ये आहे यावरून आपणास असे लक्षात येते ते ध्येय २ साध्य करण्यात यशस्वी आहे याचा अर्थ केरळ आणि चंडीगड राज्य वंचित नाही. कमी वजनाचे बालक भारतात पाच वर्षाखालील कमी वजनाचे बालकाचे प्रमाण ३३.४% टक्के आहे. सर्वसमावेशक राष्ट्रीय पोषण सर्वेक्षण २०१६-१८ अहवाल नुसार १.९ टक्के संबंधीत टक्केवारी पाच वर्षाखालील ज्याचे वजन जे की कमी आहे २०१३ नुसार उच्च मध्यम उत्पन्न असलेल्या देशामध्ये जागतिक बँकेचा आढावावरून झारखंड पाच वर्षाखालील मुलाचे वजन कमी आहे म्हणजेच कुपोषित प्रमाण ४२.९ एवढे त्याखोलोखाल छत्तीसगड पाच वर्षाखालील कुपोषित बालकाचे

प्रमाण ४० टक्के आहे. सिक्कीम हे राज्य ११ टक्क्यासह सर्वोत्तम कामगिरी करणारे राज्य आहे त्या नंतर मिझोराम ११.३ टक्के आहे. इतर राज्याच्या तुलनेत झारखंड, छत्तीसगड हे राज्य कुपोषित बालकाचे वस्तुस्थिती चिंताजनक आहे व शाश्वत विकास ध्येय २ साध्य होण्याला खूप वेळ लागेल व शून्य उपासमार वंचित आहे. बाल मृत्यूदर ध्येय ३ चांगले आरोग्य आणि कल्याण ध्येय ३ मध्ये गुजरात आणि दिल्ली हे दोन राज्य शाश्वत शाश्वत विकास ध्येय साध्य केलेली आहेत व ते वंचित नाहीत. भारताचा शाश्वत विकास ध्येय ३ मध्ये स्कोर ७४ आहे म्हणजेच (६५ ते ९९) ध्येय साध्य करण्यासाठी अगसर शाश्वत विकास साध्य करण्याकडे अगसर बाल मृत्यूदर कमी झाले आहे, भारतात पाच वर्षाखालील बाल मृत्यूदर घटले आहे १००० जिवंत बालकामागे ३६ बालकाचा मृत्यू होतो, ह्या घटकामध्ये सुधारणा होतील पण त्याचा वेग फार कमी आहे. भारतात जेव्हा एकास एकास १:१ स्थिती निर्माण होते तेव्हा खर्चा अर्थाने शाश्वत विकास ध्येय साध्ये झाली असे म्हणता येईल व बहुआयामी दारिद्र्य दूर झाले असे म्हणता येईल.

शिक्षणाची स्थिती :

शाश्वत विकास ध्येय ४ गुणवत्ता शिक्षण १२ व्या पंचवार्षिक योजनेला शिक्षणाला अधिकाधिक महत्व देण्यात आले, ज्यावाढारे जलद आणि सर्वसमावेशक विकास साध्य करता येईल समाजातील सर्वच सामाजिक घटकामध्ये विकास घडवून आणण्याचे ठरविण्यात आले.२०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील साक्षरता दर ७३ आहे त्यामध्ये पुरुष साक्षरता ८०.९ टक्के व महिला साक्षरता ६४.६ टक्के आहे. साक्षरता दरामध्ये सुधारणा होतय पण राज्यातील साक्षरता दरामध्ये असमानता आहे. उदा. बिहार ६१.८०, झारखंड ६६.४१, अरुणाचल प्रदेश ६५.३८ या राज्यातील साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे. भारतातील शाश्वत विकास ध्येय ४ स्कोर अरुणाचल प्रदेश ४१, बिहार ४३, आसाम ४३ झारखंड ४५, मध्य प्रदेश ४५, मेघालय ४८, नागालॅंड ३९, ओडिशा ४५, त्रिपुरा ४२ या राज्यातील (० ते ४९) या घटकामध्ये ध्येय साध्य करण्यासाठी इच्छित म्हणून ओळखले जाते. यावरून आपल्या लक्षात येते की, शाश्वत विकास ध्येय ४ मधील शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारलेली नाही. याच अर्थ वर सांगितलेल्या राज्यात गुणवत्तापूर्ण शिक्षणापासून वंचित आहे, भारतातील शिक्षणाची स्थिती वर्ग १ ते ८ मुलाची नोंदणी प्रमाण ८७.२६ टक्के, शाळाबाह्य मुलाचे प्रमाण ९ ते १० वर्गातील

१७.८७ एवढे आहे म्हणजे भारतात अजून मुले शिक्षणापासून वंचित आहे. विशेष म्हणजे आदिवासी, विमुक्त भटक्या जमाती, अनुसूचित जाती, मध्यम उत्पन्न घटतील मुले गुणवतापूर्ण शिक्षणापासून वंचित आहे. भारताची शाश्वत विकास ध्येय ४ स्कोर ५७ यावरून आपल्याला असे दिसून येते की' (५० ते ६४) आहे म्हणजे भारत २०३० पर्यंत गुणावता शिक्षण सुधारेल केरळ आणि चंडीगड हा राज्य साध्य केले आहेत (६५ ते ९९) या ठिकाणी गुणवतापूर्ण शिक्षण आहे शाश्वत विकास ध्येय साध्य झाले आहे शिक्षणापासून वंचित नाही

राहणीमान :

स्वयंपाक इंधन शाश्वत विकास ध्येय ७ परवडणारी स्वच्छ ऊर्जा या ध्येय मध्ये आंध्रप्रदेश, गोवा, हरयाणा, महाराष्ट्र, कर्नाटक, केरळ, मिझोरम पंजाब राजस्थान सिक्कीम तामिळनाडू, तेलंगाना, उत्तराखंड, उत्तरप्रदेश, अंदमान आणि निकोबार, चंडीगड, दिल्ली, जम्मू आणि कश्मीर ,लदाख या राज्य व केंद्र शासित प्रदेश यांचा स्कोर १०० आहे म्हणजे ही राज्ये शाश्वत विकास ध्येय साध्य झालेली आहे, प्रत्येक व्यक्ती इंधन उपलब्ध ते बाबत शाश्वत आहे कोणीही इंधन वापरण्यापासून वंचित नाही, परंतु जर उर्वरित राज्यामध्ये मेघालय हा राज्य इंधन उपलब्ध ते बाबत शाश्वत ध्येय साध्य झाले नाही त्याचा स्कोर ५० आहे ध्येय साध्य साठी प्रयत्न या श्रेणीत आहे याच अर्थ इथे इंधन सुधेचा कमी उपलब्धता आहे या स्वयंपाक इंधन घटकामध्ये मेघालय हा राज्य वंचित आहे.

सांडपाणी व्यवस्था शाश्वत विकास ध्येय ६ स्वच्छ पाणी आणि सांडपाणी व्यवस्था ध्येय ६ मध्ये गोवा आणि लक्षदीप या राज्य व केंद्रशासित प्रदेश स्वच्छ पाणी आणि सांडपाणी व्यवस्था हे ध्येय साध्य केले आहे, पिण्याचे पाणी आणि सांडपाणी व्यवस्था केलीली आहे आणि या राज्यातील लोक पिण्याचे पाणी आणि सांडपाणी व्यवस्था केल्यामुळे या घटकात वंचित नाहीत. या ठिकाणी इतर राज्याचा स्कोर पहिला असता तर ते राज्ये शाश्वत विकास ध्येय ६ साध्य झालेले नाही. आसाम, राज्यस्थान आणि दिल्ली या राज्याचा स्कोर ५० ते ६४ या घटामध्ये आहे, यावरून असे दिसते की हे राज्य शाश्वत विकास ध्येय ६ मध्ये इतर राज्याचा तुलनेत स्थिती खराब आहे, स्वच्छ पाणी आणि सांडपाणी व्यवस्था ध्येय ६ वरील तिन्ही राज्यात साध्य झालेले नाही. हे राज्य त्या घटकामध्ये वंचित आहे. घर कच्चे घरावरील छत शाश्वत विकास ध्येय ११ शाश्वत शहरे आणि समुदाय

या ध्येय मध्ये साध्ये झालेली राज्य पंजाब आणि चंडीगड राज्ये आहेत व त्या राज्यतील शहरे मधील घरे पक्के आहेत आणि तेथील सध्याची स्थिती चांगली आहे. वरील दोन्ही राज्य शाश्वत विकास ध्येय ११ साध्य केली आहेत शहरे घरे पक्क्या घराच्या बाबतीत वंचित नाही, भारतातील इतर राज्याची स्थिती मात्र वेगळी आहेत ते पुढीलप्रमाणे पश्चिम बंगाल, नागालेंड, आसाम या तिन्ही राज्य ची स्थिती चांगली नाही त्याचा शाश्वत विकास ध्येय स्कोर (० ते ४९) ध्येय साध्य करण्यासाठी इच्छित या घटामध्ये आहे, म्हणजेच ते शाश्वत विकास ध्येय ११ मधील शहरी लोकांना पक्का घरे उपलब्ध करून देण्या त कमी पडले आहे, व या राज्यतील शहरातील लोक चांगली घर च्या बाबतीत वंचित आहे. आणि त्या राज्यात शाश्वत विकास ध्येय ११ साध्य झाले नाही.

वीज पुरवठा शाश्वत विकास ध्येय ७ परवडणारी स्वच्छ ऊर्जा भारतात ९९.९९ टक्के वीज पुरवठा झालेला आहे याचा अर्थ भारत शाश्वत विकास ध्येय ७ हे साध्य केले आहे, भारतातील मेघालय हे राज्य वीज पुरवठा बाबत शाश्वत विकास ध्येय ७ साध्य झाले नाही परंतु त्याच्या स्कोर ५० आहे म्हणजे २०३० पर्यंत ते वीज पुरवठा करण्यात शक्य बनेल परंतु सध्या तो राज्य वीज पुरवठा या घटकांमध्ये वंचित आहे सध्याची स्थिती लक्षात घेता ध्येय ७ पूर्ण झालेले नाहीत. भारतातील इतर राज्याची स्थिती चांगली आहे व ते १०० ध्येय ७ साध्य केले आहे. ते राज्य आहेत मध्ये आंध्रप्रदेश, गोवा, हरयाणा, महाराष्ट्र, कर्नाटक, केरळ, मिझोरम, पंजाब, राजस्थान, सिक्कीम, तामिळनाडू, तेलंगाना, उत्तराखंड, उत्तरप्रदेश, अंदमान आणि निकोबार, चंडीगड, दिल्ली, जम्मू आणि कश्मीर ,लदाख या राज्य व केंद्र शासित प्रदेश यांनी ध्येय ७ साध्य केलेले आहे व वीज वापर वंचित नाहीत.

संपती मालमता शाश्वत विकास ध्येय १ दारिद्राय दूर करणे भारतातील बहुआयामी दारिद्रायचे प्रमाण २७.९० आहे, भारतातील इतर राज्यातील बहुआयामी दारिद्रायचे प्रमाण सर्वात अधिक बिहार या राज्यात ५०.२० एवढे तर छत्तीसगड ३६.८०, झारखंड ४६.५०, मध्यप्रदेश ४१.१०, ओडिशा ३५.९०, उत्तरप्रदेश ४०.८० म्हणजेच वर सांगितल्या प्रमाणे या राज्यतील लोकांचे उत्पन्न कमी आहे स्वताच्या मालकीची पक्के घर पिण्याचे पाणी वीज पुरवठा सांडपाण्याची व्यवस्था या घटकात वंचित आहेत आणि ते राज्य विषेतः आदिवासी, विमुक्त भटक्या जमाती, साध्य झालेले

नाहीत व तेथील लोक बहुआयामी दारिद्र्य रेषेखालील जीवन जगत आहे. तामिळनाडू आणि दिल्ली या दोन राज्यांनी शाश्वत विकास ध्येय १ साध्य केले आहे, बहुआयामी दारिद्र्य रेषेच्या वर आहे. तेथील राहणीमान स्थिती देखील चांगली आहे.

निष्कर्ष :

सुरवातीला विकास ध्येये मापनासाठी सहस्र विकास ध्येय याची एकूण ८ ध्येय होती व ती २०१५ पर्यंत ध्येय साधायचे होते, ते ध्येय साध्य न झाल्यामुळे न्यूयॉर्क येथे या परिषदेत शाश्वत विकासासाठी आपल्या जगाचा विषयपत्रिका परिवर्तन करणे. १७ ध्येय ठरवण्यात आली आणि १६९ उद्दिष्टे २०३० पर्यंत साध्य करण्याचे निराधार संयुक्त राष्ट्रानी केला आहे. विशेष म्हणजे शाश्वत विकासाची ध्येय बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकाशी संबंधित आहे त्यावरून शिक्षण, आरोग्य, राहणीमान मुख्य तीन घटक आणि १० उपघटक शाश्वत विकास ध्येय आणि बहुआयामी दारिद्र्याचे साह्याने राज्यातील वस्तुस्थिती आढावा घेवू शकतो.

भारतातील आरोग्य, शिक्षण, राहणीमान या घटकामध्ये सुधारणा होतील पण त्याचा वेग जो तो कमी आहे. आपण जर राहणीमान या घटकाचा विचार केला तर राज्यात बंजारा, आदिवासी, विमुक्त भटक्या जमाती, अनुसूचित जाती, मध्यम उत्पन्न घटातील वस्तुस्थिती चांगली नाही. तसेच आपण शाश्वत विकास ध्येय १ दारिद्र्य दूर करणे यामध्ये सर्वाधिक गरीब राज्य बिहार, झारखंड, मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश हे राज्य शाश्वत विकास ध्येय १ आणि राहणीमान घटकातील संपत्ती वंचित आहे. आणि त्या राज्याची वास्तविक परीस्थिती चांगली नाही. भारतातील शिक्षण, आरोग्य, राहणीमान स्थिती चांगली नाही.

शिफारसी :

शाश्वत विकास ध्येय आणि बहुआयामी दारिद्र्याचे घटक हे निर्देशांक जागतिक देश राज्य पातळीवर काढण्यात आले आहे, परंतु त्याचा जिल्हा पातळी, तालुका पातळी, गाव पातळी काढण्यात आलेला नाही. भारताला विकसनशील राष्ट्र म्हणून विकसित राष्ट्र होवायाच असेल तर शाश्वत विकास ध्येय आणि बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकाचे एकत्रित मापन करून जिल्हा पातळी, तालुका पातळी, गाव पातळी त्याचा मोजमाप केल्यावर किती कुटुंबे शाश्वत विकास आणि बहुआयामी दारिद्र्या खाली हे लक्षात तसे जे मोजमाप झाले नाही तर आणखी काही दशके

लागतील भारताला महासत्ता आणि विकसित राष्ट्र व्हायला वेळ लागेल.

संदर्भग्रंथ यादी :

1. Alkire, S., Kovesdi, F., Mitchell, C., Pinilla-Roncancio, M., & Scharlin-Pettee, S. (2020). Changes over Time in the Global Multidimensional Poverty Index. Oxford Poverty and Human Development Initiative: MPI Methodological Note 50.
2. Oxford Poverty and Human Development Initiative, & United Nations Development Programme. (2020). Global Multidimensional Poverty Index 2020: Charting Pathways Out of Multidimensional Poverty: Achieving the SDGs.
3. United Nations. (2015). Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development.
4. Santos, M., & Alkire, S. (2011). MPI: Construction & Analysis. Training Material for Producing National Human Development Reports
5. Bodhgire, N. B. (2018). The Status of Multidimensional Poverty of Maharashtra State. Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities, 8(8), 10-20.

Website:

- 1). Reports on sustainable development goal. <http://www.niti.gov.in>.
- 2). National multidimensional poverty index base line report., (2015-2016) nfhs 4. <http://www.niti.gov.in>

कालाराम मन्दिर प्रवेश: एक सामाजिक-आर्थिक उन्नति का मार्ग

डॉ बृजेन्द्र सिंह बौद्ध

वरिष्ठ प्रवक्ता-अर्थशास्त्र विभाग, बुन्देलखण्ड महाविद्यालय, झाँसी

Corresponding Author- डॉ बृजेन्द्र सिंह बौद्ध

Email- dr.bsboudha1999@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7053660

सारांश

डॉ. आंबेडकर ने बंबई में मन्दिर प्रवेश का सत्याग्रह भले ही प्रारम्भ न किया हो, मगर नासिक में उन्होंने 03 मार्च 1930 से मन्दिर प्रवेश' सत्याग्रह की कार्यप्रणाली पर विचार विनिमय हुआ। जिसके दादासाहेब गायकवाड़ सत्याग्रह समिति के सेक्रेटरी थी। दादासाहेब गायकवाड़, बाबासाहेब डॉ. आंबेडकर के व्यक्तित्व और विचारों से इतने प्रभावित हुए कि उन्होंने जीवन भर उनकी सेवा में रहने का संकल्प किया था। उस समय नासिक रोड को अस्पृश्यों की गतिविधियों का गढ़ माना जाता था और दादा साहेब गायकवाड़ इन गतिविधियों के मार्गदर्शक थे। नासिक रोड के वाईन डिस्टिलरी कारखाने, इंडिया सिक्वोरिटी प्रेस, करंसी नोट प्रेस और सेंट्रल जेल में अस्पृश्य कामगारों की संख्या लगभग तीन हजार थी। यह सारे कामगार उसी क्षेत्र में निवास करते थे। इन परिवारों में दादा साहेब गायकवाड़ बाबा साहेब डॉ. आंबेडकर के विचारों एवं कार्यक्रमों की चर्चा करते थे। इसी बस्ती में स्काऊट पथक और बैंड पथक भी था। यह स्काऊट पथक कई वर्षों तक बाबा साहेब डॉ. आंबेडकर के नासिक प्रवास पर उनकी सुरक्षा का काम देखता था।

प्रस्तावना

बाबा साहेब जब नासिक पहुँचते थे, तो स्काऊट एवं बैंड पथक उनका स्वागत एवं गार्ड ऑफ ऑनर देने का काम करता था। यहाँ पर बाबा साहेब के सक्रिय कार्यकर्ता थे। इनकी सक्रियता हेतु दादासाहेब गायकवाड़ सतत् प्रयास करते थे। नासिक रोड पर डॉ. आंबेडकर के सक्रिय कार्यकर्ता बनाने का श्रेय दादासाहेब गायकवाड़ को जाता है। 19 और 20 मार्च, 1927 को महाड के कुलाबा जिला बहिष्कृत परिषद का आयोजन किया गया। “इस आयोजन में बंबई, नागपुर और कोंकण घाट से लगभग पांच हजार प्रतिनिधियों ने इस परिषद में हिस्सा लिया। इसमें महिलाओं और छोटे बच्चों का भी समावेश था।”¹ परम पूज्य बाबा साहेब ने इसी परिषद के अध्यक्षीय भाषण में कहा कि -“ अछूत वर्ग में बदलाव के लिए दो बातों की जरूरत है, ऐसा मेरा मानना है। पहली बात यह है कि उनके दिलों-दिमाग पर जिन सड़ी-गली, मैली

और बेकार की धार्मिक भावनाओं का जो जंग चढ़ा हुआ है, वह पूरी तरह से साफ हो जाना चाहिए। उसी प्रकार उनमें जब तक आचार, विचार और उच्चारण की शुद्धता नहीं आती तब तक अछूत समाज में जागृति और उत्थान के बीज कभी नहीं बोए जा सकते। आज की अवस्था में उनके पथरीले दिलों पर किसी प्रकार के नए पौधे जड़ नहीं जमा सकते। मेरी राय में इस तरह से सुसंस्कारित होने के लिए उन्हें सफेदपोश धन्धा अपनाना चाहिए। यदि हम लोग सरकार के द्वारा अपने हितों के लिए कुछ करवाना चाहते हैं तो हम लोगों को सरकारी नौकरी में प्रवेश करना जरूरी है। वरना आज हमारी जो उपेक्षा हो रही है वही आगे भी होती रहेगी। वह उपेक्षा न हो यही यदि हमारा उद्देश्य हो तो अछूत वर्ग के लोगों को सरकारी नौकरी में अपनी संख्या ज्यादा से ज्यादा बढ़े, इस बात की कोशिश करते रहना चाहिए। उसके बगैर उन्हें कभी शक्ति प्राप्त नहीं होगी। हम लोगों को भी समय रहते जाग जाना चाहिए और ऐसी नौकरियों में प्रवेश करना चाहिए। ब्राह्मण लोग इस आन्दोलन की

आलोचना करते हैं और लोगों से कहते फिरते हैं कि सरकारी नौकरी में कुछ नहीं रखा है। लेकिन उनके यह कहने में न तो सच्चाई है और न ईमानदारी है।² इससे स्पष्ट होता है कि बाबा साहब डॉ० आंबेडकर चाहते थे कि सबसे पहले सुसंस्कारिक बने, शिक्षा ग्रहण करें, नौकरियों में जाये और खेती का काम करें। गुलामी के कार्यों से मुक्त होने में भी भलाई है। वह अपने लोगों से कहते हैं कि “आज अछूत वर्ग में आने वाली जातियों में महार जाति एक भिखारी लोगों का जमघट है, ऐसा कहना कुछ गलत नहीं है। इस जाति को हर दिन अपने हक के अनुसार दरवाजे-दरवाजे घूमकर, जूठन की टोकरी भरकर अपना जीवन चलाने की आदत पड़ गई है। उसका कोई सम्मान नहीं है। इस परम्परा की वजह से इस जाति का स्वाभिमान पूरी तरह से समाप्त हो गया है। उन्हें कुछ भी कहिए, उन्हें जूतियों के तले रखिए, लेकिन उन्हें टुकड़ा परोसिए, ऐसी इस जाति का अदत बन चुकी है। इसी परम्परा की वजह से इस जाति को स्वतंत्र रूप से अपने उत्थान का रास्ता खोजना असम्भव है। क्योंकि यदि आज मन्दिर प्रवेश की बात की जाए तो कल उन्हें गाँव में रोटी मिलनी मुश्किल हो जाएगी। वे तो मर गए। इस तरह से जूठन और जूठे टुकड़े के लिए अपनी इंसानियत को बचाना बड़े शर्म की और लज्जा की बात है।³ बाबा साहब सलाह देते हैं कि टुकड़ा माँगना बन्द करें और अन्य लोगों की भाँति खेती करना प्रारम्भ करे तो गुजारा हो सकता है। यह सत्य है कि खेती खरीदना अछूतों के लिए मुश्किल है, तो आगे बाबा साहब कहते हैं कि जंगल विभाग के पास न जाने कितनी जमीन बेकार पड़ी है।

यदि अछूत माँग करे तो उन्हें मिल सकती है। बाबा साहब इस सभा के अध्यक्षीय भाषण में आगाह भी करते हैं कि “हमसे हमारे बच्चों की हालत अच्छी हो?”⁴ इसके लिए आपको सरकारी नौकरी, खेती के लिए प्रयास करना चाहिए अन्यथा की स्थिति में अगर आप लोगों ने इस दिशा में प्रयास नहीं किया तो आज जो टुकड़ा आपको मिल रहा है वह भी कल मिलना मुश्किल हो जाएगा। आज यही हालत है कि सरकारी क्षेत्र में नौकरियों के अवसर समाप्त कर निजीकरण किया जा रहा है। अगर अनुसूचित जाति व जनजाति तथा अन्य पिछड़ा वर्ग के लोगों के द्वारा संघर्ष न किया गया तो आज जो रोजगार है वह कल

हमसे छिन्न जायेगा। बाबा साहब की बात को ध्यान रखकर प्रयत्न करना चाहिए, अपने लिए न सही तो आगे आने वाले संतानों के लिए प्रयत्न करें।

02 मार्च, 1930 को कालाराम मंदिर सत्याग्रह की शुरुआत हुई। “सुबह 10 बजे डॉ. बाबा साहब की अध्यक्षता में नासिक रोड पर परिषद का आयोजन हुआ। दोपहर 03 बजे सत्याग्रहियों का जुलूस निकला, जिसमें 15,000 सत्याग्रही शामिल थे”⁵ आगे बैंड पंक्ति, उसके पीछे बांसुरी, शहनाई और तुतारी का घोष, फिर बालवीर पथक और महिला मोर्चा गाने गाते हुए चले। उनके पीछे बैरागी और वारकरी संप्रदाय के सत्याग्रही भजन गा रहे थे। जुलूस का एक छोर गोदावरी पुल के पास था तो अंतिम छोर देवलाली नाके पर था। ऐसा जुलूस नासिक वालों ने शायद पहले कभी देखा नहीं होगा।

पुजारियों ने रामजी को मंदिर में बन्द कर रखा। जुलूस का रूपान्तर महासभा में हुआ।⁶ यह जुलूस राम के दर्शन के लिए लालायित था लेकिन जुलूस के मंदिर के पास आते ही व्यवस्थापकों ने मन्दिर के दरवाजे बन्द कर दिये थे। इस प्रकार पहले दिन का सत्याग्रह की शपथ ग्रहण की रस्म अदा दी गई। 03 मार्च, 1930 को मंदिर में प्रवेश हेतु परिषद की सुबह 10 बजे बैठक शुरू हुई। इसमें सत्याग्रह की कार्यप्रणाली पर विचार-विमर्श हुआ। “निश्चय के अनुसार 03 बजे लगभग 15000 सत्याग्रहियों का एक मील लंबा जुलूस बहुत ही अनुशासन और शांति के साथ राममंदिर की ओर बढ़ा। आगे-आगे फौजी ढंग का बैंड बज रहा था। नासिक के इतिहास में इस सबसे बड़े जुलूस से हिन्दुओं के दिलों की धड़कनों में हलचल मच गई थी। राममंदिर के सभी दरवाजे बंद कर दिए गए थे। यह विशाल जुलूस गोदावरी नदी के किनारे जंगी सभा में बदल गया।⁷ दूसरे दिन से ही सशस्त्र पुलिस का पहरा और मंदिर के दरवाजे बन्द कर दिये गये थे।

“मन्दिर के चारों दरवाजे घेर कर 125 पुरुष और 25 स्त्री सत्याग्रही स्वर-तालबद्ध भजन धुन गाते हुए बैठे थे।⁸ इस प्रकार प्रतिदिन सत्याग्रह होता रहा और दरवाजे बन्द रहे। एक महीना सत्याग्रह चलता रहा। आखिर राम नवमी के दिन मूर्ति रथ में जुलूस निकालने की प्रथा थी। इस प्रथा को बरकरार रखने के लिए जिला मजिस्ट्रेट ने एक समझौता कराया

कि “सवर्ण हिन्दू युवक और अछूत युवक दोनों मिलकर सुसज्जित राम रथ खींचेंगे”⁹ बाबा साहेब डॉ. आंबेडकर अपने साथियों के साथ वहां उपस्थित थे। दरअसल यह समझौता तो एक षडयन्त्र था, हिन्दुओं की मंशा तो कुछ और ही थी। हिन्दुओं की मंशा का दादा साहेब गायकवाड़ को पता चल गया कि सवर्ण हिन्दू अछूतों पर हमला करेंगे। दादा साहेब गायकवाड़ ने डॉ. आंबेडकर से कहा “ आपका जीवन खतरे में है, इसलिए आप यहाँ से फौरन चले जाए, मोटरगाड़ी उधर तैयार खड़ी है।” यह सुनकर बाबासाहेब डॉ. आंबेडकर ने कहा, “ आप मुझे अच्छी सलाह नहीं दे रहे है। मैं एक बहादुर सैनिक का बेटा हूँ, किसी कायर का नहीं हूँ। मैं डरपोक नहीं हूँ। मेरा चाहे जो हो, मौत के डर से मैं यहाँ से कतई नहीं हटूँगा। दूसरों की जान खतरे में डालकर अपनी जान बचाने के लिए मैं भागने वाला नहीं हूँ।”¹⁰ यह सुनकर दादा साहेब गायकवाड़ शान्त हो गये।

राम नवमी के दिन मंदिर का एक दरवाजा खोला गया और अछूत मंदिर में दर्शन के लिए आगे बढ़े तभी अछूतों को धक्के मार कर बाहर निकाल दिया गया। काफी संघर्ष के बाद पुलिस प्रशासन ने सिर्फ बच्चों एवं स्त्रियों के लिए अनुमति दी तो कुछ स्त्रियाँ अन्दर जाने लगी तो उन्हें हिरासत में ले लिया और बाद में उनके साथ अत्यधिक दुर्व्यवहार किया गया। साजिश के तहत रामरथ को सकरी गली में खड़ा कर, पुलिस भी खड़ी कर दी गई जिससे अछूत रथ के पास न पहुँच सके। किसी तरह अछूत रथ तक पहुँच गये तो उन्होंने रथ की रास थाम ली और खींचने वाले ही थे कि चारों तरफ से अछूतों पर पत्थरों व लाठियों से हमला किया गया, सभी को चोटें आई और खून से लथपथ हो गये। इसी समय बाबा साहेब डॉ. आंबेडकर भी पहुँच गये। डॉ. आंबेडकर पर भी पत्थरों से हमला किया गया, जिससे बाबा साहेब डॉ. आंबेडकर घायल हुये। बाबा साहेब डॉ. आंबेडकर की जान बचाने के लिए अछूतों ने घेरा बनाकर खड़े हो गये, और प्राणों की बाजी लगाकर बाबा साहेब की जान बचाने का कार्य किया। बाबा साहेब का निर्देश था कि सत्याग्रह अहिंसात्मक ही रहेगा, इसलिए

अछूतों ने पत्थरों एवं लाठियों के हमला का प्रतिकार नहीं किया। इसी बीच में अछूत स्त्री-पुरुष एक जुलूस के रूप में मार खाते व जान को खतरे में डालते हुये अस्पृश्यता के निवारण हेतु गोदावरी के घाट पर पहुँचते है, जहाँ अछूतों को स्नान करने की मनाही है। यहाँ पर अछूत स्त्री-पुरुष स्नान करने लगते तो पुलिस ने उन पर हमला कर दिया, गंभीर चोटें आई और खून से लथपथ हो गये। अछूतों को स्नान नहीं करने दिया गया। इस आंदोलन में अछूत न तो कालाराम मंदिर में प्रवेश कर सके, न ही राम रथ खींच सके, और न ही गोदावरी में स्नान कर सके। इससे स्पष्ट होता है कि हिन्दू धर्म में सदियों से सेवा कर रहे अछूत स्त्री पुरुष एवं बच्चों के लिए कोई स्थान नहीं है। “मंदिर प्रवेश सत्याग्रह के कारण नासिक जिले के अछूतों को सामाजिक उत्पीड़न का सामना करना पड़ा। सवर्ण हिन्दुओं ने स्कूलों में प्रवेश बंद, रास्ता बंद गाँवों में खाने-पीने की वस्तुओं देना बंद, अछूतों का सामाजिक बहिष्कार कर दिया गया।”¹¹ इस कठिन दौर से निपटने के लिए बाबा साहेब डॉ. आंबेडकर गवर्नर फ्रेडरिक से मिले और न्याय की माँग की। इस प्रकार हिन्दुओं ने मंदिर के दरवाजे दलितों के लिए नहीं खोले। दलित मंदिर के अन्दर न आ सकें, इसलिए साल भर तो मंदिर को ही बन्द रखा। तब इस आन्दोलन को समाप्त करते हुए बाबा साहेब डॉ. आंबेडकर ने 13 अक्टूबर 1935 में येवला में हुई सभा को सम्बोधित करते हुये दुःख के साथ कहा था कि- “कालाराम मंदिर का सत्याग्रह वर्षानुवर्ष चलाने पर भी कोई परिणाम नहीं मिल पा रहा है। अपना समय, पैसा और शक्ति व्यर्थ गई। इस सत्याग्रह से यही सिद्ध हुआ कि पत्थर दिल हिन्दुओं का हृदय पसीजना असम्भव है अब अन्य कोई विचार करने का समय आ गया है।दुर्देव से मेरा जन्म अस्पृश्य जाति में हुआ है। यह मेरा अपराध नहीं है। पर यह निश्चित है कि मरते समय मैं हिन्दू के रूप में नहीं मरूँगा।”¹² तत्पश्चात, सभा में मौजूद सहभागियों ने हिन्दू धर्म त्यागने का आह्वान करते हुए सर्वसम्मति से एक प्रस्ताव पारित किया। 10 महीने बाद, 31 मई 1936 को डॉ. आंबेडकर ने बम्बई में ऐलान किया कि -“ हमारा मकसद है मुक्ति पाना। फिलहाल हमारी और कोई दिलचस्पी नहीं है। अगर हम धर्मांतरण से मुक्ति

पा सकते हैं तो हम हिन्दू धर्म में सुधार की जिम्मेदारी क्यों ढोते रहें। हम अपनी ऊर्जा, श्रम और धन इस पर क्यों नष्ट करें? इस बारे में कोई गलतफहमी न रहने दें कि हमारे संघर्ष का उद्देश्य है हिन्दू धर्म से मुक्ति, न कि हिन्दू धर्म में सुधार। 'हमारे आन्दोलन का लक्ष्य है अस्पृश्यों के लिए सामाजिक, आर्थिक एवं धार्मिक मुक्ति प्राप्त करना। जहाँ तक अस्पृश्यों का सवाल है तो यह मुक्ति धर्मांतरण के अलावा और किसी ढंग से हासिल नहीं की जा सकती।'¹³

बाबा साहेब डॉ. आंबेडकर का मानना है कि "हमारे विरोधी लोगों का कहना है कि हम अछूतों को मन्दिर में नहीं आने देते तो वह भगवान के मन्दिर अलग स्थापित करने के लिए स्वतन्त्र है। केवल उपासना के लिए अछूत अपना हक मन्दिर प्रवेश के रूप में माँगते हैं उनका यह सोचना गलत है। हमारा उनसे सवाल है कि-रेलवे अधिकारियों ने अगर गोरे लोगों के लिए रेलवे के डिब्बे अलग रखे हैं और उनमें काले लोगो को नहीं बैठने देते तो तुम इन भेदभाव के खिलाफ क्यों लड़ते हो? अस्पृश्यों को भी उत्तर उसी प्रकार है। अलग-अलग देवता की स्थापना करके कोई कार्य सिद्धि नहीं होती है। जिस भगवान के अन्दर पवित्रता है, उसी भगवान की उपासना का आग्रह अछूतों को रखना बहुत जरूरी है। अस्पृश्यों के कारण मन्दिर अपवित्र नहीं होगा, यदि होगा तो पापियों के कारण होगा। और अछूत पापी नहीं है। भगवान के उपासको में पवित्र -अपवित्र का कोई भेद नहीं है। यही इस आन्दोलन का तत्व है इसलिए हम लोग मन्दिर में जाना चाहते हैं।"¹⁴

निष्कर्ष:-

यह विचार कर लेना आवश्यक है कि सत्याग्रह अपने मानवी अधिकारों की प्राप्ति का उपाय है। स्पृश्य लोग इस सत्याग्रह के आड़े आयेगे एवं छुआ-छूत की समस्या का समाधान करने का भी जिम्मा लेंगे। क्या स्पृश्य लोग खुशी और स्वेच्छा से छुआ-छूत का हल निकालेंगे? ऐसी इनसे हमें बिल्कुल भी आशा नहीं है, क्योंकि यह कहते हैं कि यह मानव अधिकार का प्रश्न ही नहीं है। यह सिर्फ धर्म तत्व का प्रश्न है। लोगों के जब ऐसे विचार हैं तो दलितों को गैर दलितों की दया पर विश्वास रखकर शान्त बैठे रहना मूर्खता है। हमें सामाजिक-आर्थिक आजादी एवं सामाजिक न्याय के लिए सत्याग्रह करना आवश्यक है। बाबा

साहेब डॉ. आंबेडकर के अहिंसात्मक सत्याग्रह के कारण ही आज दलित लोगों को सार्वजनिक जगह जैसे कुँआ, तालाब, मन्दिरों में उपयोग करने का अवसर प्राप्त हुआ है। जिसके कारण आज दलित वर्गों में सामाजिक - आर्थिक उन्नति देखी जा सकती है। जैसे- भगवान राम का मन्दिर आयोध्या में बनाया जा रहा है जिसमें अनुसूचित जाति/जनजाति/अन्य पिछड़ा वर्ग एवं धार्मिक अल्पसंख्यक भी दर्शनार्थ हेतु आ जा सकते हैं। यह परिणाम परम पूज्य बाबा साहेब डॉ. आंबेडकर के अथक प्रयास के कारण आया है।

सन्दर्भित ग्रन्थ सूची:-

1. पांचजन्य पत्रिका, अप्रैल-2015, संग्रहणीय अंक, भारत प्रकाशन लिमिटेड, दिल्ली पृष्ठ संख्या-70
2. और बाबा साहेब आंबेडकर ने कहा, खण्ड -01, एल.जी. मेश्राम, 'विमलकीर्ति', राधाकृष्ण प्रकाशन, प्राइवेट लिमिटेड, नई दिल्ली, पृष्ठ संख्या-89
3. और बाबा साहेब आंबेडकर ने कहा, खण्ड -01, एल.जी. मेश्राम, 'विमलकीर्ति', राधाकृष्ण प्रकाशन, प्राइवेट लिमिटेड, नई दिल्ली, पृष्ठ संख्या-90
4. और बाबा साहेब आंबेडकर ने कहा, खण्ड -01, एल.जी. मेश्राम, 'विमलकीर्ति', राधाकृष्ण प्रकाशन, प्राइवेट लिमिटेड, नई दिल्ली, पृष्ठ संख्या-91
5. पांचजन्य पत्रिका, अप्रैल-2015, संग्रहणीय अंक, भारत प्रकाशन लिमिटेड, दिल्ली पृष्ठ संख्या-70
6. पांचजन्य पत्रिका, अप्रैल-2015, संग्रहणीय अंक, भारत प्रकाशन लिमिटेड, दिल्ली पृष्ठ संख्या-70
7. महानायक बाबा साहेब डॉ. आंबेडकर, मोहनदास नैमिशराय, धम्म ज्योति चैरिटेबल ट्रस्ट दिल्ली, पृष्ठ संख्या -111
8. डॉ. आंबेडकर जीवन और दर्शन विजय कुमार पुजारी, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली, पृष्ठ संख्या-66
9. डॉ. आंबेडकर जीवन और दर्शन विजय कुमार पुजारी, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली, पृष्ठ संख्या-66

10.बाबासाहेब आंबेडकर लाइफ एवं एंडमिशन,
डॉ.एम.एल. परिहार, बुद्धम, पब्लिशर्स, जयपुर पृष्ठ
संख्या-87

11.बाबासाहेब आंबेडकर लाइफ एवं एंडमिशन,
डॉ.एम.एल. परिहार, बुद्धम, पब्लिशर्स, जयपुर पृष्ठ
संख्या-87

12.डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर यात्रा के
पदचिन्ह, डॉ. कुलदीपचन्द अग्निहोत्री, राष्ट्रीय पुस्तक
न्यास, नई दिल्ली वर्ष 2019, पृष्ठ संख्या-32

13.भीमराव आंबेडकर एक जीवनी, जाति -उन्मूलन
का संघर्ष एवं विश्लेषण, क्रिस्तोफ जाफ्रलो अनुवाद
योगेन्द्र दत्त, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली -वर्ष
2019 पृष्ठ संख्या- 145

14.अन्याय कोई परम्परा नहीं, डॉ. बी.आर.
आंबेडकर , अनुवाद डॉ. श्योराज सिंह 'बेचैन' संगीता
प्रकाशन, दिल्ली, वर्ष - 2009 पृष्ठ संख्या-112

सामाजिक शास्त्रातील अर्थशास्त्राचे योगदान

डॉ. सुरेखा भागुजी भिंगारदिवे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, के.जे.सोमैया कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, कोपरगाव

Corresponding Author- डॉ.सुरेखा भागुजी भिंगारदिवे

मेल : bhingardive.surekha@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7053666

गोष्टवारा :-

समाजशास्त्र हा शब्द मानवी वर्तनशी संबंधित असलेल्या कोणत्याही विषयाच्या संदर्भात वापरला जातो . अर्थशास्त्रज्ञ हे मानवी वर्तनाच्या विविध पैलूशी संबंधित असल्याने ते सामाजिक शास्त्र आहे. सॅम्युअल यांच्या मते अर्थशास्त्र ही सामाजिक विज्ञानाचे जननी आहे. अर्थशास्त्र समाजाचा इतिहासाचा आणि निसर्गाचा अभ्यास करते. त्यामुळे ते समाजशास्त्र आहे. विसाव्या शतकात रॉबिन्सन यांनी अर्थशास्त्राची अशी व्याख्या केली “ जे शास्त्र मानवी वर्तनाचा व पर्यायी उपयोग असलेल्या दुर्मिळ साधनसामग्रीचा संबंध म्हणून अभ्यास करते.” त्यामुळे अर्थशास्त्र हे एक सामाजिक शास्त्र आहे. अर्थशास्त्रातील संशोधनात देशातील समाजाचा विविध दृष्टिकोनातून अभ्यास केला जातो आणि त्या समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यामुळे अर्थशास्त्रीय संशोधनाचे विकसित समाजातील महत्त्व कमी लेखता येणार नाही. अर्थशास्त्री संशोधनांमधून सामाजिक स्थिती आणि त्यातील परस्परसंबंध यांचे परीक्षण व सत्यता पडताळून पाहता येते. समाजजीवनातील आर्थिक व्यवहारांच्या संदर्भातील विविध घटनांमधून संबंध अभ्यासले जातात. अर्थशास्त्र हे सामाजिक शास्त्र असल्यामुळे समाजाच्या विविध पैलूंचे यथार्थ ज्ञान होण्यास मदत होते. सामाजिक आणि आर्थिक कल्याणासाठी अर्थशास्त्र उपयुक्त असतात. समाजामध्ये विविध समस्या दूर करून सामाजिक प्रगतीमध्ये अर्थशास्त्राचे योगदान महत्त्वाचे आहे. समाजात घडणाऱ्या दैनंदिन घटनांचा आधार घेऊन भविष्यकालीन कथन क्षमता अर्थशास्त्रातील संशोधनामुळे प्राप्त होते.

Keywords :- अर्थशास्त्र , सामाजिकशास्त्र, अर्थशास्त्रीय संशोधन

उद्दिष्टे :-

1. अर्थशास्त्र विषयाच्या वेगवेगळ्या व्यख्यांचा अभ्यास करणे
2. अर्थशास्त्र हे सामाजिक शास्त्र आहे याचा अभ्यास करणे.
3. अर्थशास्त्रातील संशोधन समाजासाठी उपयुक्त आहे याचा आभास करणे.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम माहिती तंत्राचा अवलंब केला आहे.

प्रस्तावना :-

समाजशास्त्र हा शब्द मानवी वर्तनाशी संबंधित असलेल्या कोणत्याही विषयाच्या संदर्भात वापरला जातो. राज्यशास्त्र ,मानशास्त्र ,नीतिशास्त्र इ. विषय सामाजिक शास्त्राच्या व्याख्येत येतात.

अर्थशास्त्र हे एक सामाजिक शास्त्र आहे . कारण ते मानवी वर्तनाच्या विविध बाबींशी संबंधित आहे. तसेच यामध्ये वस्तू व सेवांचे उत्पादन ,वितरण आणि वापर यावर लक्ष केंद्रित केले जाते. तसेच व्यक्ती ,व्यवस्था संस्था ,सरकार आणि राष्ट्र यांच्यामध्ये संसाधनाचे वाटप करण्यासाठी अर्थशास्त्रातील निवडिचे विश्लेषण केले जाते. सॅम्युअलसन यांच्या मते अर्थशास्त्र ही सामाजिक विज्ञानाचे जननी आहे . अर्थशास्त्र हा विषय समाजात राहणाऱ्या मानवाशी संबंधित आहे. तसेच लोकांच्या आवडीनिवडी आणि समस्यांशी संबंधित आहे कारण समाजामध्ये प्रत्येकावर इतरांच्या कृतीचा प्रभाव पडत असतो. अर्थशास्त्र लोकांच्या क्रियाकल्पनांशी संबंधित आहे. एक संघटित समुदाय म्हणजे समाज होय. समाजातील कल्पनांचा संबंध संपत्तीची निर्मिती

आणि वापर किंवा टंचाई निवड आणि देवाणघेवाण या समस्यांशी संबंधित आहे . त्यामुळे अर्थशास्त्र ही समाजशास्त्राची शाखा मानली जाते. अर्थशास्त्र समाजाच्या इतिहासाचा आणि निसर्गाचा अभ्यास करते याचा परिणाम म्हणून असे दिसून येते की अर्थशास्त्र हे नीतिशास्त्र ,राज्यशास्त्र आणि इतिहास इत्यादींचा सामाजिक शास्त्राशी संबंधित आहे. अर्थशास्त्र हे विज्ञान आहे का ? या प्रश्नाचे उत्तर होय आणि नाही असे आहे. कारण अर्थशास्त्र हे कधीच विज्ञान असू शकत नाही. अर्थशास्त्र हे सामाजिक विज्ञान ओळखले जाते. कारण ते सिद्धांत तयार करण्यासाठी नैसर्गिक पद्धतीचा वापर करतात. व्यक्तिगत आणि समाज्याचे वर्तन स्पष्ट करण्यात मदत करताता. अर्थशास्त्र हे आर्थिक वर्तन स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करते जे दुर्मिळ संसाधनाची देवाण-घेवाण होते तेव्हा जे आर्थिक वर्तन निर्माण होते.

२० व्या शतकात इंग्लिश शास्त्रज्ञ रॉबिन्सन यांनी अर्थशास्त्राचे पुढील प्रमाणे व्याख्या केली “जे शास्त्र मानवी वर्तनाचा व पर्यायी उपयोग असलेल्या दुर्मिळ साधनांमधील संबंध म्हणून अभ्यास करते.” त्यामुळे अर्थशास्त्र एक सामाजिक शास्त्र आहे. कारण ते वैज्ञानिक पद्धतीचा वापर करण्याचा प्रयत्न करते. अर्थशास्त्र मानवी वर्तनाच्या काही पैलूंच्या अभ्यासासाठी ते लागू करण्याचा प्रयत्न करते .अर्थशास्त्र हे एक सामाजिक शास्त्र असल्याने समाज्याच्या भौतिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी याचा उपयोग होतो. तसेच समाजशास्त्र म्हणून अर्थशास्त्रात विस्तृत श्रेणीवर आधारित आर्थिक सिद्धांताची मांडणी केली जाते. मानवाचे वर्तन योग्य भूमिकेतून सुनिश्चित करण्याचा प्रयत्न करते. समाजात सामाजिक, आर्थिक ,राजकीय आणि नैतिक स्वरूपाच्या घटना सातत्याने घडत असतात. त्यामध्ये निश्चित असा कार्यकारण संबंध असतो. तो संबंध शोधून काढण्याचा प्रयत्न संशोधन कार्यात होत असतो.

अर्थशास्त्रातील संशोधन :-

अर्थशास्त्रात मनुष्याचा आर्थिक वर्तणुकीचा अभ्यास केला जातो. रोबिन्सन यांच्यामध्ये अर्थशास्त्र म्हणजे अमर्यादित गरजा आणि मर्यादित साधने यांचा मेळ घालण्याच्या दृष्टीने करण्यात येणाऱ्या मानवी प्रयत्नांचा अभ्यास होय. तसेच प्राध्यापक मार्शल यांच्यामध्ये दैनंदिन जीवनातील मानवी व्यवहारांचा

अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे अर्थशास्त्र होय . यामध्ये सुखी जीवनासाठी आवश्यक असणाऱ्या भौतिक वस्तूंची प्राप्ती व वापर यांच्याशी संबंधित असणाऱ्या वैज्ञानिक व सामाजिक प्रयत्न यांचा अभ्यास केला जातो. या दृष्टिकोनातून समाजशास्त्रीय संशोधनात आणि अर्थशास्त्रीय संशोधनात मानवी व्यक्ती ही केंद्रीभूत असते . अर्थशास्त्रात देशातील समाजाचा बहुविध दृष्टिकोनातून अभ्यास केला जातो आणि त्यांच्या समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला जातो त्यामुळे अर्थशास्त्रीय संशोधनाचे विकसित समाजातील महत्त्व कमी लेखता येणार नाही. अर्थशास्त्रीय संशोधन समाजशास्त्राची निगडित आहे त्यामुळे त्याचे स्वरूप हे पुढील वैशिष्ट्यांवरून स्पष्ट करता येईल.

1. अर्थशास्त्र समाजाशी निगडित घटकांचा अभ्यास करते.
2. सामाजिक स्थिती आणि त्यातील परस्पर संबंध सूचक घटनांचे परीक्षण आणि सत्यता अर्थशास्त्रीय संशोधनामध्ये पडताळून पाहता येते.
3. अर्थशास्त्रीय सामाजिक संशोधनातील विशिष्ट सामाजिक नियम प्रस्थापित केले जातात.
4. समाजजीवनातील आर्थिक व्यवहारांच्या संदर्भातील विविध घटनांमधील संबंध अभ्यासले जातात.
5. आर्थिक संशोधन हे सामाजिक संशोधन असल्याने व्यक्तीसापेक्ष असते.
6. सामाजिक अर्थशास्त्रीय संशोधनाचे स्वरूप बदलते असते कारण भूतकालीन सत्य आज खोटी ठरू शकते.
7. अर्थशास्त्रातील सामाजिक संशोधनामुळे सामाजिक घटनांमधील नैसर्गिक नियमांचे आकलन होते. तसेच नैसर्गिक शास्त्रांशी सामाजिक शास्त्रांचा परस्परसंबंध आहे. कारण सत्यता प्रस्थापित करणे हे त्यातील उद्दिष्ट होय.

अर्थशास्त्र हे सामाजिक शास्त्र असल्याने त्याचे महत्त्व पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येते

अज्ञान दूर होते :-

अर्थशास्त्र सामाजिक शास्त्राची निगडित असल्याने समाजाच्या विविध पैलूंचे यथार्थ ज्ञान होण्यास मदत होते . अर्थशास्त्राच्या संशोधनामुळे समाजात घडणाऱ्या विविध घटकांशी संबंधित वैज्ञानिक ज्ञान मिळते. या ज्ञानामुळे विविध

घटनांसंबंधीचे जे जनसामान्यांचे अज्ञान कमी होण्यास मदत होते.

समाज कल्याणासाठी उपयोगी : अर्थशास्त्रीय संशोधन हे समाजाच्या हितासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरत असते. समाजातील दारिद्र्य , बेकारी , गुन्हेगारी यासारख्या समस्या जाणून घेणे आणि त्यावर उपाय सुचवणे शक्य होते. हे उपाय सामाजिक आणि आर्थिक कल्याणासाठी उपयुक्त असतात.

सामाजिक प्रगती :-

समाजात जे काही दोष किंवा उणिवा असतील तर त्या का आणि कशा निर्माण झाल्या. तसेच या समस्या कशा प्रकारे कमी होऊ शकतील यादृष्टीने अर्थशास्त्राचे संशोधन मदत करित असते.

समाजशास्त्रास उपयुक्त :-

अर्थशास्त्रीय संशोधनामुळे ज्ञान प्राप्त होते. त्याचा उपयोग सामाजिक शास्त्रांचा प्रगतीला पोषक ठरत असते. अर्थशास्त्राच्या कक्षेतून होणाऱ्या संशोधनामुळे सामाजिक शास्त्राच्या प्रगतीला दिशा मिळण्यास मदत होते. उदाहरणार्थ कुपोषण , दारिद्र्य , आर्थिक विषमता इ.

सामाजिक नियंत्रण :-

सामाजिक व आर्थिक संशोधनातील अज्ञानामुळे सामाजिक नियंत्रण घडवून आणण्यास मदत होते. अर्थशास्त्रातील संशोधनामुळे जोपर्यंत सामाजिक संबंध आणि सामाजिक प्रक्रियांचे ज्ञान प्राप्त होत नाही. तोपर्यंत सामाजिक नियंत्रण घडवून आणण्यासाठी उपाय सुचवता येत नाही. उदाहरणार्थ दारिद्र्य निर्मूलन , बेकारी निर्मूलन , परंतु जेव्हा ज्ञान प्राप्त होते तेव्हा सामाजिक नियंत्रण घडवून येईल.

सैद्धांतिक महत्त्व :-

समाज्यात घडणाऱ्या दैनंदिन घटनांचा आधार घेऊन भविष्यकालीन कथन क्षमता अर्थशास्त्रीय संशोधनामुळे प्राप्त होते . स्त्रीभ्रूणहत्या यामुळे स्त्रियांचे प्रमाण कमी होणे , रोजगाराअभावी बेकारी निर्माण होणे.

निष्कर्ष :-

अर्थशास्त्राचा सामाजिक संशोधनात समावेश होतो. त्यामुळे सर्वसाधारण जीवनव्यवहार करणाऱ्या मानवाचा अर्थशास्त्र म्हणजे अर्थशास्त्र होय. सुखी जीवनासाठी आवश्यक असणाऱ्या भौतिक वस्तूंची प्राप्ती व वापर करण्यासाठी केल्या जाणाऱ्या व्यक्तिगत व सामाजिक कृतीचा अभ्यास अर्थशास्त्रात केला जातो. यावरून असे स्पष्ट होते की मानवाला सुखी , भौतिक जीवन जगण्यासाठी मानवाकडून केली जाणारी धडपड विशिष्ट परंतु कमी अधिक प्रमाणात सारख्याच असणाऱ्या प्रश्नांमधून निर्माण होते. अर्थशास्त्रीय संशोधन व्यक्ती, समाज, अर्थव्यवस्था या दृष्टिकोनातून महत्त्वपूर्ण असून ते दिशादर्शक व विकासाभिमुख असे असते.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. Todd Sandler -Economic Concepts for the Social Sciences , Cambridge University Press
2. Stavros , Ioannides ,Economics and the Social Sciences - Cheltenham,UK
3. Andraw M. Kamarch – Economics as a Social Science : An Approach to Nonautistic
4. प्रो.डॉ. सुहास आव्हाड ,डॉ. वैशाली पाटील – संशोधन पद्धती मूलभूत संकल्पना ,प्रशात प्रकाशन
5. प्रा. निलेश दांगट, प्रा. डॉ.एल. बी. घोलप - अर्थशास्त्रीय संशोधन पद्धती शास्त्र, सक्सेस प्रकाशन
6. डॉ.बी.डी. कुलकर्णी, डॉ. एस. व्ही. ढमढेरे - अर्थशास्त्रीय संशोधन पद्धती, डायमंड प्रकाशन
7. डॉ. गंगाधर कायंदे पाटील - संशोधन पद्धती , चैतन्य पब्लिकेशन
8. डॉ. व भा. पाटील - संशोधन पद्धती , प्रशांत पब्लिकेशन
9. डॉ. प्रदीप आगलावे - संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्र , विद्या प्रकाशन
10. डॉ.दिलीप जगताप ,डॉ.सुमित्रा पवार - अर्थशास्त्रीय संशोधन पद्धती ,प्रशांत प्रकाशन

महाराष्ट्रातील महिला धोरणाची वास्तविकता

प्रा. सि. के. भोवते

सहा. प्राध्यापक राज्यशास्त्र ए. स्त. निर्धन पाटील वाघाये महाविद्यालय एकोडी, जि. भंडारा

Corresponding Author- प्रा. सि. के. भोवते

Email- chandubhowate@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7053675

सारांश :-

मानवसमुहात स्त्रीजातीचा निम्मा हिस्सा आहे. पुरातन काळापासून अनेक प्रकारे हीनत्वाची वागणूक स्त्रीजातीला मिळत राहिली आहे. हा भेदभाव दूर करून स्त्रियांच्या प्रगतीस पोषक वातावरणाची निर्मिती आणि लैंगिक समतेद्वारे (जेंडर इक्वॉलिटी) समाजाचे संतुलन साधणे यासाठी पुरोगामी आणि विवेकी समाजाने बाळगलेला दृष्टीकोन, केलेली कृती यांचा समुच्चय म्हणजे स्त्री सक्षमीकरण असे म्हणता येईल. कायद्यांच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय यासारख्या सर्व क्षेत्रांमध्ये महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्राप्त करून देणे, विकासाच्या संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्त्री-पुरुष असमानता नष्ट करणे या प्रक्रियेला स्त्री सक्षमीकरण म्हणतात. भारत हा विकसनशिल देश असून तो खेड्यांचा देश आहे. विकसनशील देशांचा विकास आणि महिलांचा विकास यांचा अत्यंत जवळचा संबंध असतो. कोणताही देश विकासाच्या अवस्थेतून जातांना देशातील अनेक क्षेत्रांमध्ये पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांसुद्धा देश विकासासाठी हातभार लावत असतात. आपल्या देशाची लोकसंख्या जास्त असल्यामुळे स्त्री सक्षमीकरणासाठी केंद्रसरकार व राज्यसरकार प्रयत्नरत आहेत. महाराष्ट्राला पुरोगामी, सामाजिक व राजकीय सुधारकांची प्रदिर्घ परंपरा लाभली आहे. राजमाता जिजाऊ, छत्रपती शिवाजी महाराज, महात्मा ज्योतिबा फुले, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी कर्वे, राजर्षी शाहु महाराज, भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यासारख्या महान विभूतींनी महाराष्ट्राची जडणघडण केली आहे.

मुख्यशब्द : सक्षमीकरण, संविधान, सामाजिक, समता, कायदा.

प्रस्तावना :-

भारतीय संविधानाने दिलेले मुलभूत हक्क आणि अधिकार हा स्त्रियांच्या विकासाचा पाया आहे. महिला आणि समाजातील दुर्बल घटकांसाठी विशेष कायदे करण्याची तरतूद घटनेमध्ये केली असल्यामुळे महिलांकडे बघण्याचा समाजाचा आणि शासनाचा दृष्टीकोन प्रामुख्याने कल्याणकारी कार्यातील लाभार्थी असाव राहिला. महिला विकास प्रक्रियेचा अतिभाज्य घटक होऊ शकल्या नाहीत. देशाच्या स्वातंत्र्य लढ्यात, जातीप्रथा, विषमता नष्ट करणे, कामगार - शेतकरी चळवळी, सामाजिक सुधारणा, यामध्ये स्त्रियांचा महत्त्वपूर्ण सहभाग होता.

आज देशात शिक्षणाचा प्रसार वाढला असला तरी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय जीवनात महिलांचा अपेक्षित सहभाग वाढलेला दिसत नाही. कौटुंबिक आणि सामाजिक असुरक्षितता, बेरोजगारी, स्थलांतर, आरोग्य सेवा व इतर जिवनाविषयक सुविधांचा अभाव यांचा परिणाम महिलांवर प्रकर्षाने दिसून येतो. पिण्याचे पाणी, दारिद्र्य, कुपोषण, बालमृत्यू, गर्भलिंग निदान चाचणी व त्यामुळे कमी होणारी मुलींची संख्या, महिला व मुलींची विक्री यासारख्या घटनांमुळे स्त्रियांच्या मानवी हक्कांची पायमल्ली होताना दिसत आहे. १९४८ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघटनेने मानवी हक्कांची सनद तयार केली पण

त्यामध्ये महिलांविषयी विशेष असे काही नव्हते. स्त्रिया मागे राहिल्या तर समाजाचे मागे राहणे याची जाणीव होऊन संयुक्त राष्ट्र संघाने १९७७ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून जाहिर केले. याच काळात भारत सरकारने एका समितीच्या माध्यमातून 'समतेकडे वाटचाल' हा महिलांच्या परिस्थिती विषयीचा अहवाल तयार केला या अहवालातून भारतीय महिलांच्या परिस्थितीचे दर्शन घडते. महिलांचे शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, अनिष्ट रूढी, प्रथा व परंपरांचा त्यांच्यावर होणारा परिणाम व उपाययोजना या संदर्भात ठोस मागणी करण्यात आली. केवळ कागदोपत्री सुधारणा करून भागणार नाही. प्रत्यक्षात महिलांना सन्मानाने जगता आले पाहिजे, सर्व क्षेत्रात महिलांना समान संधी मिळाल पाहिजे आणि समान स्थानही मिळाले पाहिजे हि जबाबदारी प्रथम राज्य व केंद्रसरकारची आहे.

अनेक पुरोगामी चळवळींची पेरणी महाराष्ट्रात झाली. देशामध्ये महाराष्ट्राची ओळख महिलांच्या हक्कांबाबत सतत सजग असलेले राज्य अशी आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून महिलांचे शिक्षण, त्यांचे आर्थिक स्वावलंबन, राजकीय प्रक्रियेतला सहभाग यामध्ये महाराष्ट्र नेहमीच आघाडीवर राहिला. त्यामुळे देशातील पहिले महिला धोरण महाराष्ट्राच्या नावावर जमा आहे. १९७९ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आमसभेत महिलांच्या बाबतीत होणारा

भेदभाव दूर करण्याचा ठराव झाल्यामुळे सर्व जगभर स्त्रियांच्या मानवी हक्कांविशी नव्याने चर्चा सुरु होऊन त्या दिषेने राजकीय धोरणे आखण्यास सुरुवात झाली. महाराष्ट्रात महिला चळवळीचे काम तळागाळातल्या महिलांपर्यंत पोहचले असल्यामुळे इथे सामाजिक, राजकीय पार्श्वभूमी तयार झाली होती. पुरोगामी विचारांचे आणि महिलांच्या प्रश्नांविशी संवेदनक्षिल असणारे षरद पवार त्यावेळी मुख्यमंत्री होते. त्यांच्या कारकिर्दीत १९९३ मध्ये प्रथमच राज्यात महिला आणि बालविकास हे स्वतंत्र खाते मंत्रीमंडळात सुरु झाले. राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना झाल्यानंतर राज्य महिला आयोग तयार करणारे महाराष्ट्र हे पहिले राज्य होते. १९९४ मध्ये महाराष्ट्राने महिलांसाठी स्वतंत्र धोरण तयार करून महिलांच्या जगण्याचा दर्जा सुधारणे, आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय असमानता दूर करणे आणि समाजाचा उत्पादक घटक म्हणून महिलांचा विकास करणे हे उद्दिष्टे समोर ठेवून हे धोरण तयार केले होते. या धोरणात राज्यातीलच नाही तर देशातील अनेक महिला धोरणांची बिजे होती.

वडिलांच्या संपत्तीत मुलीचा अधिकार, घटस्फोट आणि पोटगीच्या कायद्यात महत्वाच्या सुधारणा, महिलेला पतीच्या संपत्तीत समान हक्क यासारख्या महत्वाच्या तरतुदी या धोरणात होत्या. याच धोरणातून महिला आरक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. ३० टक्के आरक्षण पुढे ३३ टक्के व ५० टक्क्यांपर्यंत वाढविण्यात आले. २००१ मध्ये विलासराव देशमुख मुख्यमंत्री असतांना प्रत्येक सरकारी विभागात जेंडर सेल निर्माण करणे, बचतगटांना प्रोत्साहन, कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळांना आळा घालणे यासारख्या बाबी या धोरणात समाविष्ट होत्या. या धोरणामुळे अपेक्षित महिला सक्षमीकरण साध्य झाले नाही परंतु नोकऱ्यांमध्ये महिलांची संख्या वाढली.

तिसरे महिला धोरण :-

महाराष्ट्र राज्य मंत्रीमंडळाने ५ फेब्रुवारी २०१४ ला तिसरे महिला धोरण जाहिर केले. महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि सक्षमीकरणासाठी प्रागतीक दृष्टीकोन रूजविणे आणि पुरुषप्रधान मानसिकता बदलणे, महिलांना सर्व क्षेत्रात समान संधी मिळावी यासाठी आवश्यक ती साधनसामुग्री उपलब्ध करून देणे या धोरणाचा मुख्य उद्देश आहे. समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून वंचित राहिलेल्या महिलांचे पुनर्वसन करणे, अनिश्च प्रशांपासून त्यांची मुक्तता करण्यासाठी उपाययोजना राबविणे, तसेच अनुसूचित जाती-जमाती, भटवया जाती-जमाती व अल्पसंख्यांक स्त्रियांवरील अन्याय दूर करण्याच्या तरतुदी या धोरणामध्ये समाविष्ट आहेत.

तिसऱ्या महिला धोरणाची वैशिष्ट्ये :-

1. महिलांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी प्रागतिक दृष्टीकोन रूजविणे व पुरुषप्रधान मानसिकता बदलणे.
2. महिलांना सन्मानाने जीवन जगता यावे याकरीता सर्व

क्षेत्रांमध्ये समान संधी व त्यांना उद्दिष्ट साध्य करता येण्यासाठी पोषक वातावरण तयार करणे.

3. समाजाच्या मुख्य स्तरातून वंचित ठेवण्यात आलेल्या स्त्रिया, देवदासी, वेष्ट्या, लोककलावंत महिला, तृतीयपंथी यांच्या पुनर्वसनासाठी प्रयत्न करणे.
4. धर्म, जात, सत्ता प्रदेश यामुळे स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसेविरुद्ध स्त्रियांना पाठबळ देणे. अषा हिंसा होणार नाहीत यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाययोजना करणे.
5. शासन स्तरावरील निर्णय प्रक्रियेत समाजातील सर्व स्तरातील महिलांच्या हिताचे व हक्कांचे जपणूक आणि संवर्धन करण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणे.
6. स्त्री-पुरुष जन्मदर समतोल ठेवण्यासाठी प्रभावी उपाय-योजना राबविणे.
7. महिलांच्या पारंपारीक प्रतिमेला छेद देणारी आधुनिक व स्वबळावर उभी असणारी नवी प्रतिमा तयार करण्यासाठी आवश्यक प्रयत्न करणे.
8. असंघटीत क्षेत्रातील कार्यरत महिलांच्या हक्कासाठी प्रयत्न करणे.

महिला संरक्षण व सुरक्षा कायदे :-

हिंदू दत्तक विधान आणि पोटगी कायदा :-

1. हिंदू दत्तक विधान आणि पोटगी कायदा १९५६ अंतर्गत महिलांना पोटगीचा अधिकार मिळण्यासाठी न्यायालयीन अधिकार प्राप्त आहेत.
2. घटस्फोटित महिला आपल्या मुलाला दत्तक देण्यासाठी कुणाच्याही परवानगीची गरज नाही.

कौटुंबीक हिंसाचारपासून संरक्षण :-

या कायद्याच्या कलम ११ नुसार या कायद्याप्रती शासनाची कर्तव्ये स्पष्ट केली असून सरकारने महिलांच्या कायदेशीर हक्कांचे रक्षण करावे ही जबाबदारी आहे. हे स्पष्ट केले आहे.

महिला हेल्पलाईन :-

संकटात सापडलेल्या महिलांसाठी १८१ क्रमांकाची हेल्पलाईन राज्यभर सुरु करण्यात आली आहे.

संपत्तीचे अधिकार :-

हिंदू वारसा कायदा १९५६, महाराष्ट्र शासन कायदा १९९४, केंद्र शासन कायदा २००५ नुसार मुलींना वडीलांच्या संपत्तीमध्ये अधिकार देण्यासाठी कायद्याची काटेकोर अंमलबजावणी केली जाते.

प्रसुतीपूर्व गर्भलिंग निदान :-

गर्भधारणापूर्व व प्रसुतीपूर्व लिंग निदान तंत्र प्रतिबंधक कायदा १९९४ व सुधारीत २००३ नुसार मुलींच्या जन्मदर वाढविण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे.

महिला समुपदेशन केंद्र :-

प्रत्येक पोलीस स्टेशनमध्ये महिला दक्षता समित्या व समुपदेशन केंद्र निर्माण करून त्यांच्या माध्यमातून महिलांना विनाविलंब न्याय देण्याचा प्रयत्न केला जातो.

राज्य महिला आयोग :- महिलांवरील हिंसा व अत्याचारांच्या घटना घडतील तिथे आयोग परिस्थिती व घटनांचा आढावा घेऊन

शासनास अहवाल देईल व त्याची अंमलबजावणी शासन काटेकोरपणे करेल.

लैंगिक छळ प्रतिबंध कायदा :-

लैंगिक छळ प्रतिबंध कायदा २०१३ नुसार कामाच्या ठिकाणी महिलांचे लैंगिक शोषण होणार नाही याकरीता निर्माण केला आहे.

नुकसान भरपाई :-

बलात्कार व लैंगिक अत्याचार झालेल्या महिलांना मानसिक आधार देण्यासाठी तातडीची मदत दिली जाते.

आधुनिक तंत्रज्ञान :-

महिलांचे शोषण करणारे, विकृत एस.एम.एस., इंटरनेट संकेत स्थळ, ई-मेल व ईतर आधुनिक तंत्रज्ञानाविरुद्ध कडक कारवाई करण्यासाठी प्रत्येक पोलीसस्टेशनमध्ये वेगळा कक्ष निर्माण करण्यात आला.

महिला सक्षमीकरण योजना :-

अस्मिता योजना :-

ग्रामिण भागातील मुली व महिलांच्या आरोग्य, शिक्षण व रोजगाराचे विषय बदलण्यासाठी ग्रामविकास विभागामार्फत अस्मिता योजना सुरु करण्यात आली.

सुमतीबाई सुकळीकर महिला उदोगिनी योजना :-

महिला आर्थिक विकास महामंडळ मार्फत महिला सक्षमीकरणासाठी महिला बचत गटांची उभारणी व बळकटीकरणे भर देण्यात आला आहे.

माझी कन्या भाग्यश्री योजना :-

मुलीचा जन्मदर वाढवणे, त्यांच्या आरोग्याचा दर्जा उंचावणे, त्यांना शिक्षण देणे, बालविवाहात प्रतिबंध करणे यासाठी 'माझी कन्या भाग्यश्री' ही योजना सुरु केली आहे.

मनोद्वैर्य योजना :-

डिसेंबर २००९ पासून बलात्कार, अॅसिड हल्ला तसेच लैंगिक अत्याचाराला बळी पडलेल्या स्त्रीया, बालके यांचे पुनर्वसन करण्याकरीता ही योजना सुरु करण्यात आली.

शुभमंगल सामूहिक नोंदणीकृत विवाह योजना :-

शेतकरी, शेतमजूर, अनुसूचित जाती-जमाती तसेच एक लाखापेक्षा कमी वार्षिक उत्पन्न असलेल्या निराधार, विधवा स्त्रियांच्या मुलीसाठी विवाहाकरीता योजना लागू.

राजमाता जिजाऊ मोफत सायकल वाटप योजना :-

मुलीच्या शैक्षणिक गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी राजमाता जिजाऊ मोफत सायकल वाटप योजना सुरु केली.

अहिल्याबाई होळकर मोफत एस.टी. योजना :-

ग्रामिण भागातील मुलींना शिक्षणासाठी बाहेरगावी प्रवास करण्यासाठी ही योजना सुरु केली आहे.

प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान :-

दर महिन्याच्या ९ तारखेला गर्भेदर मातांची तपासणी, प्रयोगशाळा चाचण्या करून तज्ञांकडून उपचार केले जातात.

राष्ट्रीय आहार मिशन :-

अर्भक, गर्भवती महिला आणि युवती यांच्यामधील रगतक्षयाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी ही योजना सुरु करण्यात आली आहे.

मुद्रा योजना :-

महिलांना आर्थिक बाबतीत सक्षम बनविण्यात मुद्रा योजनेचा महत्वाचा वाटा आहे. सन २०१६-२०१७ मध्ये सुमारे सत्त्वा लाख कोटी रूपयांचे कर्ज वाटप महिलांना करण्यात आले.

प्रधानमंत्री उज्वला योजना :-

महिलांचे आरोग्य तसेच डोळे या बरोबरच पर्यावरणाचे संतर्धन करण्यासाठी या योजनेची निर्मिती करण्यात आली. या योजनेमुळे गोरगरीब महिलांचे आरोग्य सुधारण्यास खुप मदत झाली आहे.

स्त्री कायद्यांच्या अंमलबजावणीतील अडवणी :-

- मानवी समाज पितृसत्ताक व पुरुषप्रधान असल्यामुळे स्त्री, पुरुषांवर लिंगभेद आधारीत संस्कार होतात. स्त्रि-पुरुषांसाठी वेगवेगळी नितीमुल्य असल्याचा पगडा सगळीकडे दिसतो. न्यायालये, पोलीस, नोकरशाही, राजकीय संस्था, प्रसारमाध्यमे, शिक्षणसंस्था, राजकीय पक्षा हे क्षेत्र सुध्दा यापासून मुक्त नाहीत. त्यामुळे महिलांवर जात, धर्म वर्ग आणि लिंगभाव अशा सर्व बाजूंनी अन्याय होत असतो.
- समाजातील सर्व संस्थांवर पुरुषी वर्गचे संस्थेने तसेच वैवाहिक वर्तव आणि नियंत्रण असल्यामुळे घटनात्मक तरतूद असली तरी त्यांना सत्तेत भागीदारी देण्यात अत्यंत अडवणी येतात. त्यामुळे सर्वत्र ठिकाणी त्यांचे प्रतिनिधीत्व कमी दिसते.
- शिक्षण व आरोग्याची हेळसांड, हिंसाचार यामुळे महिलांचे सक्षमीकरण करण्यात अडवणी येतात.
- सन १९७९ नंतर स्त्रियांमध्ये जागृती करण्याचे प्रयत्न मोठ्या प्रमाणात झाले तसे प्रयत्न पुरुष जागृतीसाठी झाले नाहीत.
- महिलांविषयक गुन्ह्यांमध्ये गुन्हेगारांना शिक्षा होण्याचे प्रमाण अत्यल्प आहे.
- पारंपारीक हिंसेबरोबर ऑनलाईन छळ, सोशल मिडीयावर ट्रोलिंग सारखे नविन प्रकार निर्माण झाले आहेत.
- स्त्रियांना त्यांच्या अधिकाराविषयी अज्ञान.
- कायद्याची किचकट वर्षानुवर्षे चालणारी प्रक्रिया.
- कार्यक्षम, मोफत कायदेशीर सल्ल्याची कमतरता.
- वैद्यकशास्त्र, फॉरेन्सिक, पोलीस, सरकारी यंत्रणा, न्यायालय, स्वयंसेवी संस्था, मंत्रालयीन कामकाज ईत्यादींचा महिलांशी परिणामकारक समन्वय साधला न जाणे.

निष्कर्ष :-

महिलांची शिक्षणातील प्रगती, त्यांच्यात आरोग्य सुधारणा, महिलाविषयक कायद्याबाबत जनजागृती, बचत गट यामुळे त्यांच्यातील त्यांचा आत्मविश्वास वाढला. या सारख्या ठळक बाबी महिलांच्या सर्वांगीण सक्षमीकरणाकरीता उपयुक्त ठरत आहेत.

महाराष्ट्राचा विकास होण्यात महिलांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. ही बाब निश्चितच महाराष्ट्रासाठी भुषणावह आहे. महिलांकरीता करण्यात आलेल्या धोरणांचा हा परिणाम आहे असे म्हटल्यास अतिशयोक्त होणार नाही. परंतू असे करीत असतांना २१ व्या शतकात येणाऱ्या नविन बाबी, आव्हाने यांचा विचार करून महिलांच्या या धोरणांमध्ये सुधारणा करणे अपेक्षित आहे. एकीकडे महिलांमधील शिक्षणाचे व अर्थाजनाचे वाढलेले प्रमाण सुखदायक आहे तर दुसरीकडे दर हजारी पुरुषांमध्ये त्यांचे घटलेले प्रमाण ही गोष्ट वलेशदायक आहे. समाजात 'स्त्रिजन्माचे' स्वागत होऊन भविष्यात मुलींची संख्या वाढेल व विकासाच्या प्रक्रियेत त्यांना सहभागी होता येईल असे पोषक वातावरण निर्माण करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य सदैव प्रयत्नशिल असल्याचे दिसून येते.

बदलत्या काळ आणि सामाजिक परिस्थितीनुसार स्त्रियांसमोरील आव्हाने दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसून येते. अलिकडील काळात महिलांवर झालेल्या हिंसाचाराच्या घटना विचारात घेऊन महिलांच्या संरक्षणासाठी विशेष उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. केवळ कठोर कायदे करून या समस्या दूर होणार नाही. त्यासाठी समाजामध्ये महिलांबद्दल स्वाभिमान, सन्मान आणि आदराची भावना निर्माण करून समाजाच्या मानसिकतेत बदल घडवून आणणे काळाची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. माहिती पुस्तिका, सन २०१२-२०१३, महिला व बालविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन
2. पाटील लिला (२००४), स्त्रिया आणि विकासाचा धोरणात्मक दृष्टीकोन योजना मासिक.
3. शिंदे ज. रा., अमृतकर प्रशांत (२००७) समकालीन जागतीक राजकारणातील प्रमुख समस्या, विद्या प्रकाशन, नागपूर
4. लोकसभेच्या, महिला दिन विशेष, मार्च २०१०
5. लोकसभेच्या, महिला योजना व कायदे, मार्च २०१८
6. माहिती पुस्तिका (सन २०१४), महिला धोरण, महिला व बालविकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई

महात्मा बसवेश्वरांचे मानव समाजासाठी केलेले योगदान

प्रा. डॉ. सोमगोंडे निंगप्पा सिद्राम

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, जवाहर कॉलेज अणदूर, ता.तुळजापूर

Corresponding Author- प्रा. डॉ. सोमगोंडे निंगप्पा सिद्राम

ईमेल- snsa1966@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7053681

प्रस्तावना -

कर्नाटक भूमी बसवेश्वरांच्या चारित्र्यसंपन्न व्यक्तिमत्त्वाने प्रभावित झालेले आहे बाराव्या शतकात बसवेश्वरांनी जे क्रांतिकारक कार्य केले आणि त्या कार्याला ची वैचारिक बैठक पुरवली तिचा उहापोह बसवेश्वरांनी व्यक्त केलेल्या धार्मिक सामाजिक आर्थिक व राजकीय विचारांच्या अनुषंगाने केलेला आहे समाज प्रबोधन कार्य या अर्थाने बसवेश्वर यांचा अभ्यास केल्यास त्यांच्या सामाजिक कार्याचा आणि त्यांनी उभ्या केलेल्या सामाजिक चळवळीचा आपणास आढावा घ्यावा लागेल. ब्राह्मण कुटुंबात बसवेश्वरांचा जन्म होऊनही त्यांनी वर्णव्यवस्था आणि त्यासंबंधाने अस्तित्वात असलेल्या जातिव्यवस्थेवर आणि जातीव्यवस्थेची संबंधित असलेला श्रेष्ठ-कानिष्ठतेच्या पद्धतीवर प्रखर टीकेचे प्रहार केले जाती जातीमधील भेदाची भिंत त्यांनी पाडून समतेच्या मूल्यावर अधिष्ठित असलेली समाजव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी सामाजिक चळवळ घडवून आणली प्रबोधनकारांच्या भूमिकेतून त्यांनी धर्माच्या माध्यमातून समाजाचे सामाजिक समतेची शिकवण दिली तिचे महत्त्व आज देखील जाणवते बाराव्या शतकात प्रबोधनाचे साधन धर्मच होता मानवी समूहाला संघटित करणारे आणि मानवी जीवनाची दिशा ठरवणार एक प्रभावी साधन म्हणून धर्म अस्तित्वात आलेला आहे परंतु कालौघात धर्म हेच मानवी जीवनाचे ध्येय झाले धर्मासाठी माणूस आणि धर्माच्या अस्तित्वासाठी माणूस हा विचार रूढ झाल्यानंतर धर्माच्या अस्तित्वाच्या संदर्भातच मानवी अस्तित्वाचा शोध देण्या घेण्याचा प्रयत्न धर्ममार्तंडांनी सुरू केला त्याचा हिंसात्मक अविष्कार धर्मासाठी युद्ध धर्मासाठी लढली गेलेली युद्धे ही वस्तुतः माणुसकीच्या मूल्याचा प्रेतावरून निघालेली धर्माचे मिरवणूक असल्याचे इतिहासच सांगतो.

उद्दिष्टे -

1. महात्मा बसवेश्वरांनी मांडलेल्या विचाराचा समाजावर कितपत प्रभाव पडला हे पाहणे.
2. बसवेश्वरांच्या विचारामागे जी उद्दिष्टे होती ती कितपत सद्यझाली त्याचे अवलोकन करणे.

कार्यक्षेत्र -

समता आणि कर्मवादाची मांडणी करणारे अनेकजण असले तरी माझा संशोधन विषय फक्त "महात्मा बसवेश्वर एक चिंतन" या विषयावर प्रकाश टाकतो. बसवेश्वर कालखंडातील बरेच ऐतिहासिक पुरावे बसवन बागेवाडी मंगळवेढा बसवकल्याण आणि पुडलसंगम या त्यांच्या कार्य भूमीमध्ये आढळून येत नाहीत.

वर्ण व्यवस्था आणि जातीव्यवस्थेला प्रखर विरोध -

वस्तूचा धर्म हा माणसासाठी असून माणुसकीच्या व मानवतावादी मूल्यांच्या प्रतिष्ठापनेसाठी धर्म प्रयत्नशील असतो धर्माची प्रेरणा

व्यक्तीच्या अंतरीक जीवन व बाह्य जीवन समृद्ध व विकसित करणारी आहे अध्यात्माची प्रेरणा ही आत्मविसर्जनाची आणि अरिहंत होण्याची प्रेरणा आहे महात्मा बसवेश्वरांनी आपल्या विचाराचा केंद्रबिंदू माणूस गृहीत धरलेला होता त्या गृहीतकास केंद्रस्थानी कल्पना त्यांनी आपल्या धार्मिक सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय विचारांची मांडणी केलेली आहे म्हणून जातीय व्यवस्था आणि वर्णव्यवस्थेने व त्या संबंधात विकसित झालेल्या रूढी व परंपराने रूढ झालेल्या माणसाला मुक्त करण्याचा त्यांनी यशस्वी प्रयत्न केलेला आहे त्याची सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ ही मुख्यतः माणूस परिवर्तनाची चळवळ होती. माणूस नावाचा प्राणी अमुलाग्र बदलण्याच्या हेतूनेच त्यांनी धर्म माध्यमाद्वारे केलेला प्रयत्न स्पृहणिह आहे शिवोपासना इष्टलिंग धारण करणे अष्टवर्ण व पंचाचार हे व्यक्तिमध्ये परिवर्तन घडवून आणणारे सन्मार्ग आहेत हे सांगून त्यांनी आपल्या भक्तीपंथात अनेकांना सामावून घेतले त्यांनी

सांगितलेला धर्म हा मानवधर्म असून तो सामान्य माणसाचा किंबहुना सर्वांचा आहे. बसवेश्वरांनी वीरशैव-धर्मांमधील सिद्धांतांना बदललेल्या परिस्थितीच्या संदर्भात नवीन अर्थ प्राप्त करून दिला प्रवृत्ती वाद आणि निवृत्ती वादाचा झालेला अतिरेक विचारात घेऊन या दोन्ही विचार प्रवाहामध्ये समन्वय घडवून आणून उच्चतम स्वच्छ गृहस्थी धर्माचा पुरस्कार केला परमेश्वर प्राप्ती जरी प्रत्येक भक्ताचे जीवन ध्येय असले तरी परमेश्वराची अस्तित्व हे सर्वव्यापी असून तो सामान्यजन्य आणि सर्व जीवसृष्टीमध्ये व्यापलेला आहे म्हणून समाजसेवा हीच ईश्वरसेवा होय असे बसवेश्वर म्हणतात.

मानवतावादी मूल्यांची स्थापना -

बसवेश्वरांच्या समाजसेवेचे स्वरूप हे अधिकांश आधुनिक असून प्रस्थापित जातीय व्यवस्थेला छेद देणारे असून सामाजिक समतेचे मूल्य जोपासणारे व समाज जीवनात ते मूल्य प्रस्थापित करणारे आहे म्हणूनच त्यांनी जातीय अहंता व त्यासंबंधी श्रेष्ठत्वाच्या व कनिष्ठत्वाच्या विचाराला विरोध दर्शविला आंतरजातीय संबंध वाढविण्यासाठी सहभोजन व आंतरजातीय विवाह घडवून आणणारे बसवेश्वर हे आधुनिकताचा उत्कृष्ट नमुना आहेत. आधुनिकता ही मानवी मनाशी समाजाच्या मानसिकतेशी संबंधित असून स्थितीशिलता सनातनवाद व प्रतिगामित्वाला विरोध दर्शविणारी मानवी मन मुक्त करणारी विचार प्रेरणा आहे.

आधुनिक पुरोगामी विचारप्रणाली समाजात रुजवली

सामाजिक परिवर्तन हे समाजजीवनाच्या सर्वच अंगांना स्पर्शणारे असावे लागते सामाजिक परिवर्तनामध्ये समाजामधील सर्व स्तरांमध्ये लोकांचा अंतर्भाव होत असतो बसवेश्वरांनी तो गृहीत धरून सर्वसामान्यांना समजेल अशा बोली भाषेत आपल्या तत्वज्ञानाची व जीवनातील अनुभवाची मांडणी केली बसवेश्वरांच्या सामाजिक क्रांतीचे स्वरूप सार्वजनिक व सर्वक्षेत्रीय आहे समाज परिवर्तनाच्या संदर्भात त्यांनी समाजाला केवळ पारमार्थिक जीवनाचा विचार केलेला नाही मानवी जीवनाचा विचार देखील केलेला आहे समाजाच्या आर्थिक स्वावलंबनाचा विचार गृहीत धरून काय कवे कैलास या सिद्धांताची मांडणी केली कायकवे कैलास चा सिद्धांत व्यक्ती जीवनाशी व सामाजिक जीवनाशी संबंधित असून या सिद्धांताला नैतिक अधिष्ठान असल्याने संपत्तीबाबत असणारा प्रत्येक माणसाचा दृष्टिकोन ही निशुद्ध नैतिक असला पाहिजे ही शिकवण त्यांनी समाजाला

दिली त्याचा परिणाम म्हणून समाजात होणारे आर्थिक शोषण थांबते शोषण विरहित समाजाचे ध्येय साध्य करण्याचा हा एक वेगळा प्रयत्न होता.

सामाजिक न्यायासाठी शून्य पीठाची स्थापना -

बसवेश्वरांनी अनुभव मंडपाची स्थापना करून तात्विक व्यवहारिक चर्चेसाठी एक मुक्तपीठ लोकांना उपलब्ध करून दिले अनुभव मंडपाला शून्यपीठही म्हटले जाते या पिठामध्ये सहभागी होणारी प्रत्येक व्यक्ती ही अरिहंत होती तिथे घडणारी तात्विक चर्चा आणि अध्यात्म मार्गातील प्रत्येकाचे आत्मकथनी लक्षात घेतल्यास ते वैचारिक प्रक्रिया घडविणारे अध्यात्मिक केंद्र होते हे कोणीही नाकारू शकणार नाही बसवेश्वरांना अभिप्रेत असलेला समाज हा एक आदर्श समाज आहे.

जो वर्गविरहित वर्ण व जाती शोषण विरहित स्वतंत्र समानतेच्या तत्वावर अधिष्ठित बंधुत्वाच्या भावनेने बांधला गेलेला सामाजिक न्यायासाठी सिद्ध असलेला समाज आहे वरील देहासाठी त्यांनी केलेल्या तत्त्वज्ञानाची व जीवन व्यवहाराची मांडणी परस्पर संबंधित परस्पर पूरक मूल्याची असून त्यामध्ये आंतरिक तणाव निर्माण होत नाहीत बसवेश्वरांच्या कार्याचा विचार होत असताना त्यांचा वैचारिक वारसा चालविणाऱ्या अनुयायाचा वर्ग आणि परंपरा यांचे वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनातून विवेचन करावे लागेल.

सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ उभारली -

12 व्या शतकात महात्मा बसवेश्वरांनी एक प्रखर बौद्धिक परंपरेचा पाया घातला आणि त्यासाठी त्यांनी हौतात्म्य पत्करले परंतु ती परंपरा स्थितीशील समाजात टिकून राहिली नाही बसवेश्वरांनी आपल्या स्वतंत्र प्रज्ञेचे एक गतिशील प्रवाही आदर्श समाज निर्माण करण्याच्या हेतूने ज्या तत्वज्ञानाची मांडणी केली त्या तत्वज्ञानाचा पाठपुरावा करणारा त्याची अंमलबजावणी करणारा अनुदयांचा वर्ग नंतरच्या काळात निर्माण झाला नाही हे दुर्दैव आहे कोणत्याही समाजात नवविचार रुजविण्यासाठी त्या विचाराचे प्रेरित झालेली अनुदयाची फौज असावी लागते आणि त्या विचाराचा वारसा पुढील पिढीकडे सोपून प्रसंगी त्या विचारात गरजेनुसार आणि बदलत्या परिस्थितीनुसार नवीन विचारांची भर टाकावी लागत असते बसवेश्वरानंतर विचार संक्रमणाची प्रक्रिया थंडावल्याचे दिसते सनातन व्यवस्थेमधील अनेक अनिष्ट प्रवाहांनी प्रवेश केला जंगम गुरु पिठाधिपती यांनी आपली स्थानी

अधिक भक्कम करून त्या भोवती वैयक्तिक स्वार्थाची भक्कम तटबंधी उभारली, जंगम ही संकल्पना महात्मा बसवेश्वरांनी ज्या हेतूने व अर्थाने मांडली नंतरच्या काळातील वेगळा अर्थ व असे प्रस्थापित गुरु मंडळींनी दिला जंगम आणि व्यक्तिगत मालकीची मठसंस्था उभारली आणि ज्या मठात पूर्वी धार्मिक चर्चा होत असे ते व्यसनाधीन लोकांचे आश्रयस्थान झाल्याच्या आढळते बसवेश्वरांच्या निवासामधील आधुनिकता व्यापकता त्यांचा वारसा सांगणाऱ्या नंतरचे पिढीतील अनुयायांना लक्षात आली नाही प्रसंगी काही अपप्रवाह निर्माण झालेले असतीलही परंतु तो ठप्प झालेला नाही वीरशैव पंथातील अनुयायांनी बसवेश्वरांच्या विचारपरंपरेला त्यांच्या कृतिशीलतेला खंडित केलेले आहे असे खेदाने म्हणावे वाटते यात महापुरुषाचा दोष नसतो. त्या महापुराषांना समजून घेण्याची क्षमता तुम्हा-आम्हास नसते. हे त्या महापुराषाचे दुर्दैव होय.

सारांश –

करून हा सर्वच धर्माचा आत्मा आहे. हे तत्व या दोघांनी स्वीकारले. विचार, अभिव्यक्ती आणि कृतीस्वातंत्र्याचा विचार त्यांनी सर्व सामान्य माणसाला सांगितला आणि सर्वसामान्य मानासाला अज्ञानाच्या आणि अंधश्रद्धेच्या बंधनातून मुक्त करून त्यांना माणूस म्हणून जगण्याचा नैसर्गिक अधिकार बहाल केला. सामाजिक आणि धार्मिक क्षेत्रात व कार्यात स्त्रियांना पुरुषाइतका समान अधिकार मिळवून दिला आणि धर्म कार्यात त्यांना सहभागी करून घेतले.

संदर्भ ग्रंथ –

1. डॉ. के. आर. बसवराज – बसवेश्वर धारवाड
2. डॉ. शकुंतला भूसनुरमठ – शरण साहित्य
3. बसव समिती - बेंगलोर

मनुष्य जन्म से नहीं, कर्म से श्रेष्ठ है : संत रैदास

प्रा.डॉ.एम.बी.बिराजदार

जवाहर कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, अणदूर ता.तुळजापूर, जि.उस्मानाबाद

Corresponding Author- प्रा.डॉ.एम.बी.बिराजदार

Email- mallinath birajdar1008@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7053694

राष्ट्रसंत तरुण सागरजी के शब्दों में-

“ संत अध्यात्म के आकाश में
इन्सानियत का इंद्रधनुष्य है
संत सौहार्द के सितार पर
सद्भाव का संगीत है
संत अपनत्व की आँगन में
आत्मीयता की आराधना है”

भारत भूमि रत्नप्रसूता है। माँ भारती ने अनेक नर-नारी रत्नों को जन्म दिया है। यह वंदन की भूमि है, अभिनंदन की भूमि है, क्योंकि अनेक संतो ने यहाँ जन्म लिया है। संत रैदास नक्षत्रों में से एक है। सामाजिक क्रांति के प्रणेता हैं। संत रैदास का जन्म उस समय हुआ जब शुद्धोपर अन्याय अत्याचार हो रहा था। सामाजिक स्तर पर रुढ़ि, परंपरा, जाति-प्रथा वणभेद आदि का बोल-बाला था। सामान्य जनता के जीवन में अंधःकार फैला हुआ था। इस अंधःकार को विरकर मानवता की रक्षा के लिए १७ फरवरी १९३८ में माघ पौर्णिमा रविवार के दिन काशी के पास गोवर्धनपुर में रैदास का जन्म हुआ। मांडूर, मांडुगड आदि अन्य नाम भी बताया जाता है। रैदास के पिता का नाम रघुराम था रघुनंदन जाति के चमार थे और माता का नाम रघुराणी था। 'लोनाबाई' रैदास की पत्नी थी। रैदास धुम्मकड प्रवृत्ति के थे, पुरे देश में उन्होंने भ्रमण किया। देश के कोने-कोने में दूर दराजतक उनका प्रचार प्रसार हुआ। १२ वर्ष की अवस्था से ही वे साधू-संगति में रहने लगे थे, अनुभव प्राप्त कर समाज में प्रचलित अन्याय, अत्याचार और शोषण के खिलाफ डटकर खड़े रहे। उन्होंने अस्सीम निष्ठा, अतिरत परिश्रम और सदाचार के बल पर सर्वोच्च स्थान प्राप्त किया। जाँति-पॉति में विभाजित समाज को उन्होंने एकता के सूत्र में बांधकर स्वतंत्रता, समता बंधुता और न्याय प्रस्थापित किया। उनकी अमृतवाणी सुनकर प्रभावित होकर अनेक लोग उनसे दीक्षा प्राप्त की जिनमें मीराबाई, पीपाजी महाराज, दिल्ली का सुलतान सिकंदर शाह लोधी आदि प्रमुख हैं।

संत रैदास के १८ साखी और १०१ पद ही उपलब्ध हैं। 'गुरु ग्रंथ साहब' तथा अन्य कई संग्रहों में इनके पद बिखरे हुए मिलते हैं। उपलब्ध ग्रंथों में रैदास की बानी, रैदास की साखी, रैदास पद तथा प्रल्हाद लीला आदि प्रमुख हैं।

रैदास के पिता चर्मकार होने के बावजूद भी अपने आपको धन्य समझते थे क्योंकि लोगों की सेवा करने का सुअवसर उन्हें मिलता था, लोगों के पैरों में कंठि, पत्थर न चुभे ऐसी उनकी भावना थी। माता-पिता के कर्मरूपी भावना का परिणाम रैदास पर हुआ। माता-पिता धार्मिक थे, अपने व्यवसाय के साथ-साथ भगवत भवित में लीन हो जाते थे। प्रवचन, कीर्तन, उपनिषद, गीता का श्रवण आदि का प्रभाव रैदास पर पड़ा। उन्होंने ज्ञान अर्जित किया। अंतिम समय में माता-पिता की अंतर्मन से सेवा की। भवत पुंडलिक रैदास के संपर्क में आने के बाद उनका शिष्यत्व ग्रहण किया।

पृथ्वी, जल, तेज, वायू, आकाश आदि पंचतत्त्व से शरीर बना है इसलिए सभी समान है।

कोई उच-नीच नहीं, जाति मानव निर्मित है। 'मानवता ही सही जाति है। जाँति-पॉति मानना धर्म द्रोह है। जन्म से कोई श्रेष्ठ-कनिष्ठ नहीं होता, मनुष्य का कर्म श्रेष्ठ है। विश्व ईश्वर निर्मित है। ईश्वर भवित से मानव भवसागर पार कर सकता है। अपना शरीर ही एक पवित्र मंदिर है और आत्मारूपी परमेश्वर का निवास उसमें है। नाम भवित परमेश्वर तक ले जानेवाला सोपान है। कहकर दार्शनिक विचार समाज के सामने रखा और सामाजिक एकता का बीज बोया। सामाजिक विषमता के खिलाफ उन्होंने संघर्ष किया। और कहा राम-रहीम मंदिर-मस्जिद एक ही है। राम मंदिर में, नहीं और अल्ला मस्जिद में नहीं तो वह चराचर सृष्टी में है। रैदास के शब्दों में-

'जन्म जात मत पूछिए, का जात अरु पाता।
'रविदास पूत सभ प्रभू के, कोतू नहिं जात-कुजात ॥'

रैदास कहते हैं जन्म, जाति मत पुछिए सब प्रभू के प्यारे हैं। प्रत्येक जीव हड्डी, मांस, चमड़े से

बना है, सब समान है तो उच्च-नीच कैसे इसलिए वे कहते हैं,
**“चाम के हम भी, चाम के तुम भी
 चाम के है, जग सारा ।
 चाम बिगर कौन है जीव, कह 'रविदास चमारा' ॥”³**

रैदास कहते हैं जिधर देखो उधर चमडा ही चमडा है बना है, और उस से संगीत का निर्माण हो रहा है। पुरी दुनिया चमडे से बना है। मानव शरीर, गाय, गाय का बछडा सब चमडा ही है। चमडे से ही ढोल उंट, हाथी, राजा आदि चमडे से ही बने हैं। चमडे के शिवा कुछ है ही नहीं। वे कहते हैं -

**“ज्याहां देखो वाहा चाम ही चाम। चाम के मंदिर बोलत राम ॥’
 चाम की गरु, चाम का बचडा। चाम ही धुने, चाम ही ठाडा।।
 चाम का हाती चाम का राजा। चाम के उँट’ पर चाम का बाजा।।
 कहत रोहिदास सुनो कबीर भाई । चाम बिना देह, किनकी बनाई ॥”⁴**

रैदास जीवन में कर्म को महत्वपूर्ण स्थान देते हैं। उच्च जाति का आदमी नीच कर्म करता है तो वह मनुष्य जन्म से नहीं कर्म से महान होता है। उनका स्पष्ट कहना है कि कोई नीच जाति का आदमी अगर अछ कर्म करता है तो वह उच्च है, महान है, लेकिन

**‘रविदास’ सुकरमन करन सौ, नीच ऊच हो जाय।
 कइ कुकरम जौ ऊँच भी, तौ महा नीच कहलाय।।”⁵**

रैदास कहते हैं यह शरीर, माया, धन, दौलत, मंदिर, पुजारी, पंडे सब थोथा हैं’ पंडे पुजारी सब स्वार्थ में लगे हैं। भोग विलास में रत होकर सब भाग रहे हैं। मन की शांति उन में नहीं है। पंडित उसकी वाणी, पोथी, शास्त्र पुराण सब थोथा है। इसलिए उन्होंने भवतो को सलाह दिया है कि, इन लोगों के पीछे न लगकर निर्गुण, निराकार ईश्वर को अंतर्मन से पुकारो। वे कहते हैं -

**“थोथी काया थोथी माया, थोथा हरि बिन जनम गवाया।
 थोथा पंडित थोथी बानी, थोथी हरि बिन सबै कहानी ॥”⁶**

रैदास कहते हैं कि, जीवन व्यर्थ गवाने से अच्छा है स्वयंप्रकाशित बनकर तथागत गौतमबुध के मार्गपर चलना चाहिए। प्रदीप गायकवाड के शब्दों में - ‘जिसप्रकार समाज मुवित के लिए तथागत गौतमबुध ने ‘अत्त दीप भव’ अर्थात् स्वयंप्रकाशित बनो का मंत्र दिया, मंत्र को अपनाकर जिन्होंने ज्ञान प्राप्त किया सक्षम बन गये, उनका कल्याण हुआ, उनकी पराधिनता नष्ट हो गयी, दुःख गायब हुआ। रैदास

ने भी वही मंत्र दिया स्वयंप्रकाशित बनो।⁷ रैदास “बहुजन सुखाय-बहुजन हिताय ” की अपेक्षा रखते हैं। उन्हें आशा है ऐसी व्यवस्था और ऐसे राज्य की जहाँ गरीब से गरीब को खाने के लिए अन्न मिले, छोटे बड़े एक जगह बैठे उन में भाई-चारा निर्माण हो तभी मुझे प्रसन्नता मिलेगी। ऐसा वे कहते हैं, उनके शब्दों में-

**“ऐसा चाहो राज मै, जहाँ मिलै सब को अन्न ।
 छोट बडो सभ सम बसै ‘रविदास ’ रहै प्रसन्न ॥”⁸**

विषमता को देखकर कवि दुःखी होता है। आज भी बहुजन समाज को पेटभर अन्न नहीं मिलात यह कितना बडा दुर्भाग्य है। प्रदीप गायकवाड के शब्दों में - “प्रत्येक क्षेत्र में आज विषमता है, रैदास को यह विषमता अपेक्षित नहीं थी वे समाज में परिवर्तन लाना चाहते थे कांति लाना चाहते थे, स्वतंत्रता,

समता, बंधुत्व और न्याय की समाजिक कांति उन्हे अपेक्षित थी।⁹ रैदास के समाजिक कांति का केंद्रबिंदु मनुष्य है। मनुष्य तभी सुख प्राप्त कर सकता है जब वह अपने इंद्रियों को अपने वश में रखता है’ उनके अनुसार इंद्रियों को वश में रखना ही ‘शून्यावस्था’ प्राप्त करना है’ उनके अनुसार -

**“जो बस रखे इंद्रियां, सुख-दुःख समझा समान ।
 सोड अमरित पद पाइगो, कहि ‘रविदास ’ बखान ॥”¹⁰**

रैदास के अनुसार विकारों पर विजय प्राप्त करना ही भगवान बनना है। इन्सान भगवान बन सकता है, यह उसके हाथ में ही है वे कहते हैं-

"सत्त संतोष अरु सदाचार, जीवन को आधार ।
 'रविदास' भये नर देवते, जिन तिआगे पंच विकार ।"^{११}

रैदास जीवन में सदाचार को महत्व देते हैं उनके अनुसार सदाचार जीवन का आधार है। सत्य के आवरण से नर-नारायण बन सकता है । यह उन्हें मोह, मत्सर आदि विकारों को त्यागनेवाला मनुष्य ही जीवन में सुख आनंद ला सकता है। ओशो रजनीश ने रैदास को 'ध्रुवतारा' की उपाधि दी है। उनके अनुसार "भारतीय गंगनमंडल संतरुपी तारों से भरा हुआ है। उन सब की ज्योति एक ही है। संत रैदास उन तारों में 'ध्रुवतारा' है। क्योंकि शुद्ध के घर जन्म लेने के बावजूद भी काशी के कर्मठ पंडितों को उन्हें स्वीकार करने के लिए बाध्य किया ।

विश्वास है । संतोष, सदाचार के बिना जीवन व्यर्थ है। काम, क्रोध , मद

रैदास में ऐसा कुछ है कि, उन्हें रैदास को स्वीकारनाही पडा।^{१२} स्पष्ट है कि निम्न जाति को समाज में स्थान नहीं था, लेकिन रैदास का कर्म महान था। जाति से चर्मकार होने के बावजूद भी उन्होंने अपने कर्म के बलपर, आवरण के बलपर तत्कालीन समाज में अपना स्थान सिद्ध कर यह साबित किया कि मनुष्य जन्म से नहीं बल्की कर्म से श्रेष्ठ है। यह उनका महान कार्य ही है एक सामाजिक क्रांति है।

ज्ञानी झैलसिंह के शब्दों में -

"संत गुरु रैदास हमार देश के उच्चतम धार्मिक नेताओं में गिने जाते हैं। भवितकाल की परंपरा में संत रैदास का महत्वपूर्ण स्थान रहा है । वे एक उच्च कोटि के त्रिकाल द्रष्टा और विचारक थे । उनके मानवतावाद, मानवसमता और सामाजिक चेतना के विचार भारतीय संतो, विद्वानों और जन-मानस के लिए सदा प्रेरणा देते रहेंगे ।"^{१३}

संदर्भ :-

- १) राष्ट्रसंत तरुण सागर - कडवे प्रवचन से
- २) रविदास दर्शन - दोहा ४९
- ३) रायदास पी.के. - सतगुरु रविदास महिमा, स्वतंत्र भारतीय प्रेस, भागलपुरा, जबलपुर (म.प्र.)
१९९४ पृ.३०
- ४) संत रोहिदास - पृ.९१
- ५) रविदास दर्शन - दोहा १३०
- ६) रविदास दर्शन - दोहा १३०
- ७) गायकवाड प्रदीप- 'संत शिरोमणी गुरु रविदास' समता प्रकाशन , नागपूर पृ.३७
- ८) रविदास दर्शन - दोहा १९४
- ९) गायकवाड प्रदीप - संत शिरोमणी गुरु रविदास' समता प्रकाशन , नागपूर पृ.३८
- १०) रविदास दर्शन दोहा- १६०
- ११) रविदास दर्शन दोहा - १७९
- १२) ओशो - 'ऐसी भवित करे रैदासा' , संजीव प्रिंटर्स , महिला कॉलनी, गांधीनगर दिल्ली, प्र.
संस्करण १९९०
- १३) गायकवाड प्रदीप- 'संत शिरोमणी गुरु रविदास' समता प्रकाशन , नागपूर पृ.२२

परभणी जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळे

प्रा.डॉ. देशमुख एस.बी.

नगवण कॉलेज, परळी वैजनाथ

Corresponding Author- प्रा.डॉ. देशमुख एस.बी.

Email - sbdparali@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7053699

सारांश :-

आपल्या परिसरातील काही नैसर्गिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, मानवनिर्मित घटकांचा अभ्यास प्रत्यक्ष क्षेत्र भेटीद्वारे करता येतो. पर्यटनाचा अभ्यास प्रत्यक्ष भेटीद्वारे केला असता स्थानिक पर्यावरणाचे भौगोलिक घटक आणि नैसर्गिक व सांस्कृतिक घटक यांचा सहसंबंध अभ्यासता येतो. क्षेत्र भेटीद्वारे अभ्यास करताना अभ्यासचा उद्देश अभ्यास पद्धती, अपेक्षित निरीक्षण आणि समस्या संकलीत माहितीचे प्रश्न प्रकरण, अनुमान, समस्यावर उपाय सुचविणे अशा स्वरूपाचे लेखन पुराव्याचे असते. स्थानिक समसनुसार उद्देश व अभ्यास पद्धती यात बदल ही असतो. शोध निबंधासाठी घेतलेला परभणी जिल्हा हा प्राकृतिक व सांस्कृतिक घटकांच्या आधारे पर्यटन स्थळाची माहिती स्पष्ट करता येते.

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्र राज्यातील मराठवाडा महसुली प्रदेशातील दख्खन पठारावरील पूर्व महाराष्ट्र उपविभागाचा भाग आहे. परभणी जिल्ह्याचा प्रदेश गोदावरी खोऱ्यातील, पैनगंगा नदी पूर्णया या उपखोऱ्यातील आहे. हा पठारी प्रदेश उंच सखल असून त्यात नदी खोरी आहेत. भूपृष्ठरचना म्हणजे बेसॉल्ट खडकांचे घर आहेत, रेगुर प्रकरची काळी मृदा प्रकारामुळे हा प्रदेश कृषी पर्यटनांसाठी सुद्धा विकसीत होत आहे. तसेच अजिंठा पर्वतरांगामुळे पर्यटन स्थळांची निर्मिती झालेली आहे. तसेच बालाघाट पर्वत राग दक्षिण बाजुला पसरलेला आहे. एकंदरीत भौगोलिक पृष्ठरचना व हवामान, वातावरण इ. कारणामुळे पर्यटन स्थळांच्या विकास झालेला दिसून येतो.

अभ्यास क्षेत्र :-

मराठवाड्यातील परभणी जिल्हा हा आठ जिल्ह्यापैकी एक आहे. भौगोलिक स्थान व विस्ताराचा विचार करता परभणी जिल्ह्याचे अक्षवृत्तीय विस्तार हा 18045' उत्तर ते 20001' उत्तर अक्षांश ते रेखावृत्तीय विस्तार हा 76013' पुर्व ते 77029' पुर्व रेखांश असा आहे. जिल्ह्याच्या उत्तरेस बुलढाणा व हििंगोली,

पश्चिमेस जालना, दक्षिणेस बीड आणि लातूर व पुर्वेस नांदेड हे जिल्हे आहेत. परभणी जिल्ह्याचे एकुण क्षेत्रफळ 6511 चौ.कि.मी. आहे. या जिल्ह्यात परभणी, जिंतुर, गंगाखेड, पाथरी, पुर्णा, पालम, सेलु, सोनपेठ व मानवत या नऊ तालुक्यांचा समावेश होतो. जिल्ह्यात दोन महसुल विभाग आहेत. सेलु, जिंतुर, पाथरी, व मानवता हा एक उपविभाग तर दुसरा परभणी, पुर्णा, सोनपेठ, गंगाखेड, पालम या पाच तहसीलचा समावेश होतो. या जिल्ह्यात गोदावरी ही प्रमुख नदी आहे. भौगोलिक दृष्ट्या कृषीसाठी या नदीचे अनन्यसाधारण महत्व आहे. तसेच दुधना, पुर्णा या प्रमुख नद्या आहेत. पुर्णा नदीवर जिंतुर तहसीलमध्ये येलदरी हे धरण बांधले आहे.

लघुशोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये :-

1. या क्षेत्रातील प्राकृतिक रचना, सामाजिक, संस्कृतिक, आर्थिक घटकाचा अभ्यास करणे.
2. ग्रामिण, नागरी भागातील विविध नैसर्गिक, ऐतिहासिक, धार्मिक पर्यटन स्थळांचा अभ्यास करणे.
3. पर्यटन म्हणजे काय ते समजून घेणे व पर्यटनाचा वाहतुक निवास दळणवळण इत्यादी क्षेत्रावर

रोजगार संधी बाबत काय परिणाम होतो ते तपासणे.

4. पर्यटन स्थळांच्या उद्योगातून व्यवसाय वाढ कशी करता येईल ते तपासणे.
5. पर्यटनाचे ठिकाणातून मानवी जिजनावरील अणुकूल व प्रतिकूल परिणाम व सामाजिक एक्य भावना कशी वाढीस लागली ते अभ्यासणे.
6. पर्यटन स्थळांच्या मानवी रहदारीमुळे पर्यावरण काय परिणाम होतो ते तपासणे.

संशोधन पद्धती :-

लघुशोध निबंधासाठी लागणारी आवश्यक सामग्री ही एकत्रीत जमा करून विषय विश्लेषण व निष्कर्ष काढण्यासाठी पुढीलप्रमाणे पद्धती वापरल्या आहेत. प्राथमिक आणि द्वितीयक सामग्रीचा उपयोग शोध निबंधासाठी केला आहे. तसेच पर्यटन स्थळांना भेटी देऊन प्रत्यक्ष सर्व्हे केला आहे. काही ठिकाणी प्रश्नावलीचा आधार घेतला आहे. तसेच स्थानिक लोकांशी चर्चा केली आहे. काही माहिती MTDC कार्यालयातून माहिती संकलीत केली आहे.

शोध निबंध विषयाचे विश्लेषण :-

ऐतिहासिक दृष्ट्या प्रभावती नगर म्हणून ओळखले जाणारे परभणी एक शहर व जिहा असून हे शहर श्री साई बाबा यांचे जन्मस्थान मानले जाते आणि सर्व धर्म आणि धर्माच्या लोकांमध्ये या शहराचा आदर आहे. हे शहर मंदिर व तिर्थक्षेत्राने नटलेले आहे. मोठा मारुती, जबरेश्वर मंदिर, बेलेश्वर महादेव मंदिर, पारदेश्वर मंदिर व इतर काही परभणी जिल्ह्यातील सर्वात लोकप्रिय आकर्षणे आहेत. यातील काही ऐतिहासिक, धार्मिक, कृषी, भौगोलिक पर्यटन स्थळांची माहिती पुढीलप्रमाणे अभ्यासता येईल.

1.हजरत तुराब उल हक शाह दर्गा :-

हजरत तुराब उल हक शाह दर्गा ही एक महान सफी तुराब उल हक यांची कबर आहे. हा दर्गा परभणी रेल्वे स्थानापासून 5.3 कि.मी. अंतरावर आहे. याना तुरपीर बाबा म्हणूनही ओळखले जाते. त्यांनी त्यांचे शेवटचे दिवस परभणी येथे घालवले. हा ऐतिहासिक दर्गा 108 वर्षांपूर्वी बांधण्यात आला होता. दरवर्षी येथे

10 दिवस वार्षिक उत्सव भरतो. तेंव्हा हा परिसर गजबजून जातो. दरवर्षी 2 फेब्रुवारी ते 15 फेब्रुवारी दरम्यान वार्षिक उत्सव होतो, जेव्हा विविध समुदायातील लोक उत्सावाचा आनंद घेण्यासाठी येथे जातात. सकाळी 6.00 ते रात्री 9.00 वेळेत तुराब उल हक शाह दर्गाला भेट देता येईल.

2.श्री मुदगलेश्वर मंदिर मुदगल :-

गोदावरीच्या काठावर अनेक मंदिरे आहेत. परभणी पासून 50 कि.मी. अंतरावर असलेले मुदगलेश्वर मंदिर हे त्या पैकी एक आहे. मंदिर संकुलात तीन मंदिरे आहेत ज्यापैकी दोन गोदावरी नदीच्या मध्यभागी स्थित आहेत. एक भगवान नरसिंहाला समर्पित आणि दुसरे भगवान गणेशाला समर्पित आहे. नरसिंह स्वामी आणि भगवान शिव दोघांचीही पुजा केली जाते. गोदावरी नदीच्या मध्यभागी बांधलेले मुदगलेश्वर मंदिर प्रवेशद्वारावर ठेवलेल्या शाखानार सुमारे 900 वर्षे जुने आहे. सुमारे 250 वर्षांपूर्वी अहिल्याबाईंनी नदीच्या काठावर मंदिर बांधले असे मानले जाते. गोदावरीला पावसाळ्यात मंदिर पाण्याखाली जाते (बुडते) दिवसभर पर्यटकांची गर्दी असते.

3.येलदरी धरण :-

येलदरी धरण हे महाराष्ट्रातील परभणी शहराच्या मुख्य केंद्रापासून सुमारे 58 कि.मी. अंतरावर आहे आणि अवाढव्य धरणापर्यंत पोहचण्यासाठी सुमारे 1 तास 40 मिनीटे लागतात. महाराष्ट्र राज्यातील परभणी जिल्ह्यातील जितुर तालुक्यातील येलदरी गावाजवळ हे धरण आहे म्हणून येलदरी धरण म्हणतात. मुळात हे धरण पुर्णा नदीवर बांधले आहे. परभणी जिल्ह्यातील पर्यटकांचे हे एक आवडते ठिकाण आहे. या धरणाला भेट देण्याचा काळ म्हणजे पावसाळा रूपांतर नोव्हेंबर आणि मार्च महिन्याच्या दरम्यानचा आहे. या वेळी हवामान अल्हाददायक असते.

4.त्रिधारा क्षेत्र :-

हे क्षेत्र परभणी शहरापासून 12 कि.मी. अंतरावर आहे. त्रिधारा म्हणजे तीन-धारा असा होतो. तर नावाप्रमाणे पुर्णा, दुधना आणि कपटा रुद्रप्रयाग येथील संगम प्रेक्षणीय आहे. त्याच्या भोवती खडकाळ प्रदेश आहे. या

ठिकाणी एकमेकांत विलीन होणाऱ्या नद्यांच्या नयनरम्य दृष्याचा आनंद घेतात. वर्षभर महाराष्ट्रात सहलीची योजना आखली जाऊ शकते. भेटीची योग्य वेळ म्हणजे ऑक्टोबर ते मार्च. संगमावर सकाळी लवकर व संध्याकाळी सुर्योदय व सुर्यास्ताच्या वेळी संगम उत्कृष्ट दृश्य पहायला मिळते.

5.विष्णु मंदिर :-

शेलगाव येथील सोनपेठ तालुक्यातील अतिशय प्रसिद्ध आणि जुने स्थान आहे. हे परभणीपासून 113 कि.मी. अंतरावर आहे. या स्थानाला काशी वारणासी म्हणून खूप महत्व आहे. या मंदिराची 18 व्या शतकता पुण्यक्षोक अहिल्याबाई होळकर यांनी पुर्नबांधणी केली. महाशिवरात्रीला पर्यटक व भावीक गर्दी करतात.

6.बालाजी मंदिर :-

बालाजी मंदिर हे महाराष्ट्रातील गंगाखेड येथील प्रसिद्ध मंदिर आहे. मंदिर जवळच्या रेल्वे स्टेशन परभणी जंक्शन पासून 46 कि.मी. अंतरावर आहे. गंगाखेड येथे प्रसिद्ध बालाजी मंदिर 300 वर्षांपूर्वी बांधलेले असे मानले जाते हे मंदिर हिंदू पुराणातील भगवान बालाजीला समर्पित आहे. हे मंदिर पेशवे माधवरावाच्या काळात संत आनंद स्वामिनी बांधले आहे.

7.जांभुळ बेट :-

मराठवाड्यातील परभणी जिल्ह्यातील पालम तालुक्यातील जांभुळ बेट हे गोदावरी नदीच्या अगदी अधोमध वसलेले छोटेसे बेट या बेटावर निसर्गाच्या अदभुत अविष्काराचा अनुभव येतो. चोहीबाजुने निळेशार पाणी हिरव्यागार वनराईमध्ये पाखरांचा किलबिलाट, निर्मनुष्य बेटावर नावेमधुन जातना प्राचीन जंगली पशुपक्षांचे आवाज आदी मानव कालीन जीवन अशा प्रकाराच्या मानवी संवेदना निर्माण होतात व एक वेगळाच आनंद मिळतो.

हे जांभुळ बेट पर्यटकासाठी सतत गजबजलेले असते. या बेटावर जाण्यासाठी परभणी, सोनाफाटा, पुर्णा मार्गे व दुसरा मार्ग म्हणजे परभणी पालम, ताडफळस हा होय. पर्यटन स्थळाला भेट देण्यासाठी कोणत्याही वेळी वर्षभर जाता येते.

निष्कर्ष :-

परभणी जिल्ह्याच्या विविध पर्यटन स्थळांच्या भौगोलिक निरीक्षणात्मक प्रकल्प लेखन पर्यायातून पुढीलप्रमाणे ठळक बाबी निदर्शनास आला या निष्कर्षांच्या स्वरूपात पुढील प्रमाणे मांडल्या आहेत.

1. पर्यटन स्थळांच्या अभ्यास करत असताना परभणी जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळे ही विविध धर्मप्रचार केंद्र असल्याचे निदर्शनास आले.
2. अति प्राचीन काळापासून मानवाने उपलब्ध असलेल्या विविध साधन संपत्तीचा वापर करून स्वतःचा व सामाजिक व आर्थिक विकास साधण्याचा प्रयत्न केला आहे.
3. या पर्यटन स्थळांच्या परिसरात प्रथम, द्वितीय, तृतीय व चतुर्थ श्रेणीचे व्यवसाय प्रगत केलेले आहेत.
4. पर्यटन स्थळांच्या भेटीतून सांस्कृतिक देवाण घेवाण होत असलेली दिसून येते.
5. पर्यटनाच्या ठिकाणी सुविधाचा विकास झालेला आहे व लघु उद्योगास चालना मिळाली आहे.

उपाययोजना :-

पर्यटन स्थळांना भेटी दिल्यानंतर सर्व्हेतुन काही पुढील प्रमाणे उपाययोजना सुचवाव्या वाटतात.

1. स्थानिक लोकांना पर्यटन स्थळाची ऐतिहासिक व शास्त्रीय माहिती समजून पर्यटनाच्या दृष्टीने आवड निर्माण करणे.
2. रोजगार निर्मितीसाठी पर्यटन विषयक कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात यावे.
3. पर्यटन विकासातून स्थानिक वसाहत विकास होऊ लागला आहे.
4. पर्यटन हा एक व्यापार म्हणून वाढीस लागल्यास यातून छोटे छोटे उद्योग निर्मितीसाठी मदत होऊन रोजगार वाढीस लागेल.
5. स्थानिक पंचायतमध्ये कराच्या माध्यमातून उत्पन्नात वाढ होत आहे.
6. **संदर्भ ग्रंथ :-**
7. 1.पर्यटन भूगोल - भागवत अ.वि.सौ. जोशी मेघा
8. 2.भारत दर्शन गाईड - हौसा वासाणी

9. 3.सामाजिक व सांस्कृतिक भूगोल - डॉ. विठ्ठल
घारपुरे
10. 4.पर्यटन भूगोल - डॉ. विठ्ठल घारपुरे
11. 5.महाराष्ट्रातील धार्मिक स्थळे - कुलकर्णी दत्ता
12. 6.महाराष्ट्रातील पर्यटन स्थळे - कुलकर्णी दत्ता
13. 7.परभणी जिल्हा गॅझिटीयर - महाराष्ट्र शासन
मुंबई.
14. 8.Tourism Business - Mahajn & others
15. 9.www.madsoword.com

जलवायु परिवर्तन व ग्लोबल वार्मिंग का मानव सभ्यता पर प्रभाव

श्रीमती सरला देवी चक्रवर्ती

असिस्टेंट प्रोफेसर समाजशास्त्र विभाग, गिन्दो देवी महिला महाविद्यालय, बदायूँ

Corresponding Author- श्रीमती सरला देवी चक्रवर्ती

Email- prof.sarla1980@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7053707

शोध सारांश

मानव और प्रकृति का संबंध सदियों पुराना है। जब से सृष्टि की रचना हुई है तभी से मानव ने अपनी अनंत आवश्यकता की पूर्ति प्राकृतिक संसाधनों से करता आ रहा है। जैसे-जैसे मानव विकास करता गया उसके प्राकृतिक संसाधनों पर निर्भरता बढ़ती गई परंतु प्राकृतिक संसाधनों के असंतुलित दोहन से हमारे समक्ष ग्लोबल वार्मिंग के रूप में एक विकराल समस्या खड़ी हो गई है। विकास की अंधी दौड़ ने मनुष्य को इतना अंधा बना दिया कि वह स्वयं ही अपने विनाश की राह पर चल पड़ा। जिसका उसे काफी समय बाद पता चला। पेड़ों की अंधाधुंध कटाई व पर्यावरण प्रदूषण का प्रभाव जलवायु परिवर्तन पर पड़ा परिणाम स्वरूप संपूर्ण विश्व को ग्लोबल वार्मिंग जैसी भयंकर समस्या का सामना करना पड़ रहा है। आँकड़े बताते हैं कि 19वीं सदी के अंत तक पृथ्वी की सतह के औसत तापमान लगभग 1.62 डिग्री फॉरनहाइट (अर्थात् लगभग 0.9 डिग्री सेल्सियस) बढ़ गया है। इसके साथ ही पिछली सदी से अब तक समुद्र के जलस्तर में लगभग 8 इंच की बढ़ोतरी दर्ज की गई है। जिससे समुद्र में स्थित छोटे-छोटे देशों के अस्तित्व पर ही खतरा मंडराने लगा है।

प्रस्तावना

मालदीप ने समुद्र के अंदर व नेपाल ने एवरेस्ट पर अपनी कैबिनेट की बैठक करके दुनिया का ध्यान इस विकराल समस्या की ओर खींचने का प्रयास किया था। 18 वीं शताब्दी में ब्रिटेन में हुई औद्योगिक क्रांति ने एक तरफ दुनिया के लिए प्रगति के द्वार खोल दिए तो दूसरी ओर मानव की आदूरदर्शिता ने विनाश को भी दावत दे डाली। पिछले लगभग साढ़े 300 वर्षों में वैश्विक औद्योगिक परिदृश्य ने हमारे पर्यावरण को भारी क्षति पहुंचाई है। बढ़ती उपभोक्तावादी संस्कृति व विभिन्न प्रकार की गैसों के उत्सर्जन से भूमंडल के तापमान में निरंतर वृद्धि हो रही है, जिससे ग्लोबल वार्मिंग का खतरा और भी बढ़ता जा रहा है। विश्व के सभी मनुष्य मिलकर प्रतिवर्ष लगभग 8 अरब मेट्रिक टन कार्बन छोड़ते हैं, जिसके कारण वातावरण में कार्बन डाई ऑक्साइड, क्लोरो-फ्लोरो कार्बन, नाइट्रस ऑक्साइड, कार्बन मोनो ऑक्साइड आदि गैसों की सांद्रता बढ़ती जा रही है, जिसके कारण हमारी पृथ्वी की सुरक्षा कवच

ओजोन परत का भी क्षरण होता जा रहा है। तापमान में वृद्धि होती जा रही है, जो ग्लोबल वार्मिंग व जलवायु परिवर्तन का प्रमुख कारण है। वास्तविकता तो यही है कि मानव सभ्यता के पतन का आगाज हो चुका है कहीं भीषण गर्मी तो कहीं भयंकर सर्दी तो कहीं विकराल स्वरूप लिए बाढ़ का सामना मानव को करना पड़ रहा है। पिछले दशक जापान में आई सुनामी व थाईलैंड में आई बाढ़ जलवायु परिवर्तन के कारण ही है।

लंबे समय तक चलने वाली हीट वेव्स ने जंगलों में लगने वाली आग के लिये उपयुक्त गर्म और शुष्क परिस्थितियाँ पैदा की हैं। ब्राज़ील स्थित नेशनल इंस्टीट्यूट फॉर स्पेस रिसर्च के आँकड़ों के मुताबिक, जनवरी 2019 से अब तक ब्राज़ील के अमेज़न वन 74,155 बार वनाग्नि का सामना कर चुके हैं। साथ ही यह भी सामने आया है कि अमेज़न वन में आग लगने की घटना बीते वर्ष (2018) से 85 प्रतिशत तक बढ़ गई हैं। इन सभी आपदाओं से हमारी सांस्कृतिक सभ्यता व प्राणी जगत तथा सामाजिक व आर्थिक व्यवस्था को भारी क्षति पहुंचती है जिससे मानव परिवार सहित

विस्थापन व पलायन को मजबूर होता है। अब हमारे पास इतना समय नहीं है कि हम एक दूसरे को आरोपित करें समय है कुछ सार्थक प्रयास करने का यह वैश्विक समस्या है अतः इसका हल ही हम सभी को ढूँढना होगा होगा आंकड़े बताते हैं कि पिछले कुछ वर्षों में अमेरिका यूरोप भारत बच्ची सहित एशिया में ठंड व बर्फबारी अधिक हो रही है छोटे-छोटे उपाय करके हम जलवायु परिवर्तन व तापमान वृद्धि को कुछ कम कर सकते हैं जैसे ज्यादा से ज्यादा वृक्षारोपण करके गैर परंपरागत ऊर्जा स्रोतों का प्रयोग व वैश्विक तापमान बढ़ाने वाली गैसों का उत्सर्जन कम करके वजन जागरूकता लाकर बच्चे कल का भविष्य है अतः भविष्य में आने वाली समस्याओं व पर्यावरण से होने वाले नुकसानों का प्रचार प्रसार स्कूलों कॉलेजों व महाविद्यालयों में करके छात्र छात्राओं को जागरूक करके इस समस्या को समाप्त तो नहीं पर कम अवश्य किया जा सकता है तभी हम वह हमारी आने वाली पीढ़ी को सुरक्षित रख पाएंगे।

मानव और प्रकृति का संबंध सदियों पुराना है। जब से सृष्टि की रचना हुई है तभी से मानव ने अपनी अनंत आवश्यकता की पूर्ति प्राकृतिक संसाधनों से करता आ रहा है। जैसे-जैसे मानव विकास करता गया उसके प्राकृतिक संसाधनों पर निर्भरता बढ़ती गई परंतु प्राकृतिक संसाधनों के असंतुलित दोहन से हमारे समक्ष ग्लोबल वार्मिंग के रूप में एक विकराल समस्या खड़ी हो गई है। विकास की अंधी दौड़ ने मनुष्य को इतना अंधा बना दिया कि वह स्वयं ही अपने विनाश की राह पर चल पड़ा। जिसका उसे काफी समय बाद पता चला। पेड़ों की अंधाधुंध कटाई व पर्यावरण प्रदूषण का प्रभाव जलवायु परिवर्तन पर पड़ा परिणाम स्वरूप संपूर्ण विश्व को ग्लोबल वार्मिंग जैसी भयंकर समस्या का सामना करना पड़ रहा है। आंकड़े बताते हैं कि 19वीं सदी के अंत तक पृथ्वी की सतह के औसत तापमान लगभग 1.62 डिग्री फॉरनहाइट (अर्थात् लगभग 0.9 डिग्री सेल्सियस) बढ़ गया है। इसके साथ ही पिछली सदी से अब तक समुद्र के जलस्तर में लगभग 8 इंच की बढ़ोतरी दर्ज की गई है। जिससे समुद्र में स्थित छोटे-छोटे देशों के अस्तित्व पर ही खतरा मंडराने लगा है। मालदीप ने समुद्र के अंदर व नेपाल ने एवरेस्ट पर अपनी कैबिनेट की बैठक करके दुनिया का ध्यान इस विकराल समस्या की ओर खींचने का प्रयास किया था। 1850 ई० में भूपटल के लगभग 40% भूभाग पर वनों की उपस्थिति थी जो वर्तमान में 20% से भी कम रह गई है। सेटेलाइट से प्राप्त आंकड़ों के अनुसार मानव प्रतिवर्ष लगभग 15 लाख हेक्टेयर भूमि

से वनों का सफाया कर रहा है। सन 1850 से लेकर अब तक कोयला, पेट्रोलियम तथा परमाणु ऊर्जा के उपयोग में कई सौ गुना वृद्धि हुई है। वस्तुतः प्राकृतिक संसाधनों के तेजी के साथ विदोहन ने वातावरण में महत्वपूर्ण घटकों जैसे जल, वायु, मिट्टी, खनिज, जंगली जीव जंतु तथा आवास के मूल स्वरूपों एवं गुणों पर प्रतिकूल प्रभाव डाला है, या यह कहें कि उनके अस्तित्व की रक्षा पर एक सवालिया निशान लगा दिया है। यह एक आश्चर्यजनक परंतु सत्य तथ्य है कि मानव अपने पर्यावरण की उन्हीं गुणताओं का नष्ट कर रहा है, जिन पर निर्भर रह कर उसने अपनी सभ्यता व संस्कृति का विकास किया। विकास की अंधी दौड़ ने उसे इतना अविवेकशील एवं अदूरदर्शी बना दिया है कि वह प्राकृतिक संसाधनों का अनियंत्रित दोहन करता जा रहा है जिससे हमारे सामक्ष विभिन्न प्रकार की समस्याएं खड़ी हो गईं उन्हीं समस्याओं में से एक समस्या जलवायु परिवर्तन और ग्लोबल वार्मिंग के रूप में मानव अस्तित्व को खतरे में डाल रही है। सन 2012 में दुनिया के समाप्त होने की भविष्यवाणी को इसी से जोड़कर देखा गया था।

इस लेख में जलवायु परिवर्तन का मानव सभ्यता पर पड़ने वाले प्रभावों पर चर्चा की गई है साथ ही इससे निपटने के प्रयासों का भी उल्लेख किया गया है। जो द्वितीयक स्रोतों पर आधारित विभिन्न पत्र पत्रिकाओं, समाचार पत्रों, एवं स्वयं के विचारों पर आधारित है। साथ ही इससे निपटने के प्रयासों का भी उल्लेख किया गया है। वर्तमान में जलवायु परिवर्तन वैश्विक समाज के समक्ष मौजूद सबसे बड़ी चुनौती है। इससे निपटना वर्तमान समय की सबसे बड़ी और प्राथमिक आवश्यकता बन गई है। जलवायु परिवर्तन क्या है ?..जलवायु परिवर्तन को समझने से पूर्व यह समझ लेना आवश्यक है कि जलवायु क्या होता है? सामान्यतः जलवायु का आशय किसी दिये गए क्षेत्र में लंबे समय तक औसत मौसम से होता है। अतः जब किसी क्षेत्र विशेष के औसत मौसम में परिवर्तन आता है तो उसे जलवायु परिवर्तन कहते हैं। जलवायु परिवर्तन को किसी एक स्थान विशेष में भी महसूस किया जा सकता है एवं संपूर्ण विश्व में भी। यदि वर्तमान संदर्भ में बात करें तो यह इसका प्रभाव लगभग संपूर्ण विश्व में देखने को मिल रहा है। जलवायु परिवर्तन जब भूमि, वातावरण, उसके ताप, जल प्रणाली के क्रियाकलापों में ऐसे परिवर्तन हों जो जलवायु के कारण मानव के जीवन, उसके रहन-सहन को प्रभावित करने लगे तो उसे जलवायु परिवर्तन कहते हैं। जैसे- भिन्न-भिन्न देशों की जलवायु भी भिन्न-

भिन्न होती है। कई देशों में सम्पूर्ण वर्ष बर्फ पड़ती है। कई देशों में भीषण गर्मी जैसी जलवायु देखने को मिलती है। इसलिए जलवायु परिवर्तन का अध्ययन एक आवश्यक तत्व है, लेकिन अनायास जलवायु का परिवर्तन मानव जीवन के लिए संकट ही नहीं बल्कि उससे बचाव की स्थिति के लिए भूवेत्ता एवं वैज्ञानिक भी चिन्तित हो उठते हैं। जलवायु परिवर्तन और ग्लोबल वार्मिंग एक ऐसी वैश्विक समस्या है जो पर्यावरण संबंधी प्रायः सभी समस्याओं का मूल स्रोत है पेड़ों की अंधाधुंध कटाई व पर्यावरण प्रदूषण का प्रभाव जलवायु परिवर्तन पर पड़ता है जिसके परिणाम स्वरूप विश्व को ग्लोबल वार्मिंग जैसी भयंकर समस्या का सामना करना पड़ रहा है।

ग्लोबल वार्मिंग मुख्यता 18वीं शताब्दी में ब्रिटेन में हुई औद्योगिक क्रांति का ही परिणाम है। औद्योगिक क्रांति ने जहां एक ओर दुनिया के लिए अनंत ऊंचाइयों व प्रगति के द्वार खोल दिए तो दूसरी ओर मानव की अदूरदर्शिता ने विनाश को भी दावत दे डाली। पिछले लगभग 310 वर्षों में वैश्विक औद्योगिक परिदृश्य ने हमारे पर्यावरण को भारी क्षति पहुंचाई है। एक तरफ तो हमने प्रगति की बुलंदियों को छुआ है तो दूसरी ओर मानव के कदम विनाश की ओर भी बढ़े हैं। जलवायु परिवर्तन और ग्लोबल वार्मिंग की वृद्धि में उपभोक्तावादी संस्कृति ने कोढ़ में खाज होने के समान काम किया है। वनों की अंधाधुंध कटाई व भूमि के खनन से पृथ्वी के वातावरण में प्राकृतिक असंतुलन बढ़ता जा रहा है। जिससे असमय मौसम परिवर्तन देखने को मिल रहा है। जलवायु परिवर्तन से कहीं भूकंप तो कहीं सुनामी, कहीं भूस्खलन तो कहीं भयंकर बाढ़ तो कहीं सूखा दृष्टिगोचर हो रहा है। आँकड़े स्पष्ट करते हैं कि यह समय जलवायु परिवर्तन की दिशा में गंभीरता से विचार करने का है। पृथ्वी के सम्पूर्ण इतिहास में जलवायु कई बार परिवर्तित हुई है एवं जलवायु परिवर्तन की अनेक घटनाएँ सामने आई हैं।

जलवायु परिवर्तन का एक प्रमुख कारण ग्रीन हाउस प्रभाव है पृथ्वी की गर्म होती जा रही प्रवृत्ति को ग्रीन हाउस प्रभाव या हरित गृह प्रभाव कहा जाता है। ग्रीन हाउस का आशय है 'हरित घर'। शीतोष्ण कटिबंधीय क्षेत्र में ग्रीन हाउस मानव द्वारा निर्मित एक ऐसा पौधा घर होता है जो कांच या पारदर्शी प्लास्टिक

से निर्मित होता है, जिससे सूर्य की किरणें प्रवेश तो कर जाती है, लेकिन इस पौधा घर की परावर्तनरोधी दीवारों के कारण सूर्य की किरणें वापस नहीं लौट पाती हैं। परिणामता पौधा घर या हरित घर का तापमान बाहरी वातावरण से अधिक हो जाता है। वर्तमान में यही स्थिति हमारी पृथ्वी की भी है। बढ़ते वायु प्रदूषण से वायुमंडल में ऊष्मा रोधी गैसों जैसे कार्बन डाई ऑक्साइड, क्लोरोफ्लोरोकार्बन, नाइट्रोजन ऑक्साइड व मिथेन आदि की मात्रा तेजी से बढ़ रही है, जिससे हमारी पृथ्वी एक हरित घर के रूप में कार्य करने लगी है।

ग्रीन हाउस प्रभाव द्वारा उत्पन्न समस्याएं विश्वव्यापी पर्यावरणीय समस्याएं हैं। यह समस्त मानव जाति के अस्तित्व पर मंडराते खतरे का सूचक है। ग्रीन हाउस प्रभाव के कारण जो मौसम परिवर्तन 15 लाख वर्षों में होने चाहिए थे, वह 50 वर्षों में हो रहे हैं। मानव सभ्यता के प्रादुर्भाव से लेकर वर्तमान समय तक की अवधि में पृथ्वी पर सर्वाधिक तापमान बीसवीं शताब्दी के अंतिम दो - ढाई दशक के कुछ वर्षों में अंकित किए गए हैं, जो प्रकृति में जलवायु परिवर्तन की प्रथम गंभीर चेतावनी है। औद्योगिक एवं नगरीय क्षेत्रों में उद्योगों, वाहनों तथा ताप विद्युत ग्रहों में जीवाश्म ईंधन जलाने से भारी मात्रा में वायुमंडल में सल्फर डाइऑक्साइड एवं नाइट्रोजन ऑक्साइड छोड़े जाते हैं, जो वर्षा के जल के साथ क्रिया करके क्रमशः सल्फ्यूरिक एसिड (गन्धक का तेज़ाब) तथा नाइट्रिक एसिड (शोरे का तेज़ाब) में बदलकर भूपटल पर बरसता है, जिसे अम्लीय वर्षा कहते हैं। सन् 1960 में नार्वे एवं स्वीडन की झीलों में अम्लीय वर्षा के कारण भारी संख्या में मछलियां मर गई थीं। यह अम्लीय वर्षा का ही प्रभाव है कि जलीय जीव जंतु तथा वनस्पतियां तेजी से समाप्त हो रहीं हैं। संयुक्त राज्य अमेरिका, कनाडा तथा पश्चिमी यूरोपियन राष्ट्रों में इस तरह की घटनाएं अक्सर देखने को मिलती हैं। अम्लीय वर्षा का प्रभाव हमारे देश भारत में भी देखने को मिल रहा है। विश्व प्रसिद्ध आगरा स्थित ताजमहल का सफेद संगमरमर भी मथुरा तेल शोधनशाला तथा आगरा के फाउंड्री उद्योग से निष्कासित गैसों से होने वाली अम्लीय वर्षा के प्रभाव से पीला पड़ता जा रहा है। सरकार ने इस

ओर प्रयास किए हैं और ट्रेपेजियम क्षेत्र की स्थापना की है। अम्लीय वर्षा से कृषि क्षेत्रों व वन क्षेत्रों की वनस्पतियों पर भी दुष्प्रभाव देखने को मिल रहा है। हजारों हेक्टेयर भूमि कृषि योग्य नहीं बची। भूमि की उर्वरा शक्ति नष्ट होने से कृषि उत्पादन में लगातार गिरावट दर्ज की जा रही है, साथ ही साथ वनावरण भी कम होता जा रहा है। अम्लीय वर्षा से प्रभावित क्षेत्रों में सूक्ष्म जीव जंतु नष्ट हो जाते हैं। जिससे वनीय भोजन श्रृंखला भी प्रभावित होती जा रही है। अम्लीय वर्षा से प्रभावित क्षेत्रों में निवास करने से लोगों में कैंसर व तपेदिक जैसे रोगों की संभावनाएं भी लगातार बढ़ती जा रही हैं।

प्रतियोगिता के इस युग में जहां प्रत्येक व्यक्ति आगे बढ़ना चाहता है वहां बढ़ते हुए औद्योगिकरण व नगरीकरण से मानवीय जनसंख्या के प्राकृतिक संसाधनों पर बढ़ते दबाव के कारण वनों का तेजी से विनाश हुआ है। विश्व के सभी मनुष्य मिलकर प्रतिवर्ष लगभग 8 अरब मीट्रिक टन कार्बन छोड़ते हैं, जिसके कारण कार्बनडाई ऑक्साइड, व कार्बन मोनोऑक्साइड आदि गैसों की वातावरण में सांद्रता बढ़ती जा रही है। परिणाम स्वरूप ओजोन परत का दिनोंदिन क्षरण होता जा रहा है। जलवायु परिवर्तन के परिणाम स्वरूप ओजोन परत का क्षयीकरण हो रहा है। ओजोन परत में क्षय होने का पता सर्वप्रथम 1985 ई० में ब्रिटिश वैज्ञानिक फारमेन ने लगाया था। हमारे वायुमंडल में ओजोन गैसों द्वारा निर्मित एक घना आवरण है, जिसे ओजोन परत के नाम से जाना जाता है। इसे जीवन रक्षक छतरी, पृथ्वी की सुरक्षा कवच भी कहा जाता है। ओजोन परत के क्षरण से सूर्य से आने वाली पराबैंगनी किरणों सीधे पृथ्वी पर पहुंचने लगती है, जिससे त्वचा का कैंसर आंखों की बीमारियां होने लगती हैं तथा मानव की रोग प्रतिरोधक क्षमता भी कम हो जाती है। पिछले लगभग 60 वर्षों में वायुमंडल में ओजोन विनाशक गैसों की मात्रा इतनी तेजी से बढ़ी है कि पृथ्वी की सुरक्षा छतरी में छेद बढ़ता जा रहा है जिससे वैश्विक तापन बढ़ता जा रहा है। इन गैसों में क्लोरो-फ्लोरो कार्बन, मिथाइल ब्रोमाइड, हैलोजेन्स तथा नाइट्रोजन ऑक्साइड प्रमुख है। इन गैसों में भी ओजोन परत का सबसे बड़ा शत्रु क्लोरो-फ्लोरो कार्बन (सी०एफ०सी०) है, जिसका उपयोग हम बड़ी मात्रा में रेफ्रिजरेटोर्स, एयर कंडीशनरों तथा एरोसोल स्प्रे में करते हैं। पृथ्वी का अध्ययन करने वाले वैज्ञानिक बताते हैं कि पृथ्वी का तापमान लगातार

बढ़ता जा रहा है। पृथ्वी का तापमान बीते 100 वर्षों में 1 डिग्री फारेनहाइट तक बढ़ गया है। पृथ्वी के तापमान में यह परिवर्तन संख्या की दृष्टि से काफी कम हो सकता है, परंतु इस प्रकार के किसी भी परिवर्तन का मानव जाति पर बड़ा असर हो सकता है। जलवायु परिवर्तन व ग्लोबल वार्मिंग से सबसे अधिक प्रभाव मानव सामाजिक व्यवस्था पर पड़ता है भयंकर सूखा व विकराल बाढ़ से प्रभावित लोगों का जनजीवन अस्त व्यस्त हो जाता है जिससे पृथ्वी का एक बड़ा हिस्सा मानव के निवास योग्य नहीं रह जाता भीषण गर्मी से वनों में आग लगने की घटनाएं अक्सर होती रहती हैं। ऑस्ट्रेलिया अमेरिका जैसे देशों में प्रत्येक वर्ष आग लगने से कई हेक्टेयर वनों का विनाश हो जाता है इससे भारी आर्थिक क्षति के साथ ही जैव विविधता को भी भारी क्षति पहुंचती है। विकराल बाढ़ व भयंकर सूखे से लोगों को परिवार सहित विस्थापन व पलायन करना पड़ता है। ब्राज़ील स्थित नेशनल इंस्टीट्यूट फॉर स्पेस रिसर्च के आँकड़ों के मुताबिक, जनवरी 2019 से अब तक ब्राज़ील के अमेज़न वन 74,155 बार वनाग्नि का सामना कर चुके हैं। साथ ही यह भी सामने आया है कि अमेज़न वन में आग लगने की घटना बीते वर्ष (2018) से 85 प्रतिशत तक बढ़ गई हैं। इन सभी आपदाओं से हमारी सांस्कृतिक सभ्यता व प्राणी जगत तथा सामाजिक व आर्थिक व्यवस्था को भारी क्षति पहुंचती है जिससे मानव परिवार सहित विस्थापन व पलायन को मजबूर होता है।

जलवायु परिवर्तन के कुछ प्रभावों को वर्तमान में भी महसूस किया जा सकता है। पृथ्वी के तापमान में वृद्धि होने से हिमनद पिघल रहे हैं और महासागरों का जल स्तर बढ़ता जा रहा, परिणामस्वरूप प्राकृतिक आपदाओं और कुछ द्वीपों के डूबने का खतरा भी बढ़ गया है। दो सप्ताह की बैठक में IPCC रिपोर्ट को 195 देशों ने मंजूरी दी है। क्लामेट चेंज 2022: इंपैक्ट, एडप्शन और वल्लरबिलिटी में जलवायु परिवर्तन के प्रभावों का आकलन किया गया है।

IPCC रिपोर्ट की अहम बातें

अगर दुनिया की नजर से बात करें तो रिपोर्ट में जलवायु परिवर्तन के कारण होने वाले नुकसान को बताया गया है और इस नुकसान को कम करने के तरीके पर चर्चा की गई है। रिपोर्ट के अनुसार दुनिया की 3.6 अरब की आबादी ऐसे इलाकों में रहती है जहां जलवायु परिवर्तन का सबसे ज्यादा असर हो सकता है। अगले दो दशक में

दुनियाभर में तापमान 1.5 डिग्री सेल्सियस बढ़ने का अनुमान लगाया गया है। तापमान बढ़ने के कारण फूड सिक्योरिटी, पानी की किल्लत, जंगल की आग, हेल्थ, ट्रांसपोटेशन सिस्टम, शहरी ढांचा, बाढ़ जैसी समस्याएं बढ़ने का अनुमान जताया गया है।

भारत पर होने वाले असर

रिपोर्ट के अनुसार भारत में गर्मी और नमी की मात्रा बढ़ेगी और यह मनुष्यों के लिए खतरा पैदा करेगी। भारतीय शहरों में ज्यादा गर्मी, शहरी बाढ़, समुद्र का जलस्तर बढ़ने की समस्याएं और चक्रवाती तूफान आने की आशंका बनी रहेगी। इस सदी के मध्य तक देश की करीब साढ़े 3 करोड़ की आबादी तटीय बाढ़ की विभीषिका झेलेगी और सदी के अंत तक यह आंकड़ा 5 करोड़ तक जा सकता है। रिपोर्ट में दक्षिण भारत के तेलंगाना में पानी संचयन की पुरानी तकनीक का भी जिक्र किया गया है।

अपने संबोधन में संयुक्त राष्ट्र महासचिव एंतोनियो गुतेरेस ने आगा किया कि आगामी दशक में वैश्विक उत्सर्जन में 14 फीसदी वृद्धि की आशंका है जिसके त्रासदीपूर्ण परिणाम होंगे। संयुक्त राष्ट्र की यह रिपोर्ट 67 देशों के 270 से अधिक वैज्ञानिकों ने तैयार की है और 195 सरकारों ने मंजूर की है। रिपोर्ट से पता चलता है कि बिगड़ते जलवायु के प्रभाव दुनिया के हर हिस्से में विनाशकारी हैं और वे इस ग्रह पर हर सजीव पदार्थ-इंसान, जानवर, पेड़-पौधों एवं पूरी पारिस्थितिकी पर असर डाल रहे हैं। यह रिपोर्ट आईपीसीसी की छठी मूल्यांकन रिपोर्ट की दूसरी किस्त है।

जलवायु परिवर्तन के कारण

ग्रीनहाउस गैसों: पृथ्वी के चारों ओर ग्रीनहाउस गैस की एक परत बनी हुई है, इस परत में मीथेन, नाइट्रस ऑक्साइड और कार्बन डाइऑक्साइड जैसी गैसों शामिल हैं। ग्रीनहाउस गैसों की यह परत पृथ्वी की सतह पर तापमान संतुलन को बनाए रखने में आवश्यक है और विश्लेषकों के अनुसार, यदि यह परत नहीं होगी तो पृथ्वी का तापमान काफी कम हो जाएगा। आधुनिक युग में जैसे-जैसे मानवीय गतिविधियाँ बढ़ रही हैं, वैसे-वैसे ग्रीनहाउस गैसों के उत्सर्जन में भी वृद्धि हो रही है और जिसके कारण वैश्विक तापमान में वृद्धि हो रही है।

मुख्य ग्रीनहाउस गैसों- कार्बन डाइऑक्साइड - इसे सबसे महत्वपूर्ण ग्रीनहाउस गैस माना जाता है और यह प्राकृतिक व मानवीय दोनों ही कारणों से उत्सर्जित होती है। वैज्ञानिकों के अनुसार, कार्बन डाइऑक्साइड का सबसे अधिक उत्सर्जन ऊर्जा हेतु जीवाश्म ईंधन को

जलाने से होता है। आँकड़े बताते हैं कि औद्योगिक क्रांति के पश्चात् वैश्विक स्तर पर कार्बन डाइऑक्साइड की मात्रा में 30 प्रतिशत की बढ़ोतरी देखने को मिली है।

मीथेन - जैव पदार्थों का अपघटन मीथेन का एक बड़ा स्रोत है। उल्लेखनीय है कि मीथेन, कार्बन डाइऑक्साइड से अधिक प्रभावी ग्रीनहाउस गैस है, परंतु वातावरण में इसकी मात्रा कार्बन डाइऑक्साइड की अपेक्षा कम है।

क्लोरोफ्लोरोकार्बन - इसका प्रयोग मुख्यतः रेफ्रिजरेट और एयर कंडीशनर आदि में किया जाता है एवं ओजोन परत पर इसका काफी प्रतिकूल प्रभाव पड़ता है। कुछ देशों जैसे- ब्राज़ील और इंडोनेशिया में निर्वनीकरण ग्रीनहाउस गैसों के उत्सर्जन का सबसे प्रमुख कारण है।

शहरीकरण एवं औद्योगिककरण- शहरीकरण और औद्योगिकीकरण के कारण लोगों के जीवन जीने के तौर-तरीकों में काफी परिवर्तन आया है। विश्व भर की सड़कों पर वाहनों की संख्या काफी अधिक हो गई है। जीवन शैली में परिवर्तन ने खतरनाक गैसों के उत्सर्जन में काफी अधिक योगदान दिया है।

जलवायु परिवर्तन के प्रभाव

उच्च तापमान -

पावर प्लांट, ऑटोमोबाइल, वनों की कटाई और अन्य स्रोतों से होने वाला ग्रीनहाउस गैसों का उत्सर्जन पृथ्वी को अपेक्षाकृत काफी तेज़ी से गर्म कर रहा है। पिछले 150 वर्षों में वैश्विक औसत तापमान लगातार बढ़ रहा है और वर्ष 2016 को सबसे गर्म वर्ष के रूप में रिकॉर्ड किया गया है। गर्मी से संबंधित मौतों और बीमारियों, बढ़ते समुद्र स्तर, तूफान की तीव्रता में वृद्धि और जलवायु परिवर्तन के कई अन्य खतरनाक परिणामों में वृद्धि के लिये बड़े हुए तापमान को भी एक कारण माना जा सकता है। एक शोध में पाया गया है कि यदि ग्रीनहाउस गैसों के उत्सर्जन के विषय को गंभीरता से नहीं लिया गया और इसे कम करने के प्रयास नहीं किये गए तो सदी के अंत तक पृथ्वी की सतह का औसत तापमान 3 से 10 डिग्री फारेनहाइट तक बढ़ सकता है। समुद्र जल के स्तर में वृद्धि- वैश्विक स्तर पर ग्लोबल वार्मिंग के दौरान ग्लेशियर पिघल जाते हैं और समुद्र का जल स्तर ऊपर उठता है जिसके प्रभाव से समुद्र के आस-

पास के द्वीपों के डूबने का खतरा भी बढ़ जाता है। मालदीव जैसे छोटे द्वीपीय देशों में रहने वाले लोग पहले से ही वैकल्पिक स्थलों की तलाश में हैं।

वन्यजीव प्रजाति का नुकसान-

तापमान में वृद्धि और वनस्पति पैटर्न में बदलाव के कारण कुछ पक्षी प्रजातियों को विलुप्त होने के लिये मजबूर कर दिया है। विशेषज्ञों के अनुसार, पृथ्वी की एक-चौथाई प्रजातियाँ वर्ष 2050 तक विलुप्त हो सकती हैं। वर्ष 2008 में ध्रुवीय भालू को उन जानवरों की सूची में जोड़ा गया था जो समुद्र के स्तर में वृद्धि के कारण विलुप्त हो सकते थे।

रोगों का प्रसार और आर्थिक नुकसान- अनुमानतः भविष्य में जलवायु परिवर्तन के परिणामस्वरूप मलेरिया और डेंगू जैसी बीमारियाँ और अधिक बढ़ेंगी तथा इन्हें नियंत्रित करना मुश्किल होगा। विश्व स्वास्थ्य संगठन के आँकड़ों के अनुसार, पिछले दशक से अब तक हीट वेव्स (Heat waves) के कारण लगभग 150,000 से अधिक लोगों की मृत्यु हो चुकी है। जंगलों में आग की घटनाएं एवं जलवायु परिवर्तन और खाद्य सुरक्षा की समस्याओं में लगातार बढ़ोत्तरी हो रही है। आई०पी०सी०सी०(IPCC) की रिपोर्ट के अनुसार, कम ऊँचाई वाले क्षेत्रों में गेहूँ और मकई जैसी फसलों की पैदावार में पहले से ही गिरावट देखी जा रही है। वातावरण में कार्बन की मात्रा बढ़ने से फसलों की पोषण गुणवत्ता में कमी आ रही है। उदाहरण के लिये उच्च कार्बन वातावरण के कारण गेहूँ की पौष्टिकता में प्रोटीन का 6% से 13%, जस्ते का 4% से 7% और लोहे का 5% से 8% तक की कमी आ रही है। यूरोप में गर्मी की लहर की वजह से फसल की पैदावार गिर रही है।

जलवायु परिवर्तन से निपटने हेतु वैश्विक प्रयास

जलवायु परिवर्तन पर अंतर-सरकारी पैनल (आई०पी०सी०सी०रिपोर्ट)- जलवायु परिवर्तन पर अंतर-सरकारी पैनल (IPCC) जलवायु परिवर्तन से संबंधित वैज्ञानिक आकलन करने हेतु संयुक्त राष्ट्र का एक निकाय है। जिसमें 195 सदस्य देश हैं। इसे संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रम (UNEP) और विश्व मौसम विज्ञान संगठन (WMO) द्वारा 1988 में स्थापित किया गया

था। इसका उद्देश्य जलवायु परिवर्तन, इसके प्रभाव और भविष्य के संभावित जोखिमों के साथ-साथ अनुकूलन तथा जलवायु परिवर्तन को कम करने हेतु नीति निर्माताओं को रणनीति बनाने के लिये नियमित वैज्ञानिक आकलन प्रदान करना है। यह आकलन जलवायु परिवर्तन से निपटने के लिये अंतर्राष्ट्रीय वार्ताओं में महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है।

संयुक्त राष्ट्र जलवायु परिवर्तन फ्रेमवर्क सम्मेलन (UNFCCC)

यह एक अंतर्राष्ट्रीय समझौता है जिसका उद्देश्य वायुमंडल में ग्रीनहाउस गैसों के उत्सर्जन को नियंत्रित करना है। यह समझौता जून, 1992 के पृथ्वी सम्मेलन के दौरान किया गया था। विभिन्न देशों द्वारा इस समझौते पर हस्ताक्षर के बाद 21 मार्च, 1994 को इसे लागू किया गया। वर्ष 1995 से लगातार UNFCCC की वार्षिक बैठकों का आयोजन किया जाता है। इसके तहत ही वर्ष 1997 में बहुचर्चित क्योटो समझौता (Kyoto Protocol) हुआ और विकसित देशों (एनेक्स-1 में शामिल देश) द्वारा ग्रीनहाउस गैसों को नियंत्रित करने के लिये लक्ष्य तय किया गया। क्योटो प्रोटोकॉल के तहत 40 औद्योगिक देशों को अलग सूची एनेक्स-1 में रखा गया है। UNFCCC की वार्षिक बैठक को कॉन्फ्रेंस ऑफ द पार्टिज़ (COP) के नाम से जाना जाता है। पेरिस समझौता- यदि कम शब्दों में कहा जाए तो पेरिस समझौता जलवायु परिवर्तन से निपटने के लिये एक अंतर्राष्ट्रीय समझौता है। वर्ष 2015 में 30 नवंबर से लेकर 11 दिसंबर तक 195 देशों की सरकारों के प्रतिनिधियों ने पेरिस में जलवायु परिवर्तन से निपटने के लिये संभावित नए वैश्विक समझौते पर चर्चा की। ग्रीनहाउस गैस उत्सर्जन को कम करने के लक्ष्य के साथ संपन्न पेरिस समझौते को ग्लोबल वार्मिंग को रोकने के लिये एक ऐतिहासिक समझौते के रूप में मान्यता प्राप्त है।

जलवायु परिवर्तन और भारत के प्रयास

जलवायु परिवर्तन पर राष्ट्रीय कार्ययोजना (NAPCC)-जलवायु परिवर्तन पर राष्ट्रीय कार्ययोजना का शुभारंभ वर्ष 2008 में किया गया था। इसका उद्देश्य

जनता के प्रतिनिधियों, सरकार की विभिन्न एजेंसियों, वैज्ञानिकों, उद्योग और समुदायों को जलवायु परिवर्तन से उत्पन्न खतरे और इससे मुकाबला करने के उपायों के बारे में जागरूक करना है। आँकड़े दर्शाते हैं कि 20वीं शताब्दी के दौरान समुद्र के स्तर में 0.1 से 0.2 मीटर की वृद्धि हुई। उत्तरी गोलार्ध में हुई वर्षा उत्तर अटलांटिक महासागर (आईपीसीसी 2001) में लवणता विसंगतियों का पता लगाने के साथ, पिछले दशक में वैश्विक औसत तापमान 0.4 और 0.8 डिग्री सेल्सियस के बीच बढ़े। उपलब्ध अनुमान के मुताबिक पिछले वार्मिंग की प्रवृत्ति की तेज दर अधिक हो सकती है। जलवायु प्रणाली पर मानव प्रभाव स्पष्ट है और ग्रीनहाउस के हाल में उत्सर्जन तथा उसके पूर्व इतिहास से, हाल में जलवायु परिवर्तन पर व्यापक प्रभाव पड़ा है, विशेषकर मानव और प्राकृतिक प्रणालियों पर। जलवायु प्रणाली की वार्मिंग (उष्णता) स्पष्ट है। 1950 के दशक के बाद से, कई वर्षों से अप्रत्याशित जलवायु परिवर्तन पिछली सदियों की अपेक्षा अभूतपूर्व रहा है। वायुमंडल और महासागर गर्म हो गये, बर्फ की मात्रा कम हुई और समुद्र का स्तर भी बढ़ गया है। जलवायु परिवर्तन पर सरकारी पैनल के कार्य समूह (आई.पी.सी.सी.) द्वारा प्रासंगिक विशेष रिपोर्ट, जो जलवायु परिवर्तन का एक समग्र दृष्टिकोण प्रदान करती है मुख्य बिंदु इस प्रकार है-

1. पिछले तीन दशकों में से प्रत्येक के बाद किसी भी पूर्ववर्ती दशक की तुलना में पृथ्वी की सतह पर लगातार उष्णता बढ़ी है। 1983 से 2012 तक की अवधि उत्तरी गोलार्ध में पिछले 1400 वर्षों की सबसे गर्म अवधि रही।
2. विश्व स्तर पर भूमि और सागर की सतह का तापमान एक रेखीय प्रवृत्ति से गणना किये आंकड़े के अनुसार 0.85 डिग्री सेल्सियस रहा (अवधि 1880 से 2012 तक)
3. जलवायु प्रणाली में संग्रहीत ऊर्जा में वृद्धि वर्ष 1971-2010 के बीच, महासागरों में अधिक पायी गयी (लगभग 90 प्रतिशत) जबकि वातावरण में केवल 1 प्रतिशत ही है।
4. उत्तरी गोलार्ध के मध्य-अक्षांश के आसपास क्षेत्रों में औसतन 1 चक्रीय चक्रवात के बाद वर्षा की वृद्धि हुई है।
5. महासागर की सतह के लवणता में परिवर्तन वैश्विक जलचक्र में बदलाव का अप्रत्यक्ष रूप से प्रमाण प्रदान करती है।

6. औद्योगिक क्रांति के बाद से महासागरों में Co2 की मात्रा में अधिकता से अम्लीकरण हुआ है जबकि क्षारता में कमी आई है।

7. आर्कटिक समुद्र वर्ष 1979 से 2012 तक की अवधि के दौरान 3.5 से 4.1 प्रतिशत प्रति दशक की दर से कम हुई। गर्मियों में सबसे तेजी से कमी हुई। समुद्री बर्फ की सीमा 1.2 से 1.8 प्रतिशत तक वर्ष 1979 से 2012 तक बढ़ी है। यद्यपि अंटार्कटिका में कुछ क्षेत्रों में समुद्री बर्फ में कमी और कुछ क्षेत्रों में बढ़ोत्तरी हुई है।

जलवायु परिवर्तन अब हर महाद्वीप को और लगभग हर देश को किसी-न-किसी रूप में प्रभावित कर रहा है। यहाँ तक कि इन परिवर्तनों के प्रभाव कुछ देशों की अर्थव्यवस्थाओं पर विपरीत प्रभाव डाल रहे हैं और विश्व समुदाय इसकी कीमत को महसूस करने लगे हैं। मौसम के पैटर्न बदल रहे हैं, समुद्र का स्तर बढ़ रहा है और मौसम की घटनायें अधिक चरम होती जा रही हैं। ग्रीन हाउस गैसों का उत्सर्जन अब इतिहास के उच्चतम स्तर पर है। पृथ्वी की सतह का औसत तापमान इस शताब्दी के अंत तक 3° से. से अधिक होने की संभावना है। जिस कारण गरीब व कमजोर लोग अधिक प्रभावित होंगे। वर्तमान में इन विपरीत प्रभावों को कम करने के लिए साध्य उपाय उपलब्ध हैं, जिससे इस वैश्विक समस्या से काफी हद तक निपटा जा सकता है। सबसे महत्वपूर्ण है कि ऊर्जा के नवीन स्रोतों का उपयोग करना जिससे कार्बन उत्सर्जन कम से कम हों।

जलवायु परिवर्तन एक वैश्विक चुनौती है जो राष्ट्रीय सीमाओं का सम्मान नहीं करती। यह एक ऐसा मुद्दा है, जिसके लिए ऐसे समाधान की आवश्यकता है जो विकासशील देशों को निम्न कार्बन अर्थव्यवस्था की ओर बढ़ने में मदद करने के लिए प्रोत्साहित किया जाय। जलवायु परिवर्तन के स्तरों के लिये वैश्विक प्रतिक्रिया को मजबूत करने के लिए "पेरिस समझौता-2016" को विश्व के 175 देशों ने अपनाते का संकल्प-पत्र नवम्बर, 2016 से लागू कर दिया है। इस समझौते के अनुसार वैश्विक तापमान को 2° से. के स्तर या उससे कम लाने के लिए सभी देश सहमत हैं। 175 देशों ने इस समझौते की पुष्टि कर दी है और 10 विकासशील देशों ने जलवायु परिवर्तन पर प्रतिक्रिया के लिए अपनी राष्ट्रीय अनुकूलन योजनाओं की पहली पुनरावृत्ति रिपोर्ट भी प्रस्तुत की है। ग्लोबल वार्मिंग को 1.5° से. के स्तर तक सीमित करने से समाज के सभी पहलुओं पर दूरगामी और अभूतपूर्व और सकारात्मक बदलाव होंगे। इससे न्यायसंगत समाज सुनिश्चित करने में मदद मिलेगी।

जलवायु परिवर्तन के आपदायिक प्रभाव -

जलवायु परिवर्तन ने सभी महाद्वीपों और महासागरों में प्राकृतिक और मानवीय प्रणालियों पर प्रभाव डाला है (चित्रा- 9.5) प्राकृतिक प्रणालियों पर ये प्रभाव अधिक तीव्र और व्यापक हैं। बदलते वर्षा के क्रम, पिघलने वाली बर्फ में कमी और जलविज्ञान प्रणाली में बदलाव आ रहा है, जिससे सीधे तौर पर जल संसाधनों की मात्रा एवं गुणवत्ता प्रभावित होती है। मीठे जल और समुद्री प्रजातियों ने अपने भौगोलिक स्थानों को स्थानांतरित किया। मानव प्रणालियों पर कुछ हद तक इस परिवर्तन का प्रभाव हुआ है। कई क्षेत्रों के आकलन से ज्ञात होता है, व्यापक रूप से फसलों और पैदावार पर जलवायु का नकारात्मक प्रभाव अधिक देखा गया है। समुद्री जीवों पर समुद्र के अम्लीकरण के कुछ प्रभाव मानव जनित भी हो सकते हैं।

संयुक्त राष्ट्र के एक आकलन के अनुसार समुद्री जल स्तर में मात्र 2 फुट की बढ़ोत्तरी, जो संभावित है, से मालदीव जैसे छोटे द्वीपीय राष्ट्रों में अभूतपूर्व भू-कटाव व भू-क्षरण होगा। मालदीव के अनेकों द्वीपों का स्तर समुद्री सतह से लगभग 4 फीट तक ही है। अर्थात् इस प्रकार के द्वीपों का एक बड़ा हिस्सा जल मग्न हो जायेगा। हिन्द महासागर के लगभग 1200 द्वीप व समूहों का जोखिम भी बढ़ जायेगा। पृथ्वी की बढ़ती उष्णता के आपदायिक प्रभाव में समुद्री स्तर में बढ़ोत्तरी और समुद्री लहरों के तूफान में वृद्धि से तटीय क्षेत्रों में क्षरण और स्खलन की अधिकतायें भी होगी। हाल में मौसम सम्बन्धी चरम सीमाओं द्वारा गर्म तरंगों, सूखा, बाढ़ चक्रवात आदि प्राकृतिक प्रणाली के भी आपदायिक परिणाम दिखाई देते हैं।

जलवायु परिवर्तन के प्रभाव –

पृथ्वी का लगभग 70 फीसद भाग समुद्र है। समुद्री जल ने हमारे पर्यावरणीय परिवेश को बचाने में एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। वर्ष 1970 तक के आंकड़ों के अनुसार, समुद्री जलमंडल ने 90 फीसद ग्लोबल वार्मिंग के दुष्प्रभावों को अपने में शोषित किया है। कल्पना करें कि यदि ये सारी ऊष्णता यदि शोषित न होती तो वैश्विक औसत तापमान 56° से. के आसपास हो जाता। लेकिन जलमंडल की भी एक सीमा है। मुख्यतः निम्न पाँच प्रकार से ही जलवायु परिवर्तन समुद्री जलमंडल को प्रभावित करते हैं।

1. समुद्री जलमंडल में अधिक तापमान के कारण समुद्री जीव-जंतुओं, कोरल रीफ और समुद्री जैव विविधता पर विपरीत प्रभाव होगा।
2. उत्तरी और दक्षिणी ध्रुवों पर बर्फ का पिघलना।

3. समुद्री जल स्तर में वृद्धि के कारण अनेकों जोखिम/खतरे संभावित हैं। विश्व में लगभग 2 फीसद स्थल समुद्र स्तर के 10 मी. नीचे के स्तर पर रहता है और यह विश्व की जनसंख्या का 10 फीसद भाग है। समुद्री जल स्तर के बढ़ने की अवस्था में ये भाग और आबादी सीधे तौर पर प्रभावित होगी।

4. ग्लोबल वार्मिंग से समुद्री धाराओं की दिशा और परिमाण में परिवर्तन से हवाओं के रूख और वर्षा में भी परिवर्तन होना संभावित होगा, जिससे जीवन प्रभावित होगा।

5. समुद्री जल की रासायनिकी व लवणता में परिवर्तन का प्रभाव और अधिक अमलता से समुद्री जीवों का जीवन प्रभावित होगा।

इस प्रकार भूस्खलन, मृदा स्खलन, अवसाद बहावों और बाढ़ के कारण आपदायिक प्रभावों की आकृति में हाल के वर्षों में अधिकता आयी है। बाढ़ आपदा से क्षेत्राीय स्तर पर बाढ़ का जोखिम अधिक होता है। विगत वर्षों में अति वृष्टि के भौगोलिक परिवर्तन से विनाशकारी बाढ़ उन क्षेत्रों में आयी जहाँ इस आपदा का कोई पूर्व इतिहास नहीं रिकार्ड किया गया हो। वर्ष 2005 में भारत के तीन बड़े शहरों में (चित्र- 9.8) जैसे मुम्बई (जुलाई, 2005), चेन्नई (अक्टूबर और दिसम्बर, 2005), बैंगलुरु (अक्टूबर, 2005), में अभूतपूर्व बाढ़ से जन हानि और आर्थिक नुकसान हुआ। इसी प्रकार से कुछ बाढ़ आपदायें मध्य भारत और राजस्थान में भी घटित हुईं। आईपीसीसी. (2007) की रिपोर्ट के अनुसार, उन क्षेत्रों में जहाँ आर्द्रता की चरम घटनायें अधिक होंगी, जहाँ औसत वर्षा की संभावना अधिक हो और शुष्मता की चरम सीमा की संभावना औसत वर्षा से कम क्षेत्रों में संभावित है। एशिया और अन्य ट्रापिकल क्षेत्रों में बाढ़ की अधिकता होगी। एक अन्य अध्ययन के अनुसार, भारत में बाढ़ के जोखिम समय के साथ अधिकाधिक हो रहे हैं। वर्ष 1981-90, 1971-80, 1991-2000 के दशकों में बाढ़ की अधिकता रही जो मुख्यतः पूर्ववर्ती तटीय क्षेत्र में, प.बंगाल, उत्तर प्रदेश, गुजरात एवं कोंकण क्षेत्र में विशेष रूप से पायी गयी।

जल संसाधन पर प्रभाव –

भारत में हिमालय और पूर्ववर्ती क्षेत्रों में उपलब्ध जल संसाधनों से, जलविद्युत की अनेकानेक संभावनाएं हैं। चरम मौसमी घटनाओं और जलवायु परिवर्तन द्वारा हिमालयी नदियों के प्रवाहों में अप्रत्याशित परिवर्तन हो सकते हैं जिनका पूर्वानुमान भी कठिन होगा। यह अनिश्चित जल परियोजनाओं पर

बाँधों के नियोजन और सिविल डिजाइन के लिए बड़ी चुनौती होगी। परियोजनाओं पर जलवायु परिवर्तन से होने वाले प्रभावों से निपटने के लिए अधिक धन व्यय करना होगा। जल - विद्युत परियोजनाओं पर संयंत्रों को संचालित करना भी एक बड़ी चुनौती होगी। जलवायु परिवर्तन के जल संसाधनों के प्राथमिक प्रभावों में से एक जलचक्र (हाइड्रोलॉजिकल साइकल) का विघटन है। चूंकि जल की उपलब्धता इसी चक्र द्वारा निर्धारित होती है अतः पेयजल आपूर्ति, स्वच्छता, भोजन और ऊर्जा उत्पादन पर जलवायु परिवर्तन के प्रभाव को समझना महत्वपूर्ण है। वास्तविकता तो यही है कि मानव सभ्यता के पतन का आगाज हो चुका है। पृथ्वी की बढ़ती ऊष्णता के साथ, चरम मौसमी घटनायें और आपदाओं में उत्तरोत्तर वृद्धि हुई है, किन्तु सामुदायिक और वैश्विक प्रयासों से इनके प्रभावों को कम किया जा सकता है। ऐसा नहीं है कि इस समस्या से निपटने के लिए प्रयास नहीं किए गए। इस विकराल समस्या से निपटने के लिए स्वीडन की राजधानी स्टॉकहोम में "मानव पर्यावरण" पर अंतरराष्ट्रीय सम्मेलन आयोजित किया गया, साथ ही साथ जन जागरूकता लाने के लिए 5 जून विश्व पर्यावरण दिवस के रूप में घोषित किया गया। सन् 1985 ई० में वियना सम्मेलन हुआ। 1985 ई० में विएना सम्मेलन हुआ और 1987 में मॉन्ट्रियल प्रोटोकॉल पर 48 देशों ने हस्ताक्षर किया और 1 जनवरी 1989 में 89 से लागू इस प्रोटोकॉल पर अब तक 189 देश हस्ताक्षर कर चुके हैं। 1992 ई० में दूसरा अंतरराष्ट्रीय सम्मेलन रियोडी जेनेरियो में हुआ।

इस सम्मेलन में तीसरी दुनिया के देशों के समृद्ध जैव संपदा के संरक्षण के लिए पर्याप्त पूंजी व तकनीकी प्रदान करने का प्रावधान रखा गया। तथा यह भी कहा गया कि पर्यावरण को स्वच्छ रखने तथा संरक्षण में होने वाले व्यय का अधिकांश हिस्सा विश्व के वहीं राष्ट्र उठायेंगे जो पर्यावरण की क्षति के लिए अधिक उत्तरदायी है। सन 1992 में रियो सम्मेलन के निर्णयों की प्रगति का मूल्यांकन करने के लिए संयुक्त राज्य अमेरिका के न्यूयॉर्क नगर में जून 1997 में एक सम्मेलन हुआ जिसे "अर्थ प्लस फाइव" या संयुक्त राष्ट्र पृथ्वी शिखर सम्मेलन का नाम दिया गया। सितंबर 1997 में कनाडा के मॉन्ट्रियल नगर में संयुक्त राष्ट्र के तत्वाधान में ओजोन परत को क्षति पहुंचाने वाले सीएफसी तथा 'मिथाइल ब्रोमाइड' का उत्पादन रोकने के लिए एक समझौता हुआ, जिसमें निर्णय लिया गया कि 2015 तक सीएफसी तथा मिथाइल ब्रोमाइड का उत्पादन पूर्णतया

समाप्त कर दिया जाएगा। 1997 ई० में जलवायु परिवर्तन के लिए जिम्मेदार ग्रीन हाउस गैसों जैसे कार्बन डाई ऑक्साइड, मीथेन, नाइट्रस ऑक्साइड के उत्सर्जन को कम करने के लिए 1997 में जापान के क्योटो में सहमति पत्र तैयार किया गया। जिसे क्योटो प्रोटोकॉल कहा जाता है। इसमें छः प्रमुख ग्रीन हाउस गैसों के उत्सर्जन पर रोक लगाने की अपील की गई। संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रम के कार्यकारी निदेशक ने नवंबर 1999 में कहा कि पर्यावरण को हानि पहुंचाने वाले रसायनों एवं गैसों के प्रयोग पर अंकुश लगाने से ओजोन परत की क्षति दर कम हुई है। और यदि इस कार्यक्रम में विकसित राष्ट्र सक्रिय योगदान देते हैं तो सन 2050 तक ओजोन परत सन 1980 से पहले वाली स्थिति में पहुंच जाएगी।

भारत में पर्यावरण संरक्षण के लिए एक पर्यावरण विभाग की स्थापना की गई है 1985 ई० में पहली बार एक अलग मंत्रालय पर्यावरण एवं वन मंत्रालय की स्थापना की गई। पर्यावरण सुरक्षा के लिए सर्वप्रथम सुंदरलाल बहुगुणा द्वारा चिपको आंदोलन चलाया गया। यहां तक कि हमारे संविधान में 1976 में 42 वें संविधान संशोधन द्वारा पर्यावरण के संरक्षण व संवर्धन तथा वन एवं वन्यजीवों की सुरक्षा का प्रावधान जोड़ा गया था। वैज्ञानिकों के अनुसार जलवायु परिवर्तन का सीधा प्रभाव हमारी परिस्थिति पर पड़ेगा चक्रवात सुनामी सूखा जैसी प्राकृतिक आपदाओं में तेजी से प्रतियोगी आईपीसीसी रिपोर्ट अनुसार अंटार्कटिका की 40 फीसदी बर्फ पिघल चुकी है, 65 फ्रीसदी पेंग्विन नष्ट हो चुकी हैं। इस बढ़ते हुए तापमान ने मानवता को निगलना शुरू कर दिया है। अगर ग्लोबल वार्मिंग पर लगाम नहीं लगाई गई तो वह दी दूर नहीं जब हमारा पृथ्वी पर नामोनिशान मिट जाएगा। क्योंकि मानव सभ्यता तभी तक फलीभूत है जब तक प्राकृतिक संसाधन उपलब्ध हैं। सुरेश पचौरी कहते हैं कि, लोग ईंधन की खपत के बारे में सोचे बगैर आधा किलो रसगुल्ला खरीदने के लिए गाड़ी लेकर शहर पहुँच जाते हैं।-*

इंडिया टुडे 25 अप्रैल 2007। पेज न० 35

जलवायु परिवर्तन के कारण हिमनदों (ग्लेशियरों) के पिघलने की दर बढ़ गई है। जिसके कारण गर्मी के मौसम में नदी में जल प्रवाह बढ़ जाता है। प्रारंभ

में तो जल प्रभाव बढ़ेगा और उससे संबंधित समस्याएं जैसे बाढ़ जल जनित रोग इत्यादि बढ़ेंगे, कुछ समय बाद हिमनदों का आकार घटने लगेगा और नदी के जल में मात्रा कम होने लगेगी। जल की मात्रा बढ़ने के अतिरिक्त हिमालई क्षेत्रों में आने वाले परिवर्तनों के कारण नदियों का पथ बदलने की घटनाएं बढ़ जाती हैं वर्षा के समय में अनियमितता भी इसके कारण आती हैं। योजना दिसंबर 2015 पृष्ठ संख्या 65 जलवायु परिवर्तन के कारण पूरी दुनिया की आबादी पर खतरा मंडरा रहा है भारत के कई तटीय शहर और इलाके इसकी जद में आ सकते हैं। संयुक्त राष्ट्र ने आईपीसीसी की रिपोर्ट को दुनिया के 195 देशों ने मंजूरी दी है। (नवभारत टाइम्स न्यूज़ नेटवर्क 1 मार्च 2022 (इंडिया टाइम्स डॉट कॉम))

जलवायु परिवर्तन के मुद्दों पर काम शुरू करने के लिए वित्तीय संसाधन एक महत्वपूर्ण कारक है। भारत में स्पर्धात्मक मांगों की पूर्ति के लिए सीमित संसाधनों को बेहद सोच समझकर उपयोग करना होगा। इसीलिए सतत विकास की राह हासिल करने के लिए नीतिगत हस्तक्षेप के नए नवोपेक्षीय स्वरूप गढ़ने तथा कार्यक्रमों को विशिष्ट रूप से आपस में जोड़कर विशिष्ट रूप से आपस में जोड़कर कार्यान्वयन को प्रभावी बनाने की जरूरत है। योजना, मार्च 2021 पृष्ठ संख्या- 60

कुछ सार्थक प्रयास निम्न प्रकार किये जा सकते हैं: -

- (1) जहाँ तक संभव हो, वातावरण में ग्रीन हाऊस गैस सांद्रता का स्थिरीकरण किया जाय।
- (2) जलवायु परिवर्तन के न्यूनीकरण के लिए, उच्च कार्बन उत्सर्जन तीव्रता वाले बिजली स्रोतों जैसे कि पारंपरिक जीवाश्म ईंधन-तेल, कोयला और प्राकृतिक गैस आदि के प्रतिस्थापन की आवश्यकता है।
- (3) कुशल ऊर्जा उपयोग या 'ऊर्जा दक्षता', आवश्यक ऊर्जा की मात्रा को कम करने के प्रयास होना चाहिए। इसी प्रकार उपयोग किए जाने वाले ईंधन के प्रकार को बदलने की भी आवश्यकता है।
- (4) वनों की कटाई को कम-से-कम किया जाए और वृहद वनीकरण को प्रोत्साहित करने से कार्बन शोषण करने में सहायता होगी।
- (5) कार्बन पृथक्करण (Carbon Sequestration) कार्बन डायऑक्साइड या कार्बन के अन्य रूपों से

दीर्घकालिक भंडारण का वर्णन करना है, ताकि ग्लोबल वार्मिंग को कम किया जा सके या खतरनाक जलवायु परिवर्तन के प्रभाव से बचा जा सकता है। अतः यह एक सार्थक कदम है। इसे ग्रीन हाऊस गैसों के वायुमंडलीय और समुद्री संचय को धीमा करने के तरीकों के रूप में भी प्रस्तावित किया गया है, जो कि जीवाश्म ईंधन को जलाने के द्वारा निकलते हैं। ग्लोबल वार्मिंग के वर्तमान लक्ष्य 1.5° से. को हासिल करने के लिए सभी को एक जुट होकर समग्र उपाय हर स्तर पर करने की आवश्यकता है। जलवायु परिवर्तन की महता के लिए सबसे अधिक हिस्सेदारी युवा वर्ग की होती है। यद्यपि हमारे व्यक्तिगत रूप में कार्बन उत्सर्जन को कम करना महत्वपूर्ण है, किन्तु बड़ी प्रणाली को बदलने पर भी ध्यान देना होगा। सभी को हानिकारक कार्बन उत्सर्जन को कम करने के लिए विज्ञान आधारित लक्ष्यों को स्थापित करने के लिए प्रतिबद्ध होना चाहिए। लक्ष्यों तक पहुँचने के लिए स्पष्ट योजनाओं को लागू करना, जलवायु परिवर्तन की अनुकूलन प्रवृत्ति और एक स्वच्छ ऊर्जा अर्थव्यवस्था में बदलाव करने की आवश्यकता है।

(vi) जलवायु अनुकूलन - उन समुदायों में अनुकूलन प्रयासों को प्राथमिकता दें, जहाँ कमजोरियाँ (vulnerability) सबसे अधिक हैं और जहाँ सुरक्षा की आवश्यकता सबसे बड़ी है।

(ख) वर्तमान जलवायु परिवर्तनशीलता के आधार पर आज के जोखिम और भेद्यता मूल्यांकन का निर्माण। राष्ट्रीय और स्थानीय सतत विकास की रणनीतियों में अनुकूलन में एकीकृत करना।

(ख) स्थानीय अधिकारियों, नागरिक समाज संगठनों और निजी क्षेत्र के बीच- मौजूदा जोखिमों को मजबूत करने को प्राथमिकता देना, जलवायु जोखिम के मजबूत प्रबंधन और समुदाय आधारित जोखिम में कमी और प्रभावी स्थानीय प्रशासन के माध्यम से अनुकूलन के तेजी से स्केलिंग के लिए नींव रखना।

(च) अनुकूलन के लिए मजबूत संसाधन जुटाना, तंत्र विकसित करना तथा वित्तीय और तकनीकी सहायता दोनों के प्रवाह को सुनिश्चित करता हो।

(छ) प्रभावी समुदाय आधारित अनुकूलन और जोखिम में कमी को बढ़ावा देने के लिए बेहतर प्रारंभिक चेतावनी प्रणालियों, आकस्मिक योजना और एकीकृत प्रतिक्रिया के माध्यम से आपदा रोकथाम और प्रतिक्रिया में अवसरों का लाभ।

भूमि के उपयोग में परिवर्तन- वाणिज्यिक या निजी प्रयोग हेतु वनों की कटाई भी जलवायु परिवर्तन का बड़ा कारक है। पेड़ न सिर्फ हमें फल और छाया देते हैं, बल्कि ये वातावरण से कार्बन डाइऑक्साइड जैसी महत्वपूर्ण ग्रीनहाउस गैस को अवशोषित भी करते हैं। वर्तमान समय में जिस तरह से वृक्षों की कटाई की जा रही उससे अंदाजा लगाया जा सकता है। हमें एक दूसरे को आरोपित नहीं कर सकते हैं समय है कुछ सार्थक प्रयास करने का। सभी सभी नागरिक को खासकर युवा वर्ग को इसके दुष्परिणामों से अवगत कराकर वृक्षारोपण के लिए प्रेरित करना होगा ज्यादा से ज्यादा सौर ऊर्जा का प्रयोग करना होगा जगह-जगह सेमिनार व गोष्ठियों के माध्यम से जनचेतना जागृत करनी होगी तभी हम अपने पर्यावरण की रक्षा कर पाएंगे जरूरत है सार्थक वह सफल प्रयासों की आता थोड़ी सी सावधानी व जागरूकता पर्यावरण की रक्षा कि हमारी मुहिम को सार्थकता प्रदान कर सकती है कागज बचाएं पवन ऊर्जा का प्रयोग करें ऊर्जा की कम खपत करने वाले उपकरण खरीदे जब काम हो जाए इलेक्ट्रॉनिक यंत्र बंद कर दें प्लास्टिक थैली का प्रयोग ना करें आदि छोटे-छोटे प्रयासों व तरीकों को अपनाकर हम पर्यावरण की रक्षा कर सकते हैं तभी हम वह हमारी आने वाली पीढ़ियां सुरक्षित रह पाएंगे आदि छोटे-छोटे प्रयासों व तरीकों को अपनाकर हम पर्यावरण की रक्षा कर सकते हैं तभी हम वह हमारी आने वाली पीढ़ियां सुरक्षित रह पाएंगे। कोविड-19 (करोना) जो जैसी भयावह महामारी ने हमें जता दिया कि पर्यावरण हमारे लिए कितना आवश्यक है और उससे भी जरूरी उसकी रक्षा।।

संदर्भ सूची

1 योजना, मार्च 2021 पृष्ठ संख्या- 60
2. गुहाथाकुर्ता, पी., श्रीजीथ, ओ.पी. एवं सेनन, पी.ए., 2011, इम्पैक्ट ऑफ क्लाइमेट चेंज ऑन एक्सट्रीम रेनफॉल इवेंट्स एंड फ्लड रिस्क इन इंडिया, जनरल अर्थ सिस्टम साइंस सं.- 120, नं. 3, पेज- 359-373.

3. आई.पी.सी.सी. 2007, फोर्थ एसेसमेंट रिपोर्ट ऑफ यूनाइटेड नेशन इंटर गवर्नमेंट पैनेल ऑन क्लाइमेट चेंज
4. सेन राॅय, एस एवं वलिंग, आर.सी., 2004, ट्रेन्ड इन एक्सट्रीम हेवी प्रीसीपीटेशन इन्डिसिस इन इंडिया, इन्टे जनरल क्लाइमेटोलॉजी, सं. 24, पेज- 457-466.
5. आई.यू.सी.एन., 2015, ओशन एंड क्लाइमेट चेंज ब्रोशर
6. फिलिप सी. रीड, 2009, इम्पैक्ट ऑफ ओरोन ऑन क्लाइमेट चेंज, एडवासेज इन मेरिन बाॅयोलोजी, एल्सीनियर, वाल्यूम, 56, पेज- 1-150.
7. मो. वेजनी, एच. वेग एंड जेनिफर जैकव, 2016, अंडरस्टैंडिंग दी इन्फ्लूयेन्स ऑफ क्लाइमेट चेंज ऑन एमवोडिड एनर्जी ऑफ वाटर सप्लाई, वाटर रिसर्च 95, पेज- 220-229.
8. डेल. एल. साइमेन्टस (संपा.) कार्बन सीक्यूसट्रेशन टू मीटीगेट क्लाइमेट चेंज, यू.एस.जी.एस.प्रकाशन (www.usgs.gov)
9. केन हो., सुजेन, एल एवं ल्यूसियानो, पी., 2016, स्लोप सेफ्टी प्रिपेयर्डनेस फॉर इम्पैक्ट |फ क्लाइमेट चेंज, सी.आर.सी. प्रेस, पेज- 572.
- 10(नवभारत टाइम्स न्यूज़ नेटवर्क 1 मार्च 2022 (इंडिया टाइम्स डॉट कॉम)

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ संलग्नित महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील सेवा सुविधा व माहिती तंत्रज्ञान आधारित साधनांची उपलब्धता : एक अभ्यास

अंबादास वसंत खिलारे¹ डॉ. दिलीप डी. मेळ्ही²

¹संशोधक, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग, छत्रपती शिवाजी महाराज विद्यापीठ, पनवेल, नवी मुंबई
ग्रंथपाल, श्री कुमारस्वामी महाविद्यालय, ता. औसा जि. लातूर ४१३५२०

²संशोधन मार्गदर्शक, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग, छत्रपती शिवाजी महाराज विद्यापीठ, पनवेल, नवी मुंबई

Corresponding Author- अंबादास वसंत खिलारे

Email: avkhilare@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7053709

सार :-

ग्रंथालयातून वाचकांना विविध प्रकारच्या संदर्भ आणि माहिती सेवा पुरविण्यात येतात. ग्रंथालयातून देण्यात येणाऱ्या सेवेद्वारे वाचकांना माहिती प्राप्त करण्यासाठी आणि ग्रंथालयातील ज्ञानसाधनांचा अभ्यास आणि संशोधन यासाठी उपयोग करण्यास प्रत्यक्ष मदत केली जाते. याचबरोबर आजचे युग हे आधुनिक असल्याने विविध माहिती तंत्रज्ञान आधारित साधने ग्रंथालयात असणे आवश्यक असते. प्रस्तुत लेखात संशोधकाने स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड संलग्नित महाविद्यालयीन ग्रंथालयातून दिल्या जाणाऱ्या सेवा सुविधा व माहिती तंत्रज्ञान आधारित साधनांची उपलब्धता याविषयीचा आढावा घेतला आहे.

शोधसंज्ञा : महाविद्यालयीन ग्रंथालय, ग्रंथालयीन सेवा, माहिती तंत्रज्ञान व साधने.

१. प्रस्तावना :

आजचे युग हे आधुनिक व माहितीचे युग असल्यामुळे ग्रंथालयात येणाऱ्या वाचकांना किंवा उपभोक्त्यांना माहिती कशी व किती वेळात प्राप्त होते यावर त्या ग्रंथालयाचा दर्जा व गुणवत्ता अवलंबून असते. आज माहिती ही मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असून एक प्रकारे माहितीचा स्फोट झाला आहे. या माहितीच्या साठ्यातून आवश्यक, उपयुक्त व योग्य माहिती कमीत कमी वेळेत वाचकांना उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. म्हणून ग्रंथालयाकडून वेगवेगळ्या प्रकारच्या सेवा प्रदान केल्या जातात.

त्याच बरोबर या सेवा व सुविधा देण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञान आधारित साधनांची गरज असते. ग्रंथालयीन सेवांमध्ये ग्रंथ देवघेव, संदर्भ सेवा, बुक बँक सेवा, प्रतिलिपी सेवा, वृत्तपत्र कात्रण सेवा, आंतरग्रंथालयीन देवघेव, प्रचलित जागरूकता सेवा इ. सेवांचा समावेश होतो. त्याचबरोबर माहिती तंत्रज्ञान आधारित साधनांमध्ये संगणक, प्रिंटर, स्कॅनर, डिजिटल कॅमेरा इ. चा समावेश होतो.

प्रस्तुत लेखात स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड संलग्नित विविध ज्ञानशाखांच्या एकूण ८१ महाविद्यालयीन ग्रंथालयातून कोणकोणत्या सेवा वाचकांना दिल्या जातात व माहिती तंत्रज्ञान आधारित कोणकोणती साधने उपलब्ध आहेत याचा आढावा घेण्यात आला आहे.

१. उद्दिष्टे : स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड संलग्नित महाविद्यालयीन ग्रंथालयातून प्रदान करण्यात येणाऱ्या सेवा सुविधांचा आढावा घेणे.

२. स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड संलग्नित महाविद्यालयीन ग्रंथालयात कोणकोणते माहिती तंत्रज्ञान आधारित साधने आहेत याचा आढावा घेणे.

२. व्याप्ती आणि मर्यादा :

सदरील संशोधनाची व्याप्ती स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड संलग्नित विविध विद्याशाखांच्या अनुदानित महाविद्यालयांच्या ग्रंथालयांपुरतीच मर्यादित आहे. सदर संशोधन हे २०१४-१५ ते २०१८-१९ या पाच वर्षांच्या कालखंडापुरते मर्यादित आहे. सदरील विद्यापीठाशी संलग्नित विविध विद्याशाखांची १०१ अनुदानित महाविद्यालये असून यापैकी ८१ महाविद्यालयांचा प्रतिसाद प्राप्त झाला आहे. कारण १० महाविद्यालयीन ग्रंथालयात ग्रंथपाल पद रिक्त आहे तर १० महाविद्यालयीन ग्रंथपालांनी प्रश्नावलीस प्रतिसाद दिला नाही. संशोधकास एकूण ८१ महाविद्यालयांचा प्रतिसाद प्राप्त झाला असून प्रतिसादाची टक्केवारी ही ८०.१९% इतकी आहे.

३. संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला असून पाहणी हे माहिती संकलन तंत्र उपयोगात आणले आहे. माहिती

संकलनासाठी ग्रंथपाल प्रश्नावलीचा उपयोग केला आहे. माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी सारणी व आलेख यांचा वापर करण्यात आला आहे.

५. व्याख्या :

१. ग्रंथालयीन सेवा :

ग्रंथालय सेवा म्हणजे सोयीस्कर वापरासाठी वाचन साहित्य पुरवणारी सेवा होय. ग्रंथालयातील वाचनसाहित्य शैक्षणिक, मनोरंजन, परीक्षा व संशोधन यासाठी प्रदान करण्यासाठी दिल्या जाणाऱ्या सेवा म्हणजे ग्रंथालयीन सेवा होय.

२. माहिती तंत्रज्ञान :

“माहिती तंत्रज्ञान (IT) म्हणजे संगणक, स्टोरेज, नेटवर्किंग आणि इतर भौतिक उपकरणे, पायाभूत सुविधा आणि इलेक्ट्रॉनिक डेटा फॉर्म तयार करणे, संग्रहित करणे, सुरक्षित करणे आणि देवाणघेवाण करण्याची प्रक्रिया होय.”

“माहितीची प्राप्ती, साठवणूक, संप्रेषण, पुनरप्राप्ती, माहितीची प्रक्रिया, माहितीचे प्रसारण करण्याकरिता आणि माहितीचे व्यवस्थापन करण्याकरिता आज्ञावली व हार्डवेअरच्या मदतीने वापरण्यात येणारे तंत्रज्ञान म्हणजेच माहिती तंत्रज्ञान होय.”

६. ग्रंथालयातून प्रदान करण्यात येणाऱ्या सेवा

पुढीलप्रमाणे स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ संलग्न महाविद्यालयीन ग्रंथालयातून प्रदान करण्यात येणाऱ्या सेवांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

६.१ महाविद्यालयीन ग्रंथालयातून प्रदान करण्यात येणाऱ्या सेवा :

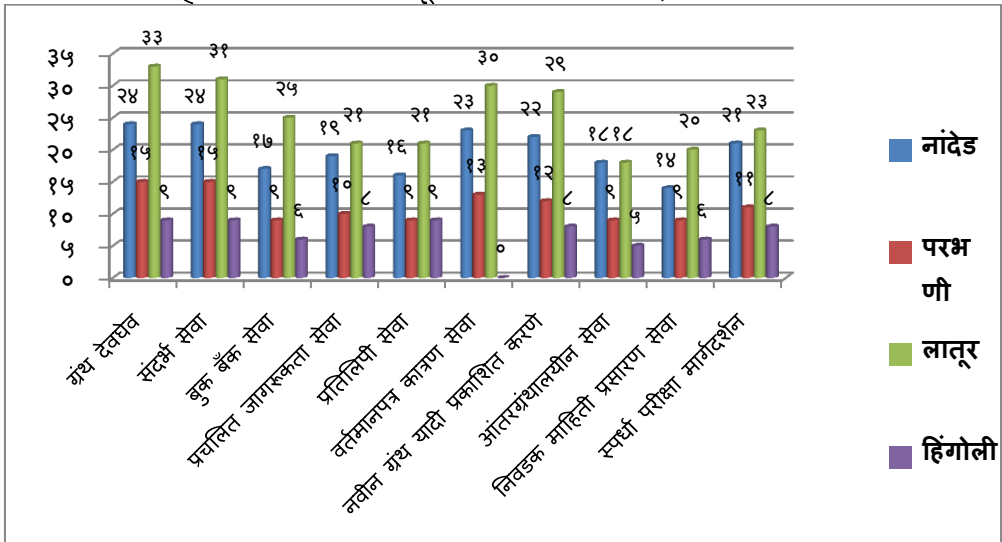
स्वा. रा. ती. म. विद्यापीठ संलग्न चार जिल्ह्यातील महाविद्यालयीन ग्रंथालयातून प्रदान करण्यात येणाऱ्या सेवांची माहिती खालीलप्रमाणे विश्लेषित करण्यात आली आहे.

सारणी क्र. १ महाविद्यालयीन ग्रंथालयातून प्रदान करण्यात येणाऱ्या सेवांबाबतची सारणी

जिल्हे	ग्रंथालयातून प्रदान करण्यात येणाऱ्या सेवा									
	ग्रंथ देवघेव	संदर्भ सेवा	बुक बँक सेवा	प्रचलित जागरूकता सेवा	प्रतिलिपी सेवा	वर्तमान पत्र कात्रण सेवा	नवीन ग्रंथ यादी प्रकाशित करणे	आंतरग्रंथालयीन सेवा	निवडक माहिती प्रसारण सेवा	स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन
नांदेड	२४	२४	१७	१९	१६	२३	२२	१८	१४	२१
परभणी	१५	१५	०९	१०	०९	१३	१२	०९	०९	११
लातूर	३३	३१	२५	२१	२१	३०	२९	१८	२०	२३
हिंगोली	०९	०९	०६	०८	०९	०९	०८	०५	०६	०८
एकूण	८१	७९	५७	५८	५५	७५	७१	५०	४९	६३
टक्केवारी	१००%	९७.५३%	७०.३७%	७१.६०%	६७.९०%	९२.५९%	८७.६५%	६१.७२%	६०.४९%	७७.७८%

आलेख क्र. १

महाविद्यालयीन ग्रंथालयातून प्रदान करण्यात येणाऱ्या सेवांचा आलेख

सारणी क्र. १ व आलेख क्र. १ वरून असे निदर्शनास येते कि, नांदेड विद्यापीठाशी संलग्न महाविद्यालयीन ग्रंथालयातून वाचकांना विविध प्रकारच्या सेवा प्रदान केल्या जातात. यात प्रामुख्याने ग्रंथ देवघेव ही सेवा सर्वच ८१ (१००%) ग्रंथालयातून प्रदान केली जाते. संदर्भ सेवा ७९ (९७.५३%), वर्तमानपत्र कात्रण सेवा ७५ (९२.५९%) व नवीन ग्रंथ यादी प्रदर्शित करणे ७१ (८७.६५%), महाविद्यालयीन ग्रंथालयातून वाचकांना दिली जाते. या सेवांबरोबरच स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन ६३ (७७.७८%), प्रचलित जागरूकता सेवा ५८ (७१.६०%), बुक बँक सेवा ५७ (७०.३७%), प्रतिलिपी सेवा ५५ (६७.९०%) महाविद्यालयीन ग्रंथालयातून वाचकांसाठी उपलब्ध करून दिली जात असल्याचे आढळून येते. आंतरग्रंथालयीन देवघेव व निवडक

माहिती प्रसारण सेवा ही अनुक्रमे ५० (६१.७२%) व ४९ (६०.४९%) महाविद्यालयीन ग्रंथालयातून दिली जाते.

६.२ ग्रंथ आरक्षण सुविधा :

महाविद्यालयीन ग्रंथालयात अध्यापकांच्या विनंतीवरून ग्रंथ आरक्षण ही सुविधा प्रदान केली जाते. ही सुविधा एखादे महागडे पुस्तक, दुर्मिळ पुस्तक किंवा एखाद्या ग्रंथाची एकच मुळ प्रत असेल अशा वेळी ग्रंथ राखून ठेवण्याची पद्धत आहे. अशा प्रकारचे ग्रंथ ज्या दिवशी सभासद पुस्तक घेण्यास येणार आहे त्या दिवशीचा दिनांक टाकून असे ग्रंथ आरक्षित करून ठेवले जातात. अशा प्रकारची सुविधा किती ग्रंथालयातून दिली जाते याबाबतचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे करण्यात आले आहे.

सारणी क्र. २ ग्रंथ आरक्षण सुविधेची सारणी

अ. क्र.	तपशिल	जिल्हे				
		नांदेड	परभणी	लातूर	हिंगोली	एकूण
१.	होय	१७	१०	२४	०८	५९ (७२.८४%)
२.	नाही	०४	०५	०७	०१	१७ (२०.९८%)
३.	निरंक	०३	००	०२	००	०५ (०६.१८%)
	एकूण	२४	१५	३३	०९	८१ (१००%)

सारणी क्र. २ वरून असे दिसून येते कि, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ संलग्न महाविद्यालयीन ग्रंथालयातून सभासदांसाठी ग्रंथ आरक्षण सुविधा देणाऱ्या महाविद्यालयांची संख्या जास्त आहे. ही सुविधा प्रदान करणाऱ्या महाविद्यालयांची संख्या ५९ (७२.८४%) आहे. १७ (२०.९८%) महाविद्यालयीन ग्रंथालयातून ही सुविधा प्रदान केली जात नाही. तर ०५ (०६.१८%) महाविद्यालयीन ग्रंथालयांनी या प्रश्नास प्रतिसाद दिला नसल्याचे आढळून आले आहे.

६.३ माहिती तंत्रज्ञान आधारित साधने :

ग्रंथालयातील वेगवेगळ्या प्रकारची कामे करण्यासाठी अनेक प्रकारच्या माहिती तंत्रज्ञान आधारित साधनांची गरज असते. यात प्रिंटर, स्कॅनर, कलर प्रिंटर, वेब कॅमेरा, बारकोड साहित्य, प्रोजेक्टर, डिजिटल कॅमेरा इ. चा समावेश होतो. याबाबतीतील माहितीचे विश्लेषण पुढील सारणीत करण्यात आले आहे.

सारणी क्र. ३ ग्रंथालयातील माहिती तंत्रज्ञान आधारित साधने

अ. क्र.	साधने	वर्ष					एकूण
		२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१९-२०	
१.	संगणक	१९५	१४५	१७३	१७७	१५६	८४६
२.	प्रिंटर	३२	१९	२४	२४	२५	१२४
३.	प्रिंटर कम स्कॅनर	१५	८	१४	६	७	५०
४.	कलर प्रिंटर	२	१	१	१	२	७
५.	झेरोक्स मशीन	१६	११	१२	१५	११	६५
६.	डिजिटल कॅमेरा	८	१३	८	६	५	४०
७.	वेब कॅमेरा	६	४	७	१०	४	३१
८.	बारकोड साहित्य	१६	८	९	८	१०	५१
९.	प्रोजेक्टर	५	६	५	७	६	२९

	एकूण	२९५	२१५	२५३	२५४	२२६	१२४३
--	------	-----	-----	-----	-----	-----	------

वरील सारणी वरून असे लक्षात येते कि, नांदेड विद्यापीठाशी संलग्नित चार जिल्ह्यातील महाविद्यालयीन ग्रंथालयात विविध प्रकारच्या माहिती तंत्रज्ञान आधारित साधनांचा उपयोग केला जातो. २०१४-१५ ते २०१८-१९ दरम्यान ८४६ संगणकांची खरेदी केलेली आहे. त्याचप्रमाणे प्रिंटर आणि प्रिंटर कम स्कॅनर यांची खरेदी करण्यात आली असून त्यांची संख्या अनुक्रमे १२४ व ५० आहे. कलर प्रिंटर ची संख्या नगण्य असून फक्त ०७ महाविद्यालयीन ग्रंथालयात कलर प्रिंटर आहेत. ६५ महाविद्यालयीन ग्रंथालयात झेरॉक्स मशीन उपलब्ध आहेत. नांदेड विद्यापीठअंतर्गत येणाऱ्या महाविद्यालयीन ग्रंथालयात ४० डिजिटल कॅमेरा, ३१ वेब कॅमेरे २९ प्रोजेक्टर व ५१ बारकोड साहित्य उपलब्ध आहेत.

निष्कर्ष :

१. ग्रंथ देवघेव ही सेवा सर्वच ८१ (१००%) ग्रंथालयातून प्रदान केली जाते.
२. संदर्भ सेवा ७९ (९७.५३%) महाविद्यालयीन ग्रंथालयातून प्रदान केली जाते.
३. ग्रंथ आरक्षण सुविधा देणाऱ्या महाविद्यालयांची संख्या ५९ (७२.८४%) आहे.
४. नांदेड विद्यापीठाशी संलग्नित महाविद्यालयीन ग्रंथालयात संगणक ८४६, प्रिंटर १२४ व झेरॉक्स मशीन ६५ ची संख्या जास्त असल्याचे आढळून येते.
५. माहिती तंत्रज्ञान आधारित साधनांमध्ये २०१४-१५ मध्येच सर्वात जास्त प्रमाणात खरेदी केल्याचे दिसून येते.

सारांश :

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ संलग्नित ८१ महाविद्यालयीन ग्रंथालयातून वेगवेगळ्या प्रकारच्या सेवा प्रदान केल्या जातात. त्याच बरोबर ग्रंथ आरक्षण सुविधा देखील ग्रंथालयातून दिली जाते. याच बरोबर माहिती तंत्रज्ञान आधारित साधने २०१४-१५ ते २०१८-१९ दरम्यान खरेदी करण्यात आली असून २०१४-१५ मध्ये खरेदी करण्यात आलेल्या साधनांची संख्या सर्वाधिक आहे.

संदर्भ :

१. स्टडी सर्कल, संगणक आणि माहिती तंत्रज्ञान, जानेवारी २०१०.
२. कुमार, P.S.G. (२००३), Information Technology Basics, New Delhi : BR Publications.

३. जैन, प्रकाश व इतर (२००१), सुलभ ग्रंथालयशास्त्र, नागपूर : विश्व पब्लिशर्स.
४. फडके, द. ना. (२००७), ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण, पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.
५. [https://www.wikimitra.com/what-is-information-technology-in-marathi/accessed on ३०/०३/२०२२](https://www.wikimitra.com/what-is-information-technology-in-marathi/accessed%20on%2030/03/2022).
६. [https://www.lawinsider.com/dictionary/library-service accessed on २४/०७/२०२२](https://www.lawinsider.com/dictionary/library-service%20accessed%20on%2028/07/2022).

संस्कृत : एक वैज्ञानिक भाषा

डॉ. सत्येंद्र राऊत

संस्कृत विभाग प्रमुख, जवाहर महाविद्यालय अणदूर

Corresponding Author- डॉ. सत्येंद्र राऊत

Email- rautsatyendra07@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7053724

सारांश

विश्व की प्राचीनतम भाषाओं में से एक तथा दक्षिण एशियाई भाषाओं की जगत जननी संस्कृत (संस्कृतम्) को माना जाता है। ये महज भारतीय भूभाग तक सिमित न होकर इस पूरे उपमहाद्वीप की भाषा हुआ करती थी। हिन्द आर्य वर्ग की इस भाषा को देव वाणी और सुर भारती उपनामों से भी जाना जाता है। भारत के इतिहास संस्कृति धर्म (हिन्दू, बौद्ध, जैन) आदि में संस्कृत का बड़ा महत्व है। हिन्दूधर्म के अधिकांश वेद सहित ग्रंथ इसी भाषा में रचे गये हैं। जिस समय विश्व के अन्य देशों में लोग सांकेतिक भाषा से काम चला रहे थे उस समय भारत में संस्कृत भाषा द्वारा ब्रह्म ज्ञान का प्रसार किया जा रहा था। इसके प्रयोग का क्षेत्र अत्यधिक विशाल था। इसका स्पष्ट वर्णन पतंजलि के महाभाष्य में मिलता है। धीरे धीरे देशकाल एवं वातावरण के प्रभाव के कारण संस्कृत भाषा प्राकृत अपभ्रंश एवं आधुनिक बोलियों जैसे खड़ी बोली का रूप धारण करती हुई भी अपने निज स्वरूप से विचलित नहीं हुई, किन्तु स्थिति यहाँ तक पहुँची कि इसे कतिपय लोगों द्वारा मातृ भाषा के रूप में सम्बोधित किया जाने लगा।

प्रस्तावना

प्राचीन काल में कंठस्थीकरण पर बल था तथा सूत्र प्रणाली का प्रयोग किया जा रहा था। संस्कृत अव्याकृत थी अर्थात् प्रकृति प्रत्यय आदि के विभाग रहित होने के कारण इसका उपदेश प्रतिपद पाठ विधि से किया जाता था। अर्थात् एक एक करके शब्द पढ़े जाते थे। गौ, अश्व, हस्ती आदि। इस विधि से शिक्षण में अधिक समय लगता था। इस कठिनाई के निवारण हेतु उसके प्रत्येक शब्द को विभक्त कर अध्ययन की सुगमता के लिए वैज्ञानिक विधि का निर्माण किया गया और उसमें प्रकृति प्रत्यय आदि की कल्पना की गई। इसी प्रकार प्राचीन व्याकरण ग्रंथों हमें निगमन विधि का रूप भी दृष्टिगत होता है। शास्त्रार्थ तर्क वितर्क प्रश्नोत्तर द्वारा भी शिक्षण को रोचक बनाया जाता था। धीरे धीरे शिक्षा पद्धति में परिवर्तन आया। ब्रिटिश काल से अब तक संस्कृत शिक्षण के क्षेत्र में पाठ्यवस्तु विधि, प्रत्यक्ष विधि विश्लेषणात्मक विधि, व्याख्या विधि एवं व्याकरण विधि का प्रचलन रहा। हम कई वर्षों से पाठ योजना के निर्माण हेतु हरबर्ट की पंचपदी का अनुकरण करते आए हैं।

संस्कृत एक वैज्ञानिक भाषा है वैज्ञानिकों ने यह सिद्ध कर दिया है कि विश्व की विभिन्न भाषाओं में से एक संस्कृत भाषा कंप्यूटर के लिए सर्वाधिक उपयुक्त

भाषा है, अतः संस्कृत को रोचक बनाने के प्रयास किये जाने चाहिए, ताकि यह अपने अस्तित्व को पुनः प्राप्त कर सके। नेपाल तथा भारत के दस लाख से अधिक लोग आज भी संस्कृत को बोलते एवं समझते हैं। हिन्दू धर्म के समस्त तरह के पूजा पाठ एवं यज्ञ हवन आदि के मंत्र व जाप इसी भाषा में पढ़े जाते हैं। संस्कृत के महत्व के बारे में डॉ.बाबासाहेब भीमराव आंबेडकर ने कहा था- “संस्कृत पूरे भारत को भाषाई एकता के सूत्र में बांध सकने वाली इकलौती भाषा हो सकती है” इन्होंने संस्कृत को भारत की अधिकारिक भाषा बनाने का प्रस्ताव भी दिया था। विगत कई दशकों से डी डी न्यूज द्वारा संस्कृत आधारित एक कार्यक्रम भी प्रसारित किया जाता है।

देश के कई राज्यों में तृतीय भाषा के रूप में इसका अध्यापन कार्य करवाया जाता है। कई संस्कृत महाविद्यालय एवं शिक्षण संस्थान भी हमारे देश में हैं। देश के एक राज्य उत्तराखंड में संस्कृत को राज्य की द्वितीय राज भाषा के रूप में भी मान्यता प्राप्त है। आपको जानकारी हो कि हमारे भारतीय संविधान की आठवीं अनुसूची में सम्मिलित 22 भाषाओं में संस्कृत भी है। वर्ष 1969 से भारत में हर साल संस्कृत दिवस मनाया जाता रहा है, आपको जानकारी होगी इस

दिन हिन्दुओं द्वारा भाई बहिन का पवित्र पर्व राखी भी मनाया जाता है। दोनों भारतीय संस्कृति से जुड़े हुए उत्सव वर्ष 2021 में 22 अगस्त के दिन मनाए जायेंगे।

संस्कृत जो बेहद मधुर सरल एवं सुंदर भाषा भी है। हमारे समाज व संस्कृति के निर्माण में इसका महत्वपूर्ण योगदान रहा है। जब हम दस हजार साल पुरानी भारतीय सभ्यता की बात करते हैं संस्कृत उसका प्रमाण है। हमारे अतीत के ज्ञान चाहे वह धर्म ग्रंथों आयुर्वेद चाणक्य की अर्थशास्त्र या चिकित्सा खगोल नक्षत्र विद्या का स्रोत संस्कृत ही है। इस भाषा की सहायता के बिना हम अपने अमृत रूपी उस कैवल्य ज्ञान को कभी नहीं पा सकते हैं।

आधुनिक युग में संस्कृत की महत्ता (Importance of Sanskrit Language in modern world)

संस्कृत विश्व की सब भाषाओं की जननी है। इसके बाद भी यह अपने ही घर भारत में उपेक्षित हो रही है। संस्कृत के कई पक्षधर ही इसे देव वाणी बनाकर सामान्य जन से दूर कर देते हैं। वास्तविकता यह है कि यह जन वाणी रही है और आज भी बड़ी सरलता से यह जनवाणी बन सकती थी। सामान्य व्यक्ति को प्रेरणा देने और उसे संस्कारित करने की तो इस भाषा की विलक्षण क्षमता है। देश जब स्वतंत्र हुआ तो उस समय देश के नेतृत्व में संस्कृत के प्रति अनुराग था। इसलिए सरकारी संस्थानों के ध्येय वाक्य संस्कृत में ही चुने गये। बाद में सेकुलरवाद ने संस्कृत को प्रष्टभूमि में धकेल दिया। यहाँ संस्कृत के कुछ ध्येय वाक्य दिए जा रहे हैं। जो बताते हैं कि संस्कृत भारत का मन और मस्तिष्क है।

संस्कृत भाषा तो स्वयं ही सर्वाधिक वैज्ञानिक भाषा है। इस भाषा का प्रभाव प्रकृति पर सीधे पड़ता है। कहा तो यह भी जाता है कि इस भाषा के द्वारा पूरे ब्रह्मांड को जोड़ा जा सकता है। भारत में ही इस भाषा को वह स्थान प्राप्त नहीं हो पा रहा है जिसका की यह हकदार है। हमारे देश में कथित आधुनिक लोगों के लिए संस्कृत एक धार्मिक या पोंगा पंथी भाषा है। जैसे योग ने पाश्चात्य जगत से योगा का जामा पहना तभी हमने इस पर गर्व किया, वैसे ही संस्कृत भी संस्कृति का चोला पहन कर जब विदेशों से ख्यात होकर भारत लौटेगा तो हम भी इसे क्रेज के साथ अपनायेंगे। तब तक बस इंतजार कीजिए इसके परं वैज्ञानिक होने का। विज्ञान का मतलब है कि किसी विषय का सैद्धांतिक और प्रायोगिक पक्ष किसी के भी द्वारा प्रयोगशाला में सत्यापित कर पाना जिसका परिणाम हमेशा एक जैसा ही निकलता हो।

डॉ. सत्येंद्र राऊत

हालाँकि संस्कृत भाषा का सिद्धांत अन्य सभी भाषाओं से सबसे अधिक सही और जबरदस्त पक्का है फिर भी इसे वैज्ञानिक नहीं कहा जा सकता क्योंकि किसी भी भाषा के भौतिकी, रसायन, जीव विज्ञान के साथ कोई लेना देना नहीं है। बस इतना रिश्ता है कि भाषा के ज़रिये विज्ञान को समझ सकते, पढ़ सकते, बोल सकते, लिख सकते हैं आदि।

आप अगर वैज्ञानिक शब्द से साइंटिस्ट का बोध करना चाहते हैं संस्कृत वह भी नहीं है क्योंकि उसके लिए संस्कृत को एक इंसान बनना पड़ेगा, जो कि असंभव है। नैतिकता का रास्ता संस्कृत से होकर ही जाता है। संस्कृत पूर्णतः वैज्ञानिक भाषा है। इसकी वर्णमाला सिर्फ भाषा का उच्चारण मात्र नहीं है बल्कि इसका अपना उच्चारण शास्त्र है। जो व्यक्ति संस्कृत का उच्चारण कर सकता है, वह किसी भी भाषा का सही और स्पष्ट उच्चारण कर सकता है।

संस्कृत भाषा का महत्व इसीलिए है कि जब लोगों को संस्कृत भाषा पढ़ाई जाती है, तो उसे रटाया जाता है। लोग शब्दों का बार बार उच्चारण करते हैं। इससे कोई अंतर नहीं पड़ता कि उन्हें इसका मतलब समझ आता है या नहीं, लेकिन ध्वनि महत्वपूर्ण है, अर्थ नहीं। अर्थ तो आपके दिमाग में बनते हैं। यह ध्वनि और आकृति ही हैं जो आपस में जुड़ रही हैं। आप जोड़ रहे हैं या नहीं, सवाल यही है। तो संस्कृत भाषा इस तरह से बनी, इसीलिए इसका महत्व है और इसलिए यह तमिल को छोड़कर लगभग सभी भारतीय और यूरोपीय भाषाओं की जननी है। तमिल संस्कृत से नहीं आती। यह स्वतंत्र तौर से विकसित हुई है। आमतौर पर ऐसा भी माना जाता है कि तमिल संस्कृत से भी प्राचीन भाषा है। बाकी सभी भारतीय भाषाओं और लगभग सभी यूरोपीय भाषाओं की उत्पत्ति संस्कृत से ही हुई है। संस्कृत जानने से ही हम उपनिषद पढ़ पायेंगे।

संस्कृत ही हमारी संस्कृति का प्रतीक है। संस्कृत में गले से लेकर ओष्ठ सभी मुख की मासपेशियों का प्रयोग होता है। इससे उन्हें बल मिलता है। समस्त पूजा व विधि के मन्त्र भी संस्कृत भाषा में ही हैं। उन्हें समझ पायेंगे। संस्कृत मन्त्रों से हमें ध्यान योग में सहायता प्राप्त होगी। आयुर्वेद भी संस्कृत में है, अतः औषधियों का प्रयोग व निर्देश भी जान पायेंगे। संस्कृत बीजगणित आधारित भाषा है। हर शब्द को बोलने से पहले उसका कारक उससे जोड़

कर बोलना होता है, जिससे आपकी बुद्धि क्षमता बढ़ती चली जायेगी।

संस्कृत भाषा की वैज्ञानिकता प्राचीन काल से ही भारत का भाषा ज्ञान ग्रीक तथा इटली से कहीं अधिक श्रेष्ठ तथा वैज्ञानिक रहा है। भारत के व्याकरण शास्त्रीयों ने यूरोपियन भाषा विशेषज्ञों को शब्द ज्ञान का विश्लेषण करने की कला सिखायी। यह तब की बात है जब अपने आप को आज के युग में सभी से सभ्य कहने वाले अंग्रेजों को तो बोलना भी नहीं आता था। आज से एक हजार वर्ष पूर्व वह उधार में पायी स्थानीय अपभ्रंश भाषाओं में 'योडलिंग' कर के एक दूसरे से सम्पर्क स्थापित किया करते थे। अंग्रेजी साहित्य का इतिहास 1350 से चासर रचित 'केन्टरबरी टेल्स' के साथ आरम्भ होता है जिसे 'Father of English Poetry' कहा जाता है। विश्व की अन्तर्राष्ट्रीय भाषा अंग्रेजी के साथ संस्कृत की सीमित तुलना यदि की जाये तो भी संस्कृत की वैज्ञानिक प्रामाणिकता के लिये हमें विदेशियों के आगे गिड़गिड़ाने की कोई आवश्यकता नहीं है।

भारत की सरकार और लोगों को भी अब जागना चाहिए और अंग्रेजी की गुलामी से बाहर निकाल कर अपनी भाषा और संस्कृति पर गर्व करना चाहिए। भारत सरकार को भी 'संस्कृत' को नर्सरी से ही पाठ्यक्रम में शामिल करके देववाणी को राष्ट्रभाषा का दर्जा दिलाना चाहिए। केवल संस्कृत ही भारत के प्राचीन इतिहास तथा विज्ञान को वर्तमान से जोड़ने में सक्षम है। यदि हम भारत में संस्कृत की अवहेलना करते रहे तो हम अपने समूल को स्वयं ही नष्ट कर देंगे जो सृष्टि के निर्माण काल से वर्तमान तक की अटूट कड़ी है।

संस्कृत भाषा में वैदिक साहित्य से अतिरिक्त भी अन्य सभी विद्याओं तथा ज्ञान-विज्ञान का बहुत सूक्ष्म अध्ययन उपलब्ध है। संस्कृत हमारे दार्शनिकों, वैज्ञानिकों, गणितज्ञों, कवियों, नाटककारों, व्याकरण आचार्यों आदि की भाषा थी। इसके माध्यम से भारत की उत्कृष्टतम मनीषा, प्रतिभा, अमूल्य चिंतन, मनन, विवेक, रचनात्मक, सर्जना और वैचारिक प्रज्ञा का अभिव्यंजन हुआ है।

व्याकरण के क्षेत्र में पाणिनी और पतंजली (अष्टाध्यायी और महाभाष्य के लेखक) के समतुल्य पूरे विश्व भर में कोई दूसरा नहीं है। खगोलशास्त्र और गणित के क्षेत्र में आर्यभट्ट, ब्रह्मगुप्त और भास्कर के

कार्यों ने मानव जगत को नवीन मार्ग दिखाया। वहीं औषधि के क्षेत्र में चरक और सुश्रुत ने महत्वपूर्ण कार्य किया।

दर्शन के क्षेत्र में गौतम (न्याय व्यवस्था के जन्मदाता) शंकराचार्य बृहस्पति आदि ने पूरे विश्व भर में विस्तृत दार्शनिक व्यवस्था को प्रतिपादित किया है। ये सब ग्रंथ संस्कृत भाषा की वैज्ञानिकता तथा तार्किकता के द्योतक हैं क्योंकि किसी भी विषय को कम से कम शब्दों में सूत्र रूप में कहना उस भाषा की वैज्ञानिकता को बताता है। संस्कृत भाषा इतनी सक्षम है कि इसमें तकनीकी विचारों को पूरे विशुद्धता, तार्किकता और सुस्पष्टता के साथ व्यक्त किया जा सकता है। विज्ञान में परिशुद्धता कि आवश्यकता होती है, साथ ही विज्ञान को एक लिखित भाषा की जरूरत होती है, जिसमें विचारों को पूरे स्पष्टता और तार्किकता के साथ व्यक्त किया जा सके।

संदर्भ

1. संस्कृत शिक्षण (डॉ. रामशकल पांडेय)
2. दैनिक जागरण (डॉ. रामनिरंजन)
3. भाषा विज्ञान

अर्थशास्त्र सामाजिक विज्ञान
(Economics as Social Science)

प्रा. गणेश गंभीरराव देशमुख
M.A. SET Economics, S.S.M.M. College, Pachora
Corresponding Author- प्रा. गणेश गंभीरराव देशमुख
Email- gg.deshmukh85@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.7053735

प्रस्तावना :- (Introduction)

सामाजिक कल्याण (social welfare) समाजातील दुर्बल व कुमकुवत घटकांच्या राहणीमानात सुधारणा करून त्यांना आर्थिक विकासाचा लाभ मिळावा या भूमिकेतून केले जाणारे सामाजिक प्रयत्न म्हणजे सामाजिक कल्याण होय. भारतीय संविधानातील कलम ४० मधील मार्गदर्शक तत्वानुसार दुर्बल घटक विशेषतः अनुसूचित जाती-जमाती यांच्या शैक्षणिक सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी शासन प्रयत्नशील आहे. कल्याणकारी राज्याचे स्वप्न साकार करण्यासाठी शासनमार्फत उन्नत, समाजाच्या प्रगतीबरोबर समाजातील दुर्बल घटक, अल्पसंख्यांक, मागासवर्गीय, अपंग, महिला इत्यादींच्या कल्याणासाठी प्रयत्न केले जातात. सामाजिक कल्याणासाठी स्थळ काल सापेक्ष संकल्पना असल्यामुळे या विषयीची व्याख्या ठरविताना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय पार्श्वभूमी लक्षात घ्यावी लागते. समाजातील वंचित दुर्बल व मागासवर्गीय जनतेला पूरक व पोषक सहाय्य करणे. सामाजिक कल्याण कल्पना प्राचीन काळापासून प्रचलित आहे. नैतिक व धार्मिक परंपरा व तत्कालीन शासनकार्याची कर्तव्ये अनेक ग्रंथात कल्याणासंबंधी तत्त्वे मांडलेली आहेत. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रामध्ये देखील राजाच्या कर्तव्यांची चर्चा केली आहे.

प्रजासुखे सुखम राज्ञ ; प्रजानांचे हिते हितम |

नालप्रिये हितम राज्ञ ; प्रजानांतू प्रियम हितम |

“जनतेच्या सुख समाधानामुळे राजाला सुख लाभते व जनतेचे कल्याण तेच राज्यकर्त्यांचे कल्याण होय.”

“योगक्षेम” ही संकल्पना देखील समाजाच्या सर्वांगीण विकासाचा निर्देश करून, जनहित साधने हे शासनाचे परमकर्तव्य असल्याचे स्पष्ट करते.

अर्वाचीन काळात महात्मा गांधी यांनी सामाजिक समता व न्याय, ही मुल्ये सर्वोद्याच्या मोहिमेतून प्रचलित केली. सर्व व्यक्तींना व त्यांच्या श्रमांना सामाजिक प्रतिष्ठा मिळवून देणे. हा सर्वोद्याचा अर्थ आहे. व्यक्तीचे कल्याण हेच समष्टीला उत्कर्षाच्या मार्गाकडे नेते. कल्याण किंवा सामाव्यंत सामाजिक कल्याण हा एक प्रकारचा सरकारी सहाय्य आहे. ज्याचा हेतू समाजातील सदस्य अन्न, वस्त्र, निवारा या सारख्या मुलभूत मानवी गरजा पूर्णकरु शतकात याची खात्री करण्यासाठी आहे. सामाजिक सुरक्षा एकतर कल्याणासाठी समानार्थी असू शकते अधिक व्यापकपणे कल्याणामध्ये आरोग्यसेवा, शिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि सार्वजनिक गृहनिर्माण यासारख्या मोफत किंवा अनुदानित, सामाजिक सेवांद्वारे मुलभूत स्तरावरील कल्याण प्रदान करण्याच्या प्रयत्नांचा समावेश असू शकतो.

कल्याणकारी राज्यात, राज्य, आरोग्य, शिक्षण आणि समाजाच्या कल्याणाची जबाबदारी घेणे.

सामाजिक कल्याण म्हणजे काय ?

“एखाद्या राष्ट्राच्या नागरिकांचे कल्याण सुनिश्चित करण्यासाठी डिझाईन केलेले सहाय्य कार्यक्रमांचे गट म्हणून समाज कल्याण परिभाषिक केले जाऊ शकते. ही एक अशी प्रणाली आहे कि जि समाजातील सहभागींना दर्जेदार काळजी प्रदान करते. समाज कल्याण तरतुदीची एक प्रणाली आणि त्या सोबतची मूल्य प्रणाली आहे. यात सामान्यतः सामाजिक धोरणे समाविष्ट असतात जी बाजार किंवा मिश्र अर्थव्यवस्थेच्या चौकटीत देशाच्या नागरिकांच्या कल्याणावर परिणाम करतात.

सामाजिक विज्ञान म्हणजे काय ?

सामाजिक विज्ञान ही विज्ञानाची एक शाखा आहे. जि समाजांच्या अभ्यासासाठी आणि त्या समाजातील व्यक्तीमधील नातेसंबंधाला समर्पित आहे. मूळ “सामाजिक विज्ञान” १९८५ शतकात स्थापित समाजशास्त्रा व्यतिरिक्त त्यात आता मानवशास्त्र, पुरातत्त्वशास्त्र, अर्थशास्त्र, मानवी भूगोल, भाषाशास्त्र, व्यवस्थापन विज्ञान, संप्रेषण विज्ञान, राज्यशास्त्र

आणि मानसशास्त्र सकारात्मकतावादी सामाजिक शास्त्रज्ञ समाजाला समजून घेण्यासाठी साधने म्हणून नैसर्गिक विज्ञानाची आधर्म्य वापरतात.

अर्थशास्त्र हे एक सामाजिक विज्ञानच आहे

अर्थशास्त्र हे एक सामाजिक विज्ञान आहे. जे वस्तू व सेवांचे उत्पादन, वितरण, आणि वापर यांचा अभ्यास करते. अर्थशास्त्र आर्थिक, एजंटचे वर्तन आणि परस्परसंवाद आणि अर्थव्यवस्था, कथा कार्य करतात यावर लक्ष केंद्रित करते. मायक्रोइकोनॉमिक्स हे एक क्षेत्र आहे जे अर्थव्यवस्थेचे विश्लेषण करते. जिथे उत्पादन, उपभोग, बचत आणि गुंतवणूक आणि त्यावर परिणाम करणारे घटक. श्रम भांडवल जमीन, चलन, आर्थिक वाढ आणि सार्वजनिक धोरणे, सामाजिक, विज्ञान हे समाज, मानाविवर्तन आणि सामाजिक संबंधाशी संबंधीत विज्ञान आहे. अर्थशास्त्रात या बाबींचा अभ्यास केला जातो. म्हणून अर्थशास्त्र हे सामाजिक विज्ञानच आहे. अर्थशास्त्रात मानवी वर्तनाचा अभ्यास केला जातो. अर्थशास्त्राचे काही उप-क्षेत्रांमध्ये विभागणी केली जाते.

पुढील प्रमाणे :-

१) सूक्ष्म अर्थशास्त्र २) स्थूल अर्थशास्त्र ३) विकास अर्थशास्त्र ४) समाजवादी अर्थशास्त्र ५) तुलनात्मक अर्थशास्त्र ६) आर्थिक भूगोल ७) आर्थिक समाजवाद ८) कल्याण अर्थशास्त्र इ. उप-क्षेत्रांमध्ये मानवी वर्तनाचा व मानवाचा विकास कशापद्धतीने करता येईल याचा अभ्यास अर्थशास्त्रात केला जातो. म्हणूनच अर्थशास्त्र हे सामाजिक विज्ञानच आहे.

इतर सामाजिक विज्ञानांचा संबंधात अर्थशास्त्र

अर्थशास्त्र हे एक सामाजिक विज्ञान आहे. जे मानवी इच्छा आणि त्यांच्या समाधानाशी संबंधीत आहे. हे समाजशास्त्र, राजकारण, इतिहास, नितीशास्त्र, न्यायशास्त्र आणि समाजशास्त्र यासारख्या इतर सामाजिक विज्ञानाशी संबंधीत आहे. उदा. एखाद्या राष्ट्राचा आर्थिक विकास केवळ आर्थिक घटकांवरच अवलंबून नाही तर ऐतिहासिक, राजकीय आणि समाजशास्त्रीय घटकांवर ही अवलंबून असतो. ऐतिहासिक कारणांमुळे आपल्या देशाची ब्रिटीश राजवटीत फारशी आर्थिक प्रगती झाली नाही. पुन्हा राजकीय स्पर्धांमुळे आपल्या देशात मंदपर स्थिर आर्थिक वाढ झाली. परंतु अनेक देशांमध्ये राजकीय अस्थिरतेमुळे स्थिर वाढ झाली नाही.

सामाजिक कल्याण मॉडेलचे घटक

सामाजिक कल्याण मॉडेलचे घटक पुढील प्रमाणे आहेत.

१) कर आकारणी :-समान कर, प्रतिगामी कर किंवा प्रगतीशील कर प्रणालीद्वारे राज्य लोकांवर कसा कर

लावतो याच्याशी करप्रणाली संबंधीत आहे कर आकारणीचा सर्वात सामान्य मार्गदर्शक नियम म्हणजे कर भरण्याच्या क्षमतेनुसार कर आकारने.

२) सामाजिक विमा :-

सामाजिक विमा राज्य बेरोजगार, निवृत्तीवेतन मातृत्व आणि पितृत्व, रजा आणि अपंगासाठी आणि कसे लागू करते याच्याशी संबंधीत आहे.

३) सार्वजनिक सेवा :-

आरोग्य सेवा यासारख्या सेवा जवळ संपूर्णपणे राज्य अर्थसहाय्यीत, खाजगी विमा-आधारित असू शकतात. उदा. युनायटेड किंगडममध्ये जवळजवळ संपूर्णपणे सार्वजनिकरीत्या निधी प्राप्त आरोग्य सेवा आहेत.

४) रोजगार :-

रोजगारासाठी अधिक अयोग्य दृष्टीकोन असलेल्या अर्थव्यवस्था नोकरीची सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी काहीही करणार नाहीत. कामगारांना अनियमित बेरोजगारीपासून वाचविण्यासाठी इतर देश काही प्रमाणावर नियमांवर अवलंबून असतात. नियोजने कामावर घेण्यास नाखूष असतात.

सामाजिक कल्याणकारी मॉडेल

विविध सामाजिक कल्याणकारी मॉडेल पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) ब्रिटीश मॉडेल :-

युके, थायलंड, कॅनडा, न्यूझीलंड, ऑस्ट्रेलिया, दक्षिण आशियाई देशांद्वारे वापरल्या जाणाऱ्या ब्रिटीश मॉडेल मध्ये उच्च उत्पन्न असलेल्या OECD देशांच्या तुलनेत अंदाजे सरासरी आकाराचे कल्याणकारी राज्य आहे. बरेच काही युरोप खंडातील यांच्यात काही प्रमाणात गरिबी आणि विषमता जास्त आहे. बहुतेक पश्चिम युरोपीय देशांपेक्षा लहान कल्याणकारी राज्य असून ही, युके, थायलंड आणि कॅनडा इतर गोष्टी सार्वत्रिक एकलदाता आरोग्य सेवा प्रदान करतात. उत्पन्नाचे पुनर्वितरण करतात आणि निर्वाह स्तरावर मिळकतीची हमी देतात.

२) भूमध्य मॉडेल

इटली, स्पेन, ग्रीस, पोर्तुगाल द्वारे वापरलेले भूमध्य हे कॉन्टीनेंटल मॉडेल सारखेच आहे. परंतु उदार राज्य पेन्शनवर कल्याण केंद्रित करते कॉन्टीनेंटल मॉडेल प्रमाणेच रोजगार संरक्षण वादाचे श्रमिक बाजार लवचिक आहे परंतु समाजाच्या खालच्या टोकातील गरिबी कमी करण्यासाठी हे चांगले नाही.

३) नॉर्डिक मॉडेल :-

नॉर्डिक मॉडेल मुख्यतः नॉर्डिक देश नॉर्वे, स्वीडन, डेन्मार्क, आइसलॅन्ड, फिनलँड यांच्या संदर्भात आहे. परंतु काहीमध्ये नेदरलँडचा समावेश होतो.

कामगार संघटना आणि नियोक्ता संघटना यांसारख्या कॉर्पोरेटिस्ट घटकांच्या मजबूत प्रभावामुळे त्याला "नॉर्डिक कॉर्पोरेटिस्ट" मॉडेल देखील म्हणतात. उच्च विकसित आणि सरकारी अनुदानित कल्याणकारी राज्याचे समर्थन करते जे सामान्य लोकांसाठी इतर संसाधनामध्ये उदार बेरोजगारीचे फायदे प्रदान करते. लेबर मार्केट्स सुलभ नियुक्तिसर ठेवल्या जातात. आणि सरकार बेरोजगारीचे फायदे आणि पुन्हा प्रशिक्षण देऊन काढून टाकलेल्यांचि काळजी घेते. नॉर्डिक मॉडेलचि समानता प्रगतीशील कर आकारणीद्वारे प्राप्त केली जाते.

धोरणाच्या परिणामी स्पीडन, डेन्मार्क आणि नॉर्वे या देशांमध्ये जगातील सर्वात कमी उत्पन्न असमानता आहे. नॉर्डिक देश उच्च आर्थिक आणि उत्पादकता वाढीचा आनंद घेत आहेत. परंतु सर्वात उल्लेखनीय म्हणजे जागतिक आनंद सर्वेक्षणामध्ये ते सातत्याने शिर्षस्थानांवर विजय मिळवतात.

नॉर्डिक मॉडेल मधील कल्याण प्रणाली देखील कल्याण (उदा. वर्ल्ड इकोनॉमिक फोरम २०२०) च्या अनेक मानक आंतरराष्ट्रीय तुलनांमध्ये उच्चरेट केलेल्या म्हणून उदयास येतात. तथापि, मर्यादित टिका म्हणून काही नॉर्डिक आधारित कल्याण आणि किंग संशोधकांनी असा युक्तिवाद केला आहे कि, पारंपारिक कल्याण निकषांवर आधारित असे मुल्यांकन उदा. नॉर्डिक देशांना काही प्रमाणात विशेषाधिकार देऊ शकतात. किंग आणि वांशिक समानता.

४) खंड युरोपीय मॉडेल

ऑस्ट्रिया, फ्रान्स, जर्मनी, बेल्जियम आणि लक्झेम्बर्ग द्वारे वापरल्या जाणाऱ्या कॉन्टिनेंटल मॉडेलमध्ये नोकरीच्या संरक्षणासाठी कठोर नियम आणि उद्योगात मोठ्या प्रमाणात नियमन आहेत.

तथापि श्रमिक बाजार जागतिकीकरणावर प्रतिक्रिया देण्यास लवचिक आणि उच्च दर्जाची आरोग्य सेवा देण्यासाठी उदार विमा-आधारित बेरोजगारी फायदे आणि चांगले निधी असलेले कल्याणकारी राज्य वापरले जाते आहे मॉडेल सामान्यता ब्रिटीश आणि नॉर्डिक मधील माध्यम ग्राउंड म्हणून पाहिले जाऊ शकते.

५) युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिका मॉडेल

महामंदीच्या आधी, युनायटेड स्टेट्स ने एका सामाजिक मॉडेलचे पालन केले ज्याचा साठांश "रण्ड व्यक्तिवाद" या शब्दाद्वारे दिला जाऊ शकतो. हे समज ही बहुतेक लोक स्वतःची काळजी घेण्यास सक्षम आहेत. प्रत्येक व्यक्तीला यश किंवा अयशस्वी होण्यासाठी सोडले पाहिजे. स्वताचे फक्त कायद्याच्या

बंधनात अडकलेले आणि सरकारने नागरिक स्वातंत्र्याच्या संरक्षणापुरते मर्यादित असावे. युनायटेड स्टेट्सकडे आपल्या नागरिकांसाठी सामाजिक सुरक्षा जाळ्याच्या मार्गात फारच कमी होते. बहुतेक लोक त्याच्या कुटुंबांवर आणि खाजगी सामाजिक संस्थांवर अवलंबून असतात.

जर ते स्वतःसाठी प्रदान करत शकत नसतील. पश्चिम युरोपमधील इतर तुलनेने विकसित देशांपेक्षा आज अमेरिकन समाज आणि राजकारणात कुटुंब आणि धर्मावर अधिक भर दिला जात आहे हे अंशतः स्पष्ट करते. तथापि, महामंदी पासून युनायटेड स्टेट्सने आपल्या नागरिकांचे कल्याण सुनिश्चित करण्यासाठी अधिक व्यापक मॉडेलच्या स्थापनेत इतर विकसित लोकशाहीचे अनुकरण केले नाही. यांचे एक संभाव्य स्पष्टीकरण आहे कि, दुसऱ्या महायुद्धाच्या युरोप सारख्या परिणाम अमेरिकेवर झाला नव्हता. युरोपियन लोक दोन महायुद्धानंतर त्यांची अर्थव्यवस्था पुनर्बांधणीसाठी मजबूत केंद्रीकृत सरकारांवर अवलंबून असतात. युनायटेड स्टेट्स अभूतपूर्व कालावधीचा आनंद घेत होते. त्यांची उत्पादक क्षमता शत्रू राष्ट्रांनी नष्ट केली नाही.

निष्कर्ष :-

अर्थशास्त्रात लोक कसे वागतात यांच्याशी संबंधित आहे. यामुळे ते एक सामाजिक विज्ञान आहे. टंचाईच्या परिस्थितीत मानव कसे काम करतात. पर्यायी उपयोग असलेले निर्णय कसे घेतात यावर अर्थशास्त्रात अभ्यास केला जातो. तो अभ्यास मानवाच्या व्यवहाराशि संबंधित असल्याने अर्थशास्त्र हे सामाजिक शास्त्रात जोडलेले आहे. अर्थशास्त्रात नवागत लोक सहसा असे गृहीत धरतात कि, अर्थशास्त्र हे पैशाबद्दल आहे आणि ते वित्त सारखे आहे. पण पैसा हा अर्थशास्त्राचा एक छोटासा भाग आहे. अर्थशास्त्र त्याऐवजी लोक आपापसात संसाधनांचे वाटप कसे करतात याचा अभ्यास आहे आणि त्यामुळे ते एक सामाजिक विज्ञान बनते अर्थशास्त्रात मानवी वर्तुवनुकीचा व कल्याणाचा अभ्यास केला जातो म्हणून अर्थशास्त्राला सामाजिक विज्ञान असे म्हणतात.

संदर्भ :-

- १) आर्थिक आणि सामाजिक विकास :- निराली प्रकाशन
- २) अर्थशास्त्राचे सिद्धांत :- डॉ. रा. य. मोहोर
- ३) अर्थशास्त्र नेट-सेट :- प्रगती प्रकाशन
- ४) अँग्रोवन मधील अग्रलेख
- ५) लोकमत वर्तमानपत्रातील अग्रलेख
- ६) विकीपिडिया

भारतातील महिला रोजगार व लिंग असमानता

प्रा.सुदेवाड एस.व्ही.

सहाय्यक, समाजशास्त्र विभाग, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली

Corresponding Author- प्रा.सुदेवाड एस.व्ही.

Email- Satya291977@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7053750

प्रस्तावना –

There is no tool for development more effective than the empowerment of women.”—*Kofi Annan* स्त्रियांच्या शिवाय जगाची कल्पना देखील करू शकत नाही.प्रतिकूल अवस्थेत स्त्रियांनी अपले हक्क मिळवण्यासाठी अनेक संघर्ष केलेले आहेत.भारताला संत साहित्याचा प्राचीन वारसा आहे .त्यामुळे सामाजिक व राजकीय सुधारणांची जी परंपरा आहे त्या सुधारणांमध्ये डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर,महात्मा ज्योतिबा फुले,महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, राजश्री शाहू महाराज आदी समाजसुधारकांचा सहभाग अग्रजन्म आहे.स्वतंत्र प्राप्तीनंतरच्या काळात स्त्रीमुक्तीची चळवळ अधिकच व्यापक होत गेली. महाराष्ट्र विचार करताना अनेक समाजसुधारकांनी त्यामध्ये सुधारणा घडून आणण्यात योगदान दिलेले आहे, त्यामुळे स्फुर्तीचे व प्रेरणा स्थान म्हणून संतांचा व समाजसुधारकांचा सहभाग महत्वाचा आहे. भारतीय राजघटनेने दिलेली मूलभूत हक्क व अधिकार हा व्यक्तिमत्व विकासाचा पाया आहे. भारतामध्ये महिला आणि दुर्बल घटकासाठी मत्त्वपूर्ण कायदे केलेले आहेत.समाजामध्ये लिंग भाव असल्यामुळे हा अधिकच चिंतेचा विषय आहे. भारतामध्ये शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार झाल्यामुळे महिलांचा दर्जा व अधिकाराबाबत थोड्याफार प्रमाणात बदल झालेला आहे.

मूळ शब्द-

भारत,महिला,रोजगार,लिंग,असमानता,श्रमशक्ती,व्यक्तिमत्व,सक्षमीकरण,योजनां,पुरुष,प्रधान,संस्कृती,अडथळा,आर्थिक,शैक्षणिक,प्रगती,कार्यशक्ती,व्यवसाय,हक्क, संघर्ष.

प्राचीन काळात महिलांच्या बाबतीत कमालीची उदासीनता आढळून येते.पितृसत्ताक व पुरुष प्रधान दबावामुळे महिला ह्या आपल्या अधिकारापासून वंचित आहेत.भारताचा विचार करताना एकंदरीत अर्धी लोकसंख्या महिलांची आहे म्हणून त्याचा विकास समान प्रमाणात होणे अपेक्षित आहे. सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी महिलांना विकासाच्या समान प्रवाहात आणणे अत्यंत आवश्यक आहे. सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी महिलांना विकासाच्या समान प्रवाहात आणणे अत्यंत आवश्यक आहे. परंतु भारताचे चित्र महिलांच्या कामाच्या बाबतीत तेवढ्या प्रमाणात विकास झालेला नाही. २०११च्या जनगणनेनुसार पुरुषांमधील साक्षरतेची टक्केवारी महिलांपेक्षा २५%ने जास्त

आहे.2011 च्या जनगणनेच्या निकालावरून असे दिसून आले आहे की, देशात साक्षरतेत वाढ झाली आहे. देशातील साक्षरता दर 74.04 टक्के, पुरुषांसाठी 82.14 आणि महिलांसाठी 65.46 आहे. केरळने 93.91 टक्के साक्षरता दरासह अव्वल स्थान कायम राखले आहे.

जगतिक बँकेच्या २०१९ च्या नोंदीनुसार भारतातील महिलांचा श्रमशक्तीमध्ये सहभाग दर २०.%आहे. लोवर फोर्सच्या २०१९-२०२० च्या नोंदीनुसार भारतातील महिलांचा श्रमशक्तीमध्ये सहभाग दर २२.२%आहे. विकसित राष्ट्रांच्या तुलनेत लिंग असमानतेची दरी भारतात अधिक आहे. भारतातील महिलांचा श्रमशक्तीमधील वाढता सहभाग देशाच्या विकासाचे भूषण आहे. जागतिक

पातळीवर महिलांचा रोजगार कार्यक्षतीत वाढ झाली पाहिजे. भारतातील महिला रोजगाराचा आलेख लक्षात घेतला असता लीग असमानतेची बाब प्रकर्षाने पुढे येते. १९९० च्या आर्थिक सुधारणांनी भारतातील व्यापार, उद्योग आणि बँकिंग क्षेत्रात आर्थिक सुधारणा केलेल्या आहेत. २००६ मध्ये रोजगार हमी कायदा करून समान न्याय दिलेला आहे. ग्रामीण भागात रोजगारीचे प्रमाण पुरुषापेक्षा महिलांमध्ये कमी आहे.

Organisation of Economic and Development च्या नोंदीनुसार महिलांचे रोजगारात प्रमाण कमी झालेले आहे कारण महिलांना कामाच्या ठिकाणी असुरक्षितता भारतात अधिक वाढत असते. कमी पगाराच्या ठिकाणी महिला आपल्या कामामध्ये अधिक गुंतलेल्या असतात. लिंगावर आधारित श्रम विभाजन भारतात अधिक असल्याने सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय बाबतीत लिंग असमानता दिसून येते.

महिलांमध्ये रोजगाराचे प्रमाण वाढवण्यासाठी विशेष असे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. युनायटेड नेशन्स (UN) द्वारे निश्चित केलेल्या शाश्वत विकास लक्ष्यांचा (SDGs) प्रमुख घटक, आर्थिक विकास सुलभ करण्यासाठी लैंगिक समानता हा एक आवश्यक घटक आहे. पुरुष प्रधान संस्कृती कमी होणे महत्वाचे आहे. समाजाचा महिलांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन गरीब, अज्ञानी, इ प्रकारचा असून विकसनशील देशाच्या महिलांचा विचार केल्यास भारतीय महिलांच्या तुलनेत त्यांचा विकास झालेला आहे.

संशोधनाचे महत्व –

भारतातील रोजगाराचे महिला प्रमाण लक्षात घेता बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात संबंधित प्रश्न नवीन आव्हाने निर्माण करीत आहे. महिलांच्या प्रश्नांची उकल करण्यासाठी नवीन व्यासपीठ उपलब्ध झालेले आहे. भारताच्या राजघटनेच्या उद्देशिकेमध्ये सर्वाना पूर्ण स्वातंत्र्य देण्याचे वचन देण्यात आलेले आहे. मानवी समाजात महिलांचा जवळपास निम्मा हिस्सा आहे. तरी रोजगाराची परिस्थिती समाधानकारक दिसून येत नाही त्यासाठी सर्व प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. त्यानुसार सदरील विषय संशोधन अभ्यासासाठी निवडला आहे.

अध्ययन विषयाचे उद्देश-

- 1 भारतातील महिला रोजगाराचे अध्ययन करणे.
- 2 भारतातील महिला सक्षमीकरण योजनांचा आढावा घेणे.
- 3 महिलांच्या विकासात अडथळा आणणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितके-

1. घरकाम करणाऱ्या शहरी आणि ग्रामीण महिलांचे अध्ययन करणे.
2. विविध देशांच्या लिंग गुणोत्तराचे अध्ययन करणे.
3. जागतिक स्थरावर भारताचा आर्थिक, शैक्षणिक प्रगती बाबतीत कमतरता दिसून येते.

पद्धतिशास्त्र- सदर विषयाचे अध्ययन करण्यासाठी तथ्य संकलनासाठी दुय्यम स्रोताचा वापर करण्यात आलेला असून विविध वर्तमानपत्र, रोजनिशी, शासकीय अभिलेख, दुर्मिळ पत्र, ऑन लाईन माहिती इ, माहितीचा वापर करून सादर विषयाचे अध्ययन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

भारतातील घरगुती कर्तव्ये पार पडणाऱ्या महिलांची वर्ष निहाय माहितीची टक्केवारी.

अनु क्र	वर्ष	शहरी महिला	ग्रामीण महिला
1	1993-2000	41.7	29.1
2	1999-2000	43.3	29.2
3	2004-2005	42.8	27.2
4	2009-2010	46.5	34.7
5	2011-2010	46.1	35.3

Source- various NSS round.

भारतातील घरगुती कर्तव्ये पार पडणाऱ्या महिलांची वर्ष निहाय माहितीची टक्केवारी आपणास दिसून येते. सण २०१०-२०११ मध्ये हे प्रमाण शहरी विविध देशाचे स्तर व गुणांक गुणोत्तर-

महिलामध्ये ४६. % असून ग्रामीण महिलामध्ये हे प्रमाण ३५. % आहे.

अनु क्र	देश	स्तर	गुणांक
1	आइसलँड	1	0.858
2	रवांडा	16	0.804
3	दक्षिण आफ्रिका	19	0.755
4	संयुक्त राष्ट्र	51	0.720
5	इंडोनेशिया	85	0.691
6	ब्राझील	95	0.681
7	चीन	103	0.673
8	भारत	108	0.665
9	सौदी अरेबिया	141	0.590
10	पाकिस्तान	148	0.550

Source: Misra,U. 2018

विविध देशाचे लिंग स्तर व गुणांक गुणोत्तर आपणास दिसून येते त्यामध्ये भारताचा अनुक्रमे 108 स्तर व गुणांक 0.665 आहे.

कार्यशक्तीचा व्यवसायानिहाय सहभाग-

व्यवसाय	ग्रामीण		शहरी	
	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष
आमदार, वरिष्ठ अधिकारी, व्यवस्थापक	6.3	4.0	11.7	17.8
व्यावसायिक, तंत्रज्ञ	1.7	1.7	13.7	8.8
सहयोगी व्यावसायिक	2.9	2.9	11.7	6.1

Source-labour force survey -2019-2020

कार्यशक्तीचा व्यवसाय निहाय सहभाग आपणास सण २०१९-२०२० labour force नोंदीनुसार शहरामधील व ग्रामीण महिलामध्ये वरील प्रमाणे दिसून येते.

उपाययोजना-

- 1 लिंग असमानता दूर करण्यासाठी शहरात, गावात जाणीव जागृती करण्यासाठी वेगवेगळ्या चर्चा सत्राचे आयोजन केले पाहिजे.
- 2 महिलांमधील शिक्षणाचे प्रमाण वाढविणे.
- 3 सरकारी कायद्याची कडक अमलबजावणी करणे.
- 4 महिलांना आर्थिक स्वावलंबी बनविणे.

महिला सशक्तिकरणाची योजना-

- 1 बेटी बचाओ बेटी पढाओ योजना
- 2 वन स्टॉप सेंटर योजना
- 3 महिला हेल्पलाइन योजना
- 4 उज्वला योजना
- 5 नारी शक्ती पुरस्कार
- 6 स्त्री शक्ती पुरस्कार
- 7 महिला शक्ती केंद्रे

संदर्भ सुची-

- 1 <https://datacatalog.worldbank.org/>

- 2 World Bank, World Development Indicators. (2019).
- 3 UNESCO Institute for Statistics.
- 4 UNICEF.
- 5 International Labour Organisation.
- 6 Labour Force Survey -2019-2020.
- 7 Gender Inequality in India(2020),Dr.Raju V. Dr.Nagarju kilari,Dr. Vinay kumar
- 8 Dr.S.Venkatesan,Issues of Gender Inequality in India.
- 9 Various NSS round.
- 10 वा.ना.दांडेकर (१९९४),शैक्षणिक मूल्यमापन आणि संख्याशात्र,श्रीविद्या प्रकाशन,पुणे.
- 11 सुभाष शर्मा(२००६),भारतीय महिलाओकी दशा,आधार प्रकाशन,पंचफुला.
- 12 डॉ.सिंह निशांत,समाज राजनीती और महिलाये - दशा और दिशा.
- 13 डॉ.गव्हाणकर,रोहिणी,भारतीय स्त्री शक्तीचे राजकारणी रूप.
- 14 डॉ.पवार,वैशाली,महिलांच्या संघर्षाचा आलेख, पुणे डायमंड पब्लिकेशन,2007.
- 15 डॉ.कारेकर,शोभा व डॉ घोडके,शरद,महाराष्ट्रचे शासन व राजकारण,नागपूर,अंशुल प्रकाशन,२००४.

हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम आणि आर्यसमाज चळवळ

प्रा.डॉ.सुनिल रजपूत

जवाहर महाविद्यालय, अणदूर ता.तुळजापूर जि.उस्मानाबाद

Corresponding Author- प्रा.डॉ.सुनिल रजपूत

Email- rajputsunil764@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7053758

सारांश

ब्रिटिश राजवटीत भारतात ५६३ देशी राज्ये व संस्थाने होती. या राज्यांचा आणि संस्थानांचा राज्यकारभार देशी राजे व संस्थानिक पाहत असत. दक्षिण भारतात त्रावणकोर, बडोदा, कोल्हापूर, नागपूर आणि हैद्राबाद ही राज्ये होती. यामध्ये हैद्राबादचे राज्य आकाराने दुसऱ्या क्रमांकाचे होते. म्हणून ते महत्वाचे होते. हैद्राबाद राज्यात मराठवाडा, तेलंगण व कर्नाटक या प्रादेशिक विभागांचा समावेश होत होता. ब्रिटिशांनी भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा इ.स. १९४७ मध्ये पास केला. या कायदानुसार भारत १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी ब्रिटिशांच्या राजकीय वर्चस्वातून मुक्त झाला व भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. इ.स. १९४७ च्या भारतीय स्वातंत्र्याच्या कायद्याने देशी राज्ये आणि संस्थांनी राज्ये भारतात की पाकिस्तानात विलीन करावयाची की स्वतंत्र राहावयाचे याबाबतीत स्वातंत्र्य दिलेले होते. १

प्रस्तावना :

हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम हा भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामाचा एक अविभाज्य भाग आहे. परंतु ह्या लढ्याचा इतिहास उपेक्षित राहिला. ह्या लढ्याच्या प्रारंभापासून ते अखेरच्या टप्प्यापर्यंत मराठवाडा अग्रेसर होता तो जनजागृतीत आणि पुढे सशस्त्र आंदोलानासाठीही, असे नरहर कुरुंदरकर ह्यांनी म्हटले आहे ते योग्यच आहे. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात घडून आलेल्या प्रबोधनामुळे बुद्धीप्रामाण्यवादी आणि विवेकनिष्ठ असे चिंतन नव्याने सुरु झाले. परंपरागत गोष्टी आणि धर्माचरणातील अनिष्ट प्रथा यांचा पुनर्विचार होऊ लागला. ख्रिस्ती धर्मप्रचाराकांकडून हिंदू धर्माचरणावर टीका होऊ लागली. हिंदूंची मूर्तीपूजा, जातीव्यवस्था या गोष्टीवर टीका होऊ लागली. यातून हिंदूमध्ये एक प्रकारचा न्यूनगंड निर्माण झाला होता.

अशा परिस्थितीत बुद्धीप्रामाण्यवादी चिंतन सुरु झाले. यातून नवे विचार आले, नवी व्यासपीठ निर्माण झाली. दादोबा पांडुरंगाची मानवधर्मसभा स्थापन झाली आणि महाराष्ट्रात प्रबोधनाची चाहूल लागली. त्यापाठोपाठ परमहंस सभा उदयास आली.

इ.स. १८४९ च्या दरम्यान दादोबा पांडुरंग, बाबा पदमजी, रामचंद्र बाळकृष्ण जयकर या मंडळींनी मूर्तीपूजा आणि जातीसंस्था नाकारून एक नवी दिशा समाजाला देण्याचा प्रयत्न केला. मानवतावादी एकेश्वरवाद मांडण्याचा पहिला प्रयत्न म्हणून आपण परमहंस सभेकडे पाहिले पाहिजे. २ प्राचीन परंपरा मधील इष्ट त्या गोष्टींचा स्वीकार करून प्रगत विचारांशी समन्वय साधण्याची प्रवृत्ती या काळात निर्माण झाली. यातूनच सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा चळवळ उदयाला आली. सामाजिक क्षेत्रात जातीसंस्थेचे प्राबल्य, उच्चनिष्ठता, अस्पृश्यता बालविवाह अशा अनेक अनिष्ट गोष्टी रूढ होत्या. धार्मिक क्षेत्रात धर्मभोळेपणा, मूर्तीपूजा, अंधश्रद्धा, कर्मठपणा अशा अनेक गोष्टी प्रचलीत होत्या जुन्या मुळावर घाव घातल्यावाचून त्या दूर होणार नाहीत अशा जाणीवेतूनच अनेक सभांनी आणि समाजांनी जागोजाग त्यांचेविरुद्ध लढा पुकारला. ३

इ.स. १८२८ साली स्थापन झालेल्या ब्राम्होसमाज, १८६७ मध्ये स्थापन झालेल्या प्रार्थना समाज, १८७३ मधील रामकृष्ण मिशन आणि सत्यशोधक समाज,

१८७५ मधील थिऑसॉफीकल सोसायटी यासारख्या संघटनांनी धार्मिक आणि सामाजिक पुनर्जागरणचे काम केले. अशा संघटनांपैकी एक लक्षणीय संघटना म्हणजे दयानंद सरस्वतींचा आर्यसमाज होय.

महर्षी दयानंद सरस्वती यांनी इ.स. १८७५ मध्ये मुंबई येथे आर्यसमाजाची स्थापना केली. आणि संपूर्ण देशात आर्य समाजाच्या प्रचार व स्थापनेचे कार्य वेगाने सुरु झाले. हैद्राबाद संस्थानातील बीड जिल्ह्यातील धारूर येथे प्रथम आर्य समाजाची इ.स. १८८० मध्ये स्थापना झाली. ४ वेदांना ज्ञानाचा मूळ स्रोत मानून वेदतत्त्वज्ञानाचे आणि वेदकालीन समाज व्यवस्थेचे पुनरुज्जीवन करून हिंदू धर्मातल्या अनेक अनिष्ट रुढी दूर करता येतील ही श्रद्धा घेऊन आर्यसमाज चळवळ उभी राहिली. हैद्राबाद संस्थानात जातीयता व अस्पृश्यता दूर करण्याचे प्रयत्न वेगाने सुरु झाले. इ.स. १९०१ मध्ये स्थापन झालेल्या स्त्री समाज व महिला सभेच्या अनेक महिलांनी आर्य समाजाच्या कार्यात सहभाग नोंदविण्यास सुरुवात केली. ५ पुढच्या दहा वीस वर्षात बिदर, गुलबर्गा परिसरात आणि हैद्राबाद मध्येही आर्यसमाजाचे कार्य विस्तारले. मराठवाड्यात बीड, उस्मानाबाद, निलंगा परिसरातही आर्यसमाजाच्या शाखा निघाल्या.

इ.स. १९२० च्या दशकात आर्यसमाजाच्या शाखा विस्तारण्यास हैद्राबाद संस्थानातील परिस्थिती कारणीभूत ठरली. संस्थानात तबलिंग चळवळीच्या रुपाने मोठ्या प्रमाणात मुस्लीम धर्मातरे होऊ लागली. अंजूमन-ए-तबलिंगचे नेतृत्व करणारा बहादूरखान अत्यंत स्फोटकपणे हिंदू धर्मियांवर टिका करायचा. हिंदूंचे धर्मांतर करणाऱ्या या संघटनेला शासनाचा वरदहस्त होता. हैद्राबाद संस्थान हे भारतातले सर्वात मोठे मुस्लीम राज्य असून ते मुस्लीम बहुल बनण्यातच साऱ्यांचे हित आहे. हिंदूंनी सृजणपणा दाखवून राजाचा धर्म स्विकारावा आणि राजनिष्ठा जागवावी नसता परिणामांना तयार रहावे अशी एकूण त्यांच्या विचारांची मांडणी असायची ६ या बहादूर खानास

हैद्राबादच्या निजाम उस्मान अलीने बहादूर यार जंग ही उपाधी देऊन गौरविले आणि हैद्राबादचे धर्मकारण राजकारण कोणत्या दिशेने वाटचाल करणार याची चुणूक दाखवली. ७ मुस्लीम धर्मप्रसारासाठी पगारी धर्मप्रचार नेमले गेले. जबरदस्ती करून किंवा आर्थिक प्रलोभने दाखवून धर्मांतर केले जात. हे मुस्लीम धर्मांतर अगदी साधे होते. उर्दुमध्ये लिहिलेल्या धर्मांतराच्या मजकूरावर गरीब हिंदूंचा जबरदस्तीने अंगठा घेतला जाई. हैद्राबाद पुरातत्वीय संग्रहालयातील नोंदीनुसार १९२० च्या दशकात २० हजाराहून अधिक धर्मांतर झाली.

इ.स. १९३० च्या दशकात मुस्लीम धर्मांतर चळवळ तीव्र झालेली दिसते. शेकडो हिंदूंना मुस्लीम करण्यात आले. एकाचवेळी ५०० हिंदूंना मुस्लीम बनवल्याची नोंद इ.स. १९३६ मध्ये आहे. हे धर्मांतर बहादूरयार जंग याने उस्मानाबादमध्ये घडवून आणले. ८ मुस्लीमांच्या वाढत्या अत्याचारांमुळे व मुस्लीम धर्मांतराच्या रेढ्यामुळे हैद्राबाद राज्यातला सर्व सामान्य समाज हतबल झालेला होता. मुस्लीम धर्माच्यापुढे विरोध करण्याची त्याची शक्तीच नष्ट झाली होती.

अशावेळी त्याला सावरण्याचे काम आर्यसमाजानेच केले. गावोगावी आर्यसमाजाच्या शाखा निघाल्या. १९३१ च्या दरम्यान २० शाखा होत्या त्या दहा वर्षात २५० च्या घरात पोहोचल्या. ९ मराठवाड्यात निलंगा येथे आर्यसमाजाचे उल्लेखनीय केंद्र कार्यरत होते. उदरगीरही आर्यसमाज केंद्र म्हणून प्रसिद्ध होते. आर्यसमाज मंदिरात धर्मजागृतीचे काम म्हणून अनेक कार्यक्रम होते. सत्संग, व्याख्याने, भजन, संध्या हवन, गीतगायन आणि स्वाध्याय असे कार्यक्रमाचे स्वरूप असे. त्याशिवाय दलित वस्तीमध्ये सहभोजनाचे कार्यक्रम होत. १०

हैद्राबाद संस्थानातील बहुसंख्य रयतेला मुस्लीम अत्याचाराविरुद्ध, शासनाच्या जुलुमाविरुद्ध लढण्याचे सामर्थ्य देण्याचे महत्कार्य १९२० च्या आणि १९३० च्या दशकात आर्यसमाजानेच केले हे ऐतिहासिक

सत्य नाकारता येण्यासारखे नाही. आर्यसमाजाचे हे कार्य बहुजनांचा आत्मसम्मान वाढविणारे कार्य होते. हे विसरता येत नाही. या काळात म्हणजे हैद्राबाद मुक्तिआंदोलनाच्या पहिल्या सत्रात आर्य समाजाचा प्रभाव अधिक होता. आंध्रमहासभा व कर्नाटक परिषदेतही आर्यसमाजाचे कार्यकर्तेच सक्रिय होते. ११

मुस्लीम धर्मांतराचे प्रमाण आणि मुस्लीमांच्या अत्याचाराचे प्रमाण जसजसे वाढत गेले तसतसे आर्यसमाजाचे कार्यही विस्तारत गेले. उर्वरीत ब्रिटिश इंडियापासून हैद्राबाद राज्य एखाद्या अभेद्य किल्ल्याप्रमाणे वेगळे होते. आर्य सामाजिक कार्यकर्ते मात्र अस्वस्थ असत. दिल्ली व पंजाबमधील आर्य समाजी केंद्रावर हैद्राबादमधील परिस्थितीचा विचार होई. १९३६ च्या दरम्यान दिल्लीत हैद्राबाद धर्मांतरावर विचार झाला आणि हैद्राबादमधील मुस्लीम जातीवाद पंथवादाविरुद्ध जनमत मागवण्यासाठी व्यापक अशा सत्याग्रहाची रुपरेखा तयार झाली. त्याचवेळी गुंजोटीचे वेदप्रकाश, बसवकल्याणचे धर्मप्रकाश आणि बिदरचे भाई श्यामलाल यांच्या बलीदानाने परिस्थिती चिघळली. सत्याग्रहींचे जथ्ये तयार झाले. हैद्राबाद राज्याच्या सीमेलगत सोलापूर, वाशीम, उमरखेड, नगर, विजयवाडा अशा अनेक ठिकाणी आर्यसमाजी कॅम्प उभारले गेले. आर्यसमाजी सत्याग्रहाला हिंदू महासभेच्या निःशस्त्र प्रतिकार मंडळाची साथ मिळाली. पुण्याला आर्यप्रतिनिधी सभा सक्रिय झाली होती. उदगीर हे आर्य समाज चळवळीचे प्रमुख केंद्र बनले होते. १९३६ च्या दरम्यान हैद्राबाद राज्यात १० हजार आर्यसमाजी स्वयंसेवक तयार होते. १२ डिसेंबर १९३७ ला सोलापूरला आर्यसमाज संमेलन झाले. सत्याग्रहाचा निर्णय झाला. नारायण स्वामी महाराज यांच्या नेतृत्वात हैद्राबादमधला पहिला सत्याग्रह करण्याचे ठरले. १३ याच काळात संपूर्ण भारतभर हैद्राबाद दिवस म्हणून २२ जानेवारी १९३८ साली साजरा करण्याचे आर्यसमाजाने ठरवले. त्याचदिवशी हैद्राबादेत आर्यसमाजाचा सत्याग्रह सुरु

झाला आणि आपल्या मागण्यांचे निवेदन निजाम सरकारला सुपूर्द केले. या मागण्यात प्रामुख्याने,

- १) धार्मिक उत्सवांवर बंदी आणणारी आज्ञा परत घ्यावी.
 - २) आखाड्यावरील निर्बंध उठवावेत.
 - ३) धार्मिक दंग्याची चौकशी निपक्षपातीपणे व्हावी.
 - ४) वर्तमानपत्रे प्रकाशित करण्याचा अधिकार मिळावा.
 - ५) कुठल्याही ग्रंथावर चौकशीशिवाय बंदी घालू नये.
 - ६) तुरुंगातील कैद्यांचे धर्मांतर होऊ नये.
 - ७) आर्यसमाजी ध्वज लावण्याची परवानगी मिळावी. इ.
- मागण्यांचे निवेदन आर्यप्रतिनिधी सभेने मंजूर केले आणि हैद्राबाद मधील लोकांचे संरक्षण करण्याची विनंती आर्यरक्षा समितीला केली. १४ हजारो आर्यसमाजी सत्याग्रहींनी हैद्राबादेत सत्याग्रह केला. सारे तुरुंगात डांबले गेले. याच काळात काँग्रेसवर बंदी घालण्यात आली. आर्यसमाजाचे बहुतेक सत्याग्रह हैद्राबाद शहरात झाले. ब्रिटिश व्हाईसरॉयलाही निवेदन देण्यात आले. परिणामी हैद्राबादच्या निजामाने आर्यसमाजाच्या मागण्या मान्य केल्या व सत्याग्रह चळवळ थांबली. आर्यसमाजाच्या मागण्या मान्य झाल्या पण त्याची अंमलबजावणी झाली नाही. परिणामी आर्य समाजाचा संघर्ष चालू राहिला. १९४४ ला गुलबर्ग्याला आर्य संमेलन झाले. या संमेलनाच्या पेंडॉलला मुस्लीमांनी आग लावली. परंतु चोर सोडून संन्यासाला पकडण्याचा प्रकार येथे झाला. पंडीत नरेंद्र आणि विनायकराव विद्यालंकार यांनाच तुरुंगात डांबण्यात आले. १९४५ च्या दरम्यान तर हैद्राबाद राज्यातील परिस्थिती अधिक गुंतागुंतीची बनत गेली. पुढे सरदार पटेल यांनी हैद्राबाद संस्थानाचा प्रश्न निकाली काढण्यासाठी १३ सप्टेंबर १९४८ रोजी संस्थानावर भारतीय लष्कराचे प्रमुख जनरल राजेंद्र सिंह यांच्या नेतृत्व व मार्गदर्शनाखाली भारत सरकारने संस्थानावर पोलिस कारवाई केली. परिणामी १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी सायंकाळी पाच वाजता निजामाने युद्ध थांबवित असल्याची घोषणा केली.

निष्कर्ष :

- १) हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम हा भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामाचा एक अविभाज्य भाग आहे.
 - २) हैद्राबाद मुक्तिलढ्याच्या प्रारंभापासून ते अखेरच्या टप्प्यापर्यंत मराठवाडा अग्रेसर होता.
 - ३) बुद्धी प्रामाण्यवादी चिंतनातून नवविचार व नव्या वसयापीठांची निर्मिती झाली.
 - ४) आर्यसमाजाच्या स्थापनेमुळे प्रचार व प्रसाराचे कार्य वेगाने सुरु झाले.
 - ५) हैद्राबाद संस्थानातील बीड जिल्ह्यातील धारूर येथे प्रथम आर्य समाज शाखेची स्थापना (१८८०) साली झाली.
 - ६) हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामात आर्य समाजाचे मोलाचे योगदान आहे.
 - ७) आर्यसमाजाचे बहुतेक सत्याग्रह हैद्राबाद शहरात झाले.
 - ८) आर्यसमाजाने हैद्राबाद राज्यातील हिंदू रयतेला संघर्ष करण्याचे सामर्थ्य दिले.
 - ९) हैद्राबाद प्रश्नाला राष्ट्रीय स्तरावर नेमण्याचे कार्य आर्यसमाजाने केले.
- थोडक्यात हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामात आर्य समाजाचे मोलाचे योगदान होते. संपूर्ण हैद्राबाद संस्थानात संघटनात्मक कार्य करणारी आर्य समाज ही एकमेव संघटना होती. संस्थानातील आर्य समाजी चळवळीमागे संपूर्ण देशातील आर्य समाजी लोकांचे बळ संघटीत झाले होते. हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातील आर्य समाजाचे योगदान नेमक्या शब्दात नोंदवायचे झाल्यास असे म्हणता येईल की हैद्राबाद राज्यातील हिंदू रयतेला संघर्ष करण्याचे सामर्थ्य कुणी दिले असेल तर ते आर्यसमाजाने हैद्राबाद प्रश्नाला राष्ट्रीय स्तरावर नेण्याचे कार्य आर्यसमाजाचेच

म्हणून आर्यसमाजाची चळवळ ही देशपातळीपासून गावपातळीपर्यंत पोचलेली लोक चळवळच होती. म्हणून हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामातील आर्य समाज चळवळीला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे.

संदर्भसूची :

- १) डॉ.गायकवाड नरेंद्र, मराठवाड्यातील दलित चळवळ आणि हैद्राबादचा स्वातंत्र्य संग्राम, सुगावा प्रकाशन, पुणे १९९०
- २) डॉ.राजेंद्र व्होरा-महाराष्ट्रातील प्रबोधनाची वाटचाल, विचारशलाका, प्रबोधन लातूर, १९९० पृ. ५३
- ३) भास्कर लक्ष्मण भोळे, आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पुणे, १९७८, पृ. ८
- ४) नरेंद्र पंडीत, हैद्राबाद के आर्योकी साधना और संघर्ष, गोविंदराम हासानंद, १९७३, पृ. १६
- ५) कित्ता, पृ. २९
- ६) बावा, दि लास्ट निजाम पृ. १४७
- ७) कित्ता, पृ. १४८
- ८) नरेंद्र चपळगावकर, कर्मयोगी, पृ. १२४
- ९) अनंत भालेराव, हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम आणि मराठवाडा, पृ. १४३
- १०) डॉ.प्रभोकर देव, हैद्राबाद लिबरेशन स्ट्रगल कलेक्शन ऑफ डोक्यूमेंट्स इन ओरल हिस्ट्री, पृ. १९७
- ११) नारायणराव कोदाटी, हैद्राबाद लिबरेशन स्ट्रगल मुलाखत, पृ. १७७
- १२) डॉ.बी.एस.ढेंगळे, हैद्राबाद फ्रिडम स्ट्रगल, पृ. ६६
- १३) डॉ.बी.एस.ढेंगळे, अप्रकाशित फाईल नं. ८५६, आर्य समाज सत्याग्रह, १९३९, आंध्रप्रदेश स्टेट आर्कीव्हज, हैद्राबाद
- १४) डॉ.बी.एस.ढेंगळे, हैद्राबाद फ्रिडम स्ट्रगल, पृ. ६८-६९

“कुशल मानवी भांडवल निर्मितीसाठी गुंतवणुकीच्या कमतरतेमुळे लातूरच्या तुलनेत
उस्मानाबादचा कमी विकास”

श्री. दयानंद बी. हाके

अर्थाशास्त्र विभाग, झेड.बी. पाटील कॉलेज, देवपूर धुळे. के.बी.सी. उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ जळगाव, महाराष्ट्र

Corresponding Author- श्री. दयानंद बी. हाके

ईमेल-dayanandhake@rediffmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7053760

सारांश:-

प्रस्तुत शोध निबंध प्रथम ‘मानवी भांडवल’ याचा अर्थ, त्याची निर्मिती, महत्व, उपयोग, मर्यादा अशा सर्वांगाने समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यानंतर उस्मानाबाद जिल्ह्याची आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीचा आढावा घेतला आहे. मानव भांडवल निर्मिती करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात गुंतवणुकीची आवश्यकता कशी आहे. या संदर्भात वर्णन केलेले आहे. जिल्ह्याच्या विकासाला ‘प्रभावी मानवी भांडवलाचा अभाव’कसे खीळ घालते? की ज्यामुळे येथील अनेक आर्थिक व सामाजिक समस्यांना निर्माण होतात. याठिकाणी समस्यांचा आढावा घेवून त्यावर उपाय-योजना सुचवलेल्या आहेत. यामुळेच येथील मानवी भांडवल निर्मितीसाठी मोठी गुंतवणूक झाल्यास लोकांचा आनखीन आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, विकास होण्यास मदत होईल. अशा मानवी भांडवल निर्मितीची आवश्यकता उस्मानाबादसाठी खूपच मोलाची ठरेल असा विश्वास वाटतो.

प्रस्तावना:-

उस्मानाबाद जिल्हा ज्यावेळी भाषावार राज्याची निर्मिती झाली म्हणजेच 1960 महाराष्ट्र निर्मितीपासून अस्तित्त्वत आहे. लातूर हा उस्मानाबादचा एक तालुका होता. मात्र 1982 साली लातूर, उदगीर, निलंगा, औसा व अमदपूर या पाच तालुक्यानिशी वेगळा झाला. दोन्ही जिल्ह्याची भौगोलिक स्थिती जवळपास सारखीच आहे. हवामान व पर्जन्य ही थोड्याफार फरकाने जवळ-जवळ सारखेच आहे. तरी ही उस्मानाबाद च्या तुलनेत लातूर जिल्हा हा जवळपास सगळ्याचा बाबतीत अधिक सरस दिसतो आहे. याचे कारण येथील क्रियाशील मानवी भांडवल निर्मितीवर केलेली मोठी गुंतवणूक होय. यासंदर्भात जिल्हा आर्थिक सामाजिक समालोचन लातूर आणि उस्मानाबाद अहवाला वरून शिक्षण, आरोग्य व प्रशिक्षण यासंदर्भात दुय्यम माहितीच्या आधारे तुलनात्मक अध्ययन केलेले आहे.

खऱ्या अर्थाने कुठल्याही प्रदेशातील लोकांचा विकास हा तेथील उपलब्ध संसाधन ज्यात भूमी, श्रम, भांडवल आणि उत्तम संघटक ज्याद्वारे त्याचा काटकसरीने वापर करण्यावर अवलंबून असतो. याचाच परिणाम तेथील लोकांचे राहणीमान

सुधारण्यास मदत होत असते. मात्र ही संसाधने उपयोगात आणण्यासाठी येथे मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक होणे अपेक्षित आहे. हीच उस्मानाबाद जिल्ह्याची नितांत गरज आसल्याचे संशोधकास वाटते. मानवी भांडवल निर्मितीत अधिकची गुंतवणूक केल्याचे येथील लोकांचे शिक्षण, प्रशिक्षण व चांगले आरोग्य यामुळे लोकांची कार्यक्षमता वाढते. त्याचा परिणाम उत्पादन, उत्पन्न उपभोग वाढून त्यांच्या राहणीमानात सुधारणा होणे पर्यायाने त्यांचा विकास होय. म्हणून उस्मानाबाद जिल्ह्यात मानवी भांडवल निर्मितीवर अधिक भर देणे गरजेचे आहे.

संशोधनाचे उद्देश:-

1. उस्मानाबाद आणि लातूरच्या शिक्षणाची संख्यात्मक व गुणात्मक स्थितीचा अभ्यास. 2. क्षेत्रीय विकासातील दर्जेदार शिक्षण व उत्तम आरोग्य सुविधांची महत्वाची भूमिका. 3. लातूरच्या लोकांचे राहणीमान उस्मानाबादच्या तुलनेत चांगले आहे. 4. लातूरच्या लोकांपेक्षा उस्मानाबादच्या लोकांची उत्पादकता व उत्पन्न अधिक आहे.

संशोधनाची पद्धती:- प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी द्वितीयक साधनांचा उपयोग केला जाणारा आहे.

त्यामुळे संशोधनासाठी वर्णनात्मक पद्धतीचा उपयोग केला आहे.

संशोधनाची साधने: -

प्रस्तुत शोध निबंध या आधी गोळा केलेल्या माहिती वर आधारित लिहिला जाणार आहे. म्हणजेच द्वितीय साधनांचा वापर केला आहे.

गृहीतके:-

1. मानवी भांडवलाच्या उपयुक्त वापरामुळे जलद विकास शक्य. 2. लातूरच्या तुलनेत उस्मानाबादाचे मानवी भांडवल अधिक क्रियाशील आहे. 3. उच्या मानवी भांडवलाशिवाय जलद विकास अशक्य.

मानवी भांडवल संकल्पना:-

मनुष्य आपल्या सभोवतालचा मर्यादित परंतु पर्यायी उपयोगी नैसर्गिक व भौतिक संसाधनाचा उपयोग करून आपला आनंद गरजा पूर्ण करून आपला विकास करण्याचा सतत प्रयत्न करतो. मनुष्य हा निसर्गातील एक चल संसाधन आहे जो इतर अचल संसाधनांना एकत्र आणून त्याचा कुशलतेने आपल्या गरजा भागवण्यासाठी उपयोग करतो. त्यामुळे मनुष्य किती कुशलतेने या संसाधनाचा काटकसरीने उपयोग करतो त्यावरून त्याच्या उत्पादकतेचा अंदाज करता येतो. आणि ही उत्पादकता वाढवण्यासाठीच त्याच्या शिक्षण, आरोग्य व प्रशिक्षणावर मोठ्याप्रमाणात गुंतवणूक करावी. अशा विचारातूनच मानवी भांडवल ही संकल्पना उदयास आली आहे.

व्याख्या:- 1. प्रोफेसर मेयर- “मानवीय पूंजी गठन व्यक्तियों की संख्या को प्राप्त करने और बढ़ाने की प्रक्रिया है जिनमें कौशल, शिक्षा और अनुभव होता है जो देश के आर्थिक और राजनीतिक विकास के लिए महत्वपूर्ण होता है।”

2. वर्ल्ड बँकेनुसार- “मानवाच्या आयुष्यात ज्ञान, कौशल्य आणि आरोग्य या घटकांची सतत होणारी वाढ म्हणजे ‘मानवी भांडवल’! मानवी भांडवलाचा थेट संबंध उत्पन्नाशी नसून मानवाची उत्पादकता आणि क्रियाशीलतेची आहे. त्यामुळे मानवी भांडवल निर्देशांकात माणसाच्या गुणात्मक वाढीचा विचार केला जातो. सध्याच्या परिस्थितीत जन्मलेली मुले 18 वर्षांची होईपर्यंत किती मानवी भांडवल निर्माण करू शकतात, हे यात मोजले जाते.”⁵

श्री. दयानंद बी. हाके

थोडक्यात मानवी भांडवल म्हणजे “मानवी भांडवल त्यालाच म्हणतात कोणत्याही उत्पादन कार्यास तांत्रिक दृष्टीने प्रशिक्षित व कौशल्य युक्त श्रमिकांची उपलब्धता होय.” मानवी संसाधनाला मानवी भांडवलात रूपांतरीत करण्यासाठी गुंतवणुकीची आवश्यकता आहे. जी गुंतवणूक त्याच्या शिक्षण, आरोग्य व प्रशिक्षण यावर होणे गरजेचे आहे.

संशोधनाची कार्यपद्धती: -

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये अर्थशास्त्रातील अतिशय महत्वाच्या ‘मानवी भांडवल’ ह्या संकल्पनेचा उपयोग करून क्षेत्रीय विकासात याची किती महत्वाची भूमिका आहे याचे स्पष्टीकरण विश्लेषण केलेले आहे. यासाठी ही संकल्पना समजून घेणे महत्वाचे ठरते. आणि उस्मानाबादच्या जलद विकासाला उत्तम मानवी भांडवल किती गरजेचे आहे हे लक्षात येते. याचे प्रमुख निकष पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. शिक्षण व प्रशिक्षण: - शिक्षण व प्रशिक्षण ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. देशाला शिक्षण प्रशिक्षणातून मोठ्या प्रमाणात आवश्यक असणाऱ्या व प्रत्येक क्षेत्रासाठी उत्पादन कार्य करणाऱ्या श्रमशक्तीची निर्मिती केली जाते. जेवढे ज्यास्त कुशल व प्रशिक्षित श्रम असेल तेवढ्या ज्यास्त प्रमाणात संसाधनाचा कुशल वापर करून दर्जेदार उत्पादन केले जाते. त्यामुळे अशा श्रमिकांची प्रत्येकाला नितानंत गरज असते. आणि हे श्रम चांगले शिक्षण व प्रशिक्षण देवूनच कुशल श्रमाची निर्मिती शक्य आहे.

महाराष्ट्रात पुणे हे ‘शिक्षणाचे माहेर घर’ म्हणून ओळखले जाते. कारण येथे शिक्षणाचा ऐतिहासिक वारसा व प्रत्येक ज्ञान शाखेत येथे शिकण्याचे दालन आहे. क्रीडा, कला, विज्ञान, वाणिज्य, विधी, कृषी, कौशल्य, वाहतूक-दळणवळण व माहिती-तंत्रज्ञान अशा सखोल शिक्षणाची उत्तम सोय येथे उपलब्ध आहे.

पुण्याच्या खालोखाल लातूरचा शिक्षणाच्या बाबती उल्लेख करणे वावगे ठरू नये कारण लातूरने शिक्षण क्षेत्रात संपूर्ण महाराष्ट्राला आपली छाप दाखवली आहे. शिक्षणासंबंधी ‘लातूर प्यार्टर्न’ हा सर्वांना आगदीच परिचित आहेच. त्यामुळे शिक्षण प्रशिक्षणाच्या बाबतीत लातूरचा विचार जर केला तर उस्मानाबादच्या तुलनेत लातूर अधिक सरस आसल्याचे दिसून येते. यासाठी आपणास खालील तक्त्याचा विचारपूर्वक अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

तक्ता क्र. 1

क्र.	विवरण	उस्मानाबाद		लातूर	
		संस्था	विद्यया.क्षमता	संस्था	विद्यया.क्षमता
1.	1 ते 8 शिक्षण संस्था	1370	148	1944	254
2.	9 ते 12 शिक्षण संस्था	484	151	747	308
3.	उच्च शिक्षण संस्था	60	64	111	35
4.	तांत्रिक व्यवसायीक पदवी शि. संस्था	9	1306	17	1921
	व्यवसायीक पदवीका शि. संस्था	8	1373	23	5337
	शासकीय औद्योगिक प्र. शि. सं.	8	1936	11	3144
	अशासकीय औद्योगिक प्र.शि.सं.	8	404	2	105
5.	मागास विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह	64	2549	133	7476
6.	एकूण	2011	7931	2988	18580

(उस्मानाबाद व लातूर जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2017-18)^{१,२}

वरील ताकत्याचा वरून असे दिसते की, शिक्षण संस्थांच्या बाबतीत विचार केला तर उस्मानाबादला पहिली ते आठवीसाठी एकूण 1370 तर लातूरला 1944 एवढ्या संस्थांद्वारे शिक्षण दिले जाते. 9 वी. ते 12 वी. साठी अनुक्रमे 484 व 747 एवढ्या आहेत. उच्च शिक्षणाचा विचार केल्यास उस्मानाबादला केवळ 60 तर लातूर 111 शिक्षण संस्थांद्वारे शिक्षण दिले जाते. एवढेच नव्हे तर तांत्रिक शिक्षणाचा विचार केला असता यात ही मोठी तफावत आढळून येत. त्यात व्यावसायीक पदवी शिक्षण संस्था अनुक्रमे

9 व 17, व्यावसायीक पदविका 8 व 23 शिक्षण संस्थांद्वारे शिक्षण दिले जाते. शासकीय व अशासकीय शिक्षण संस्थांचा विचार केल्यास शासकीय औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था उस्मानाबादला 8 व लातूरला 11 एवढ्या आहेत तर अशासकीय औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था अनुक्रमे 8 व 2 संस्था आहेत. या ठिकाणी लातूरच्या तुलने उस्मानाबादला 6 अतिरिक्त अशासकीय औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था आसल्याचे दिसून येते

शैक्षणिक खर्चावरील प्रवृत्ती^३ जिल्हानिहाय प्रत्यक्ष खर्च प्रवृत्ती (आकडे लाखात)

वर्ष	२०-	०३-	०४-	०५-	०६-	०७-	०८-	०९-	१०-	११-	एकूण
जिल्हा	०३	०४	०५	०६	०७	०८	०९	१०	११	१२	प्रत्यक्ष खर्च
लातूर	१५६.०७	८३०.१२	१०७९.६६	१५६७.९२	१८६७.७९	१७८३.७७	२७६९.९५	२२७५.१४	३८१७.६२	४८४१.५८	२०९८९.१७
	१५.३७	१०.७५	१०.८०	१२.०९	११.८४	१०.५८	१३.१६	९.६०	१३.१८	११.२०	११.५८
उस्मानाबाद	७७.६३	७०२.६१	७९८.४१	९७३.८९	१५२७.२५	१३१४.३७	१७६४.९३	१८६७.८८	२५७८.५४	३३१२.५९	१४९४८.१०
	७.६४	९.१०	७.९९	७.५१	९.६८	७.९७	८.३९	७.८८	८.९०	७.६६	८.२५

स्त्रोत- (सर्व शिक्षा अभियान, राज्य कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई, लेखा विन्हाग, संकलित माहिती (PMIS) वार्षिक अहवाल २००२-००३ ते २०११-१२)

प्रस्तुत तक्त्यात 2002 ते 2011-12 पर्यंत जिल्हानिहाय सर्व शिक्षा अभियानावर झालेला प्रत्यक्ष खर्चाची प्रवृत्ती दर्शवतो आहे. या 10 वर्षांचा आपण विचार केल्यास असे दिसून येते की, लातूरच्या तुलनेत उस्मानाबादची प्रत्यक्ष खर्चाची प्रवृत्ती खूपच कमी असल्याचे दिसून येते. तसेच उस्मानाबादच्या प्रत्यक्ष खर्चात खूपच कमी वाढ झालेली असून प्राप्त अनुदानाच्या ती अत्यंत कमी असल्याचे दिसून येते आहे. यावरून आपणास अंदाज येतो की, ही बाब जिल्ह्याच्या शिक्षण विभागासाठी व येथील लोकांसाठी चिंतेची बाब आहे. त्यामुळे आजही उस्मानाबाद जिल्ह्याच्या शिक्षण क्षेत्रात भरीव कार्य करण्यास वाव आहे.

सर्व शिक्षा अभियाना अंतर्गत शिक्षणावर होणारा खर्च व यातून शिक्षणाचा दर्जा व गुणवत्ता तक्ता क्र. 2

क्र.	विवरण	उस्मानाबाद	लातूर	महाराष्ट्र
1	रुग्णालये	12	29	1402
2	दवाखाने	12-	1	3087
3	प्राथमिका आरोग्य केंद्र	42	54	1814
4	प्राथमिका आरोग्य उपकेंद्र	206	252	10580

सोबतच्या तक्ता क्र. 2 चे निरीक्षण केल्यास असे दिसून येते की, आरोग्य विषयक सोयी-सुविधांच्या संख्ये बाबत लातूरच्या मानाने उस्मानाबादला अपुऱ्या (उस्मानाबाद व लातूर जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2017-18)^{१,२} तर आहेच शिवाय त्यांचा दर्जा वा गुणवत्ता यात कमालीच्या उणीवा दिसून येतात.

रुग्णालयाबाबत विचार केल्यास लातूरला 29 तर उस्मानाबादला केवळ 12 आहेत, प्राथमिक आरोग्य केंद्र अनुक्रमे 54 व 42 तसेच प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्र अनुक्रमे 252 व 206 आहेत. दवाखान्याच्या बाबतीत संबधित संदर्भात आकडेवारीत तफावत असल्याचे दिसून येते आहे. मात्र

श्री. दयानंद बी. हाके

सुधारण्यासाठी भौतिक सोई-सुविधांना महत्व देण्यात आले आहे. ज्यामध्ये वर्गखोल्या, मैदाने, क्रीडा साहित्य, पिण्याचे पाणी, वीज, ग्रंथालय अशा अनेक घटकांवर मोठ्या प्रमाणात सतत खर्च होत आहेत. मात्र आजही दर्जा व गुणवत्तेच्या बाबतीत अनेक त्रुटी असल्याने शिक्षण क्षेत्राचा अपेक्षित विकास साध्य होऊ शकलेला नाही.

2. आरोग्य: - चांगले आरोग्य हे सुदृढ माणसाचे लक्षण मानले जाते. कुठल्या ही व्यक्तीने चांगले शिक्षण घेतले व उत्तम आरोग्याची गालाजी घेतली तर तो आपल्या कार्यामध्ये कुठे ही कमी पडत नाही. शिवाय आपली उत्पादकता वाढविण्यास त्याला वाव मिळतो. यासाठी आपला आपल्या कुटुंबाचा व परिसराचा विकास जर करायचा असेल तर तेथील लोकांचे उत्तम आरोग्य असणे तितकेच गरजेचे आहे. म्हणून कुठल्याही प्रदेशाचा विकास हा तेथील लोकांना मिळणाऱ्या आरोग्य सुविधांवर अवलंबून असतो. त्यामुळे उस्मानाबाद व लातूर जिल्ह्यात आरोग्य विषयक मिळणाऱ्या सोयीसुविधा यांची स्थिती खालील तक्त्यात दर्शविलेली आहे

निश्चितच याही बाबतीत लातूर उस्मानाबादच्या तुलनेत सरस असेल. एकंदरीत आरोग्याच्या बाबतीतही लातूर उस्मानाबादच्या एक पावून पुढेच असल्याचे दिसून येते आहे.

3. प्रशिक्षण: -

महिला पुरुष व मुलांच्यासाठी विविध क्षेत्रात रोजगारीच्या साधी उपलब्ध करून देण्यासाठी आज किमान कौशल्यावर आधारित शासकीय, सहकारी वा खाजगी स्तरावर प्रशिक्षण वर्ग घेतले जातात. किमान कौशल्यावर आधारित प्रशिक्षण देवून त्यांन रोजगार मिळवून देण्यास सक्षम केले जाते. ज्यामुळे त्यांचे उत्पन्न वाढून जीवनमान सुधारावे हा उद्देश असतो. आज शैक्षणिक स्तरावर व जिल्हा उद्योग केंद्राच्या माध्यमातून अनेक प्रकारचे व्यवसाय प्रशिक्षण दिले

जात आहे. त्यात वेगवेगळ्या ट्रेडच्या माध्येमातु प्रशिक्षण दिले जात आहे ग्रामीण भागात शेतकरी व रोजगारी यांनाही विविध प्रशिक्षण दिली जातात. महिला सक्षमीकरणसाठी लहान-मोठ्या उद्योगांना चालना दिली आहे. घरगुती उद्योग ज्यात शिलाई, गारमेंट, डीझानिग अशा प्रकारचे प्रशिक्षण दिले जात आहे, शिवाय महिला बचत गटाच्या माध्येमातून त्यांना संघटीत करून शासनमार्फत अनुदानही उपलब्ध करून दिले जात आहेत. यामुळे महिलांना काही रोजगार प्रमाणत रोजगार उपलब्ध होतो आहे. मात्र वेगवेगळ्या स्तरावर खूप उणीवा असल्याने विशेषतः ग्रामीण भागात अनेक अडचणीना समोर जावे लागते. शिवाय अपुरे प्रशिक्षण वर्ग, अनुदानाची कमतरता, म्हणावा तेवढा प्रचार व प्रसार न झाल्याने त्या प्रशिक्षणापासून वंचित आहेत. तसेच ज्या महिलांनी प्रशिक्षण घेतले आहे. त्यातील बऱ्याच जणांना रोजगार मिळालेला नाही.

उत्पादक व कार्यक्षम लोकांची निर्मिती: -

कुठल्याही प्रदेशाचा विकास हा तेथील उत्पादक व कार्यक्षम लोकांच्या संख्येवर अवलंबून असते. जेथे या लोकांची संख्या अधिक तेथे लोकांचा उत्पन्न अधिक असते. उत्पन्न अधिक त्यामुळे लोकांचे राहणीमान वा जीवनमान अधिक उच्च असते. म्हणजेच तेथील लोकांचा ही विकास अधिकच असतो. म्हणूनच अनेक तंत्रज्ञानाच्या मते जेथे लोकांचे आरोग्य चांगले व शिक्षणाच्या संधी अधिक दर्जेदार आहेत. त्याच बरोबर जेथे विविध क्षेत्रातील किमान कौशल्यावर आधारित प्रशिक्षण चांगल्या प्रकारे मिळते. तेथील लोकांचा अधिक विकास होण्यास मदत होते. थोडक्यात जेथे कुशल मानवी भांडवलाची निर्मिती होते तेथे विकासाचे चक्र अधिक वेगाने फिरते. म्हणून मानवी भांडवल निर्मितीसाठी प्रयत्न होणे ही बाब उस्मानाबादसाठी महत्वाची आहे.

मानवी भांडवलाची निर्मिती:-

मानवी भांडवल निर्मितीसाठी प्रामुख्याने संबंधित क्षेत्रातील शिक्षण, आरोग्य आणि विविध प्रशिक्षणावर मोठ्याप्रमाणात गुंतवणूक होणे गरजेचे असते. जेणेकरून तेथे सुशिक्षित व चांगले आरोग्य असलेल्या व विविध क्षेत्रातील किमान कौशल्याचे प्रशिक्षण घेऊन उत्तम दर्ज्याचे कर्ती लोकसंख्या निर्माण होईल. यामुळे येथील लोकांची अधिक उत्पादकता व चांगले उत्पन्न मिळेल ज्यामुळे तेथील लोकांचा, विविध क्षेत्रांचा जलद व चांगला विकास होईल. ज्यामुळे लोकांचे राहणीमान उंचावण्यास मदत होईल. श्री. दयानंद बी. हाके

म्हणूनच शिक्षणाच्या विविध स्तरावर आवश्यक त्या सोई सुविधा उपलब्ध करून चांगले दर्जेदार शैक्षणिक वातावरणाची निर्मिती करणे गरजेचे आहे. याच बरोबर उत्तम आरोग्य हे व्यक्तीच्या कार्याची क्षमता व मुलांच्या वाढीस पोषक असते. त्यामुळे त्यांना आरोग्याच्या उत्तम सुविधा मिळणे अत्यंत गरजेचे आहे. तसेच किमान कौशल्यावर आधारित काही प्रशिक्षण वर्गांची सुविधा ही उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. अशा प्रकारे शिक्षण, आरोग्य व प्रशिक्षण यांच्या माध्येमातून मानवी भांडवलाची निर्मिती केली जाते.

मानवी भांडवल निर्मिती मधील समस्या:-“मानवीय पूंजी निर्माण की धारणा को शिक्षा में निवेश के संदर्भ में अनेक समस्याओं का सामना करना पड़ता है। किसी अल्प विकसित देश में आवश्यक मानवीय पूंजी के भण्डार का अनुमान लगाना बहुत कठिन है।”^७

निष्कर्ष: -

1. उस्मानाबादच्या तुलनेत लातूरची शैक्षणिक व्यवस्था त्या पायाभूत सुविधा असो, वा विविध प्रकारच्या शाळा, महाविद्यालय, वैद्यकीय, कृषी, विधी, कौशल्यावर आधारित व माहिती तंत्रज्ञान अशा सर्वांगाने लातूरची शिक्षण व्यवस्था ही गुणात्मक व मात्रात्मक दृष्ट्या अधिक चांगली व दर्जेदार असल्याचे दिसून येते.2. शिक्षण क्षेत्रात लातूर जिल्ह्याने आपली वेगळी ओळख निर्माण केलेली आहे. मात्र उस्मानाबादला म्हणावे तेवढे येश मिळवण्यात यशस्वीता मिळालेली नाही.

3. लातूर जिल्ह्याने चांगल्या शिक्षण व्यवस्थेतून व प्रशिक्षणातून तांत्रिक दृष्टीने प्रशिक्षित व कौशल्यावर आधारित मोठ्या प्रमाणात श्रम शक्तीची निर्मिती केली आहे. या श्रमशक्तीचा विविध क्षेत्रात उपयोग करून दर्जेदार व अधिक उत्पादकतेतून लोकांचे व आपले उत्पन्न वाढविले आहे. त्यामुळे एकंदरीत सगळ्यांचाच विकास होतांना दिसतो आहे. जे उस्मानाबादच्या बाबतीत दिसून येत नाही. म्हणून जिल्ह्याने चांगल्या शिक्षण व्यवस्थेतून व प्रशिक्षणातून तांत्रिक दृष्टीने प्रशिक्षित व कौशल्यावर आधारित मोठ्या प्रमाणात श्रम शक्तीची निर्मिती करण्यास चालना देणे गरजेचे आहे. 4. आरोग्याच्या सुविधांबाबतीत ही लातूरच्या तुलनेत उस्मानाबाद जिल्ह्याला अधिक सरस कामगिरी वा सुधारणा करण्यास वाव आहे. त्या दृष्टीने ग्रामीण व शहरी भागात आरोग्या संबंधी सुविधांचा लाभ अधिकाधिक लोकांपर्यंत कसा पोहचेल या दृष्टीने प्रयत्न होणे

गरजेचे आहे. 5. दर्जेदार शिक्षण आणि आरोग्य सुविधांच्या अभावामुळे येथील लोकांच्या राहणीमानावर प्रभाव पडतो आहे. साहजिकच उस्मानाबादचा मानव विकास निर्देशांक हा आतिशय अल्प आहे.

उपाययोजना: -

1. उस्मानाबादच्या शैक्षणिक व्यवस्थमध्ये संख्यात्मक आणि गुणात्मक सुधारणा, करण्याच्या दृष्टीने शासन धोरणकर्त्यांनी तत्काळ समांतर धोरणे आखून अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. 2. अपुरा शिक्षक कोटा तत्काळ भरून घेणे गरजेचे आहे. काही ठिकाणी 3 ते 4 वर्षांपासून संबंधित शिक्षका विना शाळा व महाविद्यालये चालू आहेत. 3. अपुऱ्या व गुणवत्तापूर्ण आरोग्य सेवा-सुविधांचा अभाव असल्याने त्यात सुधारणा करणे अपेक्षित आहे. 4. जिल्ह्यासाठी तत्काळ एम्सच्या धर्तीवर वैद्यकीय महाविद्यालय असले पाहिजे.

5. कौशल्यावर आधारित केवळ प्रशिक्षण देवून चालणार नाही तर त्यासाठी स्थानिक पातळीवर अधिकच्या रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे गरजेचे आहे. 6. शिक्षण व कामाच्या शोधासाठी विशेष करून सुशिक्षित बेरोजगारांचे मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर रोखणे गरजेचे आहे. कारण हेच क्रियाशील मानवी भांडवल आहे.

7. कुशल मानवी भांडवलाची निर्मिती करण्यासाठी प्रभावी ध्येय-धोरणे आखून त्याची प्रभावी अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. 7. कुशल मानवी भांडवलाच्या निर्मितीसाठी शिक्षण आणि आरोग्य क्षेत्रात मोठ्या गुंतवणुकीची नितांत गरज आहे. कारण या क्षेत्रात सुधारणा करून त्यांचा विकास करण्यास खूप मोठा वाव आहे.

संदर्भ:-

1. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन अहवाल उस्मानाबाद- 2018-19

2. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन अहवाल लातूर- 2018-19

3. www.osmanabad.gov.in

4. www.latur.gov.in

5. <https://www.vikipidiya>

6. <http://swatantranagrik.in>

7.

<https://www.hindilibraryindia.com/economics/human-capital>

श्री. दयानंद बी. हाके

8. Arthvichar/“Impact of Human Development on Economic Progress” -Dr. Ashok P. Tiparse/ISSN-2248-9681/ खंड-१./अंक-१/page no. 26 to 28

भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये कृषी, औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्राचे योगदान

डॉ.मोरे अर्जून मोहनराव

(अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख) वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर ता.अंबाजोगाई जि.बीड

Corresponding Author- डॉ.मोरे अर्जून मोहनराव

ई.मेल- drmoram@rediffmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7053772

प्रस्तावना : जागतिक स्तरावर शेती उत्पन्नात भारताचा दुसरा क्रमांक आहे. 2005 मध्ये भारताच्या एकूण उत्पन्नमध्ये शेती, लाकूड, जंगलसंपत्ती यांचा 18.6 टक्के वाटा होता. या व्यवसायामध्ये एकूण कामगारापैकी 60 टक्के कामगार काम करीत होते. तसेच राष्ट्रीय उत्पन्नात शेती उत्पन्नाचा वाटा सातत्याने वाढत आहे. म्हणूनच देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा शेती हा मोठा घटक आहे. भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये शेती क्षेत्राची महत्वपूर्ण भूमिका आहे. म्हणूनच प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेमध्ये शेतीला नेहमीच प्राधान्य देण्यात आले आहे. तसेच केंद्र व राज्य सरकारकडून शेतकऱ्यांना शेती व्यवसायाकरिता मोठ्या प्रमाणात कर्ज पुरवठा व अनुदान दिले जात आहे. आर्थिक सुविधा दिल्यामुळे हरीत क्रांती पासून शेती तंत्रज्ञान व सिंचन पध्दती मध्ये सातत्याने सुधारणा होत आहेत. या सुधारणामुळे 1950 पासून शेतीचे दर एकरी उत्पादन वाढत आहे. म्हणूनच आंतरराष्ट्रीय शेती उत्पादनाची तुलना केली तर भारतीय शेती उत्पादन क्षमता सर्वाधिक आहे. शेती उत्पादनात तेलबिया, ऊस, कापूस, तंबाखू, हळद, मसाल्याचे पदार्थ, कडधान्य फळवागायत, भाजीपाला, लाकूड, औषधी वनस्पती इत्यादीचे उत्पादन घेतले जात आहे. या उत्पादन प्रक्रियेमुळे मजूरवर्गाला मोठ्या प्रमाणात रोजगाराची सुविधा निर्माण झाली आहे. तसेच शेती व्यवसायाला अनुसरून लघुउद्योगांची निर्मिती झाली आहे. एकंदरीत कृषी क्षेत्रामुळे आर्थिक विकासाला गती मिळाली आहे. त्यामुळेच आर्थिक विकास प्रक्रिया गतीने घडून येत आहे. आर्थिक विकासामध्ये कृषी प्रमाणेच औद्योगिक क्षेत्राचा ही महत्वाचा वाटा आहे.

मुलभूत शब्द - कडधान्य, औषधी वनस्पती, पंचवार्षिक.

जागतिक औद्योगिक उत्पादन क्षेत्राच्या क्रमवारीत भारताचा 14 वा क्रमांक आहे. औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासा करिता शासन मोठ्या प्रमाणात आर्थिक कर्जपुरवठा करीत आहे. त्यामुळे औद्योगिक विकास महामंडळाची निर्मिती होत असून हे महामंडळ ठिकठिकाणी एम.आय.डी.सी.ची स्थापना करीत आहे. या एम.आय.डी.सी.मध्ये वेगवेगळ्या स्वरूपातील उत्पादन प्रक्रिया घडून येते. हे उत्पादन करण्याकरिता औद्योगिक क्षेत्रात कामगार मजूर यांना मोठ्या प्रमाणात रोजगाराची निर्मिती झाली आहे. भारतातील एकूण कामगारा पैकी 12 टक्के कामगार औद्योगिक क्षेत्रामध्ये

काम करीत आहे. आज भारताच्या आर्थिक उत्पादनात औद्योगिक क्षेत्राचा 28 टक्के वाटा आहे. भारतीय औद्योगिक विकास घडून आल्यामुळे भारतीय उद्योगाची विदेशी उद्योगाबरोबर स्पर्धा वाढली आहे. तसेच सार्वजनिक उद्योगासाठी राखून ठेवलेली बहुतांशी क्षेत्र खाजगी उद्योगासाठी खुली करण्यात आली आहेत. तसेच बहुतांशी सार्वजनिक उद्योगांचे खाजगीकरण करण्यात आले. त्यामुळे उद्योगामध्ये स्पर्धा वाढून भारतीय उद्योगांची कार्यक्षमता कार्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या मालाच्या उत्पादनात प्रचंड वाढ झाली आहे. भारतीय औद्योगिक क्षेत्राने राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजार पेठावर

आपले वर्चस्व निर्माण करण्याचा सातत्याने प्रयत्न केला जात आहे.

सेवाक्षेत्राच्या उत्पन्नमध्ये भारताचा 15 वा क्रमांक आहे. सेवा क्षेत्रात देशातील 33 टक्के कामगार काम करतात. ह्या क्षेत्राचा आधुनिक काळात वेगाने विकास होताना दिसून येत आहे. 1951 ते 1980 या कालावधी मध्ये सेवा क्षेत्राचा विकास 4.5 टक्के दराने होत होता. 1991-2000 ह्या काळात सेवा क्षेत्राचा विकास 7.5 टक्के दराने झाला. भारताच्या सकल उत्पन्नमध्ये ह्या क्षेत्राचा सर्वात मोठा वाटा आहे. 1950 मध्ये हा वाटा 15 टक्के होता तर 2005 मध्ये तो 51.8 टक्के होता. माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्राचा वेगाने विकास होण्याचे कारण उच्च तंत्रज्ञानाचा विकास होय. माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीने सर्वत्र क्षेत्रात प्रवेश केला आहे. त्यामुळे उत्पादन, आर्थिक व्यवहार, व्यापार नवनवीन शोध यांची माहिती काही कालावधीतच सर्वत्र प्रसारीत होते. त्यामुळे वित्तीय सेवा, कम्युनिकेशन सेवा, वाहतूक सेवा, आरोग्य सेवा, इत्यादीच्या सेवांच्या माध्यमातून राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ होवून भारतीय विकास घडून येत आहे. सदरील संशोधन होवून भारतीय विकास घडून येत आहे. सदरील संशोधन विषयाच्या अध्ययना करिता पुढीलप्रमाणे उद्दिष्टांची मांडणी करण्यात आली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- 1) कृषी उत्पादनाचा सखोल अभ्यास करणे.
- 2) कृषी उत्पादन आणि राष्ट्रीय विकास यांचा संबंध स्पष्ट करणे.
- 3) औद्योगिक उत्पादन वाढीचे अध्ययन करणे.
- 4) सेवा क्षेत्राचे स्वरूप आणि आर्थिक विकास यांचे अध्ययन करणे.

सदरील संशोधन विषयाच्या अध्ययना करिता मांडण्यात आलेल्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेकरिता खालीलप्रमाणे गृहितकांची मांडणी करण्यात आली.

गृहितके :

- 1) कृषी उत्पादनात सातत्याने वाढ झाली आहे.

- 2) कृषी उत्पादनाने राष्ट्रीय विकासाला गतीप्राप्त झाली आहे.
- 3) औद्योगिक विकासामुळे मजूरांना रोजगारीची निर्मिती झाली आहे.
- 4) सेवा क्षेत्राने आर्थिक विकासाला गती दिली आहे. प्रस्तुत गृहितकांच्या पडताळणी करिता आणि संशोधन विषयाला अनुसरून तथ्य संकलन करण्यासाठी पुढीलप्रमाणे संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला.

संशोधन पध्दती :

सदरील संशोधन विषयाच्या तथ्य संकलनाकरिता प्रामुख्याने द्वितीय स्त्रोतांचा (कागदोपत्री) अवलंब करण्यात आला आहे. या मध्ये प्रकाशित द्वितीय स्त्रोतातील संदर्भग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, शासकीय संस्थांचे अहवाल इत्यादीचा अवलंब करण्यात आला. तसेच अप्रकाशित स्त्रोतांमध्ये एम.फिल, पीएच.डी. चे प्रबंध शासकीय व निमशासकीय संस्थांचे अप्रकाशित अहवाल यांचा अवलंब करण्यात आला. सदरील संशोधन विषयाच्या मांडणी करिता वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब करण्यात आला आहे.

विषय प्रतिपादन :

अर्थव्यवस्थेचा शेती हा प्रमुख घटक आहे. देशाच्या एकूण लोकसंख्या पैकी 68 टक्के लोक शेती व्यवसायाशी निगडित आहेत. शेती उत्पादनावरून देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना प्राप्त होत आहे. देशाचा आर्थिक विकास घडून आला की देशाचा सर्वांगीन विकास घडून येतो. म्हणजेच देशाच्या विकासात वेगवेगळ्या घटकांचे सहभाग महत्वाचा ठरतो. म्हणूनच सदरील संशोधन विषयाची मांडणी पुढील प्रमाणे करता येते.

आर्थिक विकासामध्ये कृषी क्षेत्राची भूमिका :

अर्थव्यवस्थेत शेती व्यवसायाला अत्यंत महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. भारतीय शेती व्यवसाय म्हणजे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा. म्हणून ओळखला जाते. महात्मा गांधींच्या शब्दात भारतीय शेती ही भारतीय लोकांच्या उपजिविकेचे प्रमुख साधन आहे. म्हणजेच शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आत्मा

आहे. राष्ट्रीय नमुना समितीच्या अहवालानुसार भारतातील एकूण 638588 गावांमधून जवळपास 64.3% लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. या लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. या लोकसंख्यापैकी 39.4 % शेतकरी तर 24.9% शेत मजूर म्हणून शेती व्यवसायाशी संबंधित आहेत. कृषी क्षेत्र हे भारतातील सर्वाधिक लोकांच्या रोजगाराचे साधन असून जवळपास 54.40% लोकसंख्या शेती व शेती संबंधी व्यवसायावर आधारीत आहे.

अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे सर्वात महत्वाचे योगदान म्हणजे देशातील वाढत्या लोकसंख्याच्या अन्नधान्याची गरज पूर्ण करणे आहे. तसेच देशातील जवळपास 42 कोटी पशुंना चारा देखील कृषी क्षेत्राद्वारे उपलब्ध होतो. अर्थव्यवस्थेच्या कृषी क्षेत्राच्या माध्यमातून ग्रामीण भागाची उपजिविका पार पाडली जात आहे. देशातील एकूण जमिनीचे क्षेत्रफळ 32.87% कोटी हेक्टर आहे. त्यापैकी 14.1 कोटी हेक्टर क्षेत्रफळावर शेती केली जाते. म्हणजेच भारताच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळापैकी 52.00% भाग हा शेती करण्यायोग्य आहे. या शेतीमध्ये ऊस,हळद, मसाल्याचे पदार्थ, तेलबिया, कापूस, फळ बागाईत अशी पिके घेतली जातात. या पिकांच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात आर्थिक उत्पादन होत आहे. आधुनिक काळात शेती व्यवसायाकडे व्यापार या दृष्टीकोनातून पाहिले जात आहे. त्यामुळे शेतीतून कापूस, ताग, ऊस, लाकूड, औषधी वनस्पती मसाल्याचे पदार्थ, तेलबिया या सारख्या कच्च्यामालाची निर्मिती होते. या कच्च्या मालाच्या उपलब्धीमुळे औद्योगिक विकासाचा चालना

मिळाली आहे. औद्योगिक विकासामुळे मजुरांना रोजगाराची निर्मिती होवून रोजगार उपलब्ध झाला आहे. कृषी क्षेत्र व औद्योगिक क्षेत्रांना किती महत्व द्यावे हे त्या राष्ट्राच्या विकासाच्या अवस्थेवर अवलंबून राहते. जर देशाच्या आर्थिक विकासाची गती वाढवायची असेल तर त्यासाठी कच्चा माल औद्योगिक कारखान्याकडे पाठवून त्याचे पक्यामालात रूपांतर करणे गरजेचे असते. पक्या मालाला बाजार पेढेत ग्राहक उपलब्ध असते.

जमिनीचे वितरण व्हावे सर्वांना जमिनीचा मालकी हक्क मिळावा सर्वांनी जमीन कसून जास्तीत जास्त उत्पन्न काढावे या दृष्टीकोनातून भारत सरकारने पहिल्या पंचवार्षिक योजने पासून कमाल जमीन धारणा मर्यादा निश्चित करावी अशी सुचना दिली होती. तेव्हा 1958 च्या घटना दुरुस्ती मध्ये कमाल जमीन धारणा कायदा करण्या बाबत मर्यादा घालून देण्यात आली. त्यामुळे 1961-62 पर्यंत भारतातील सर्व राज्यांनी कमाल जमीन धारणा कायदा पास केला. वेगवेगळ्या राज्यांनी पास केलेल्या कायद्यामुळे जवळ जवळ 57 लक्ष हेक्टर अतिरिक्त जमीन सरकारकडे ताब्यात घेतली. व ती जमीन जे भूमिहीन आहेत त्यांना वाटप करण्यात आली. भारताच्या वेगवेगळ्या भागात अनेक वर्षांपासून खंडाने जमीन कसायला देण्याची पध्दत होती ती प्रथा बंद झाली. कसीन त्याची जमीन हा विचार पुढे आला. त्यामुळे शेती उत्पादनात वाढ झाली. तरीही वर्तमान काळात शेतकऱ्यांचे वेगवेगळे स्वरूप जमिनीचे क्षेत्र त्यातील लोकसंख्या लागवडी खालील क्षेत्र दरडोई उत्पादन वेगवेगळ्या स्वरूपात दिसून येते.

जमीन धारणेचे स्वरूप लोकसंख्या दरडोई शेती दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	शेतकऱ्यांचे स्वरूप	क्षेत्र	लोकसंख्या	लागवड क्षेत्र	दरडोई शेती (हे.मध्ये)
1	सिमांत शेतकरी	1 हे. पेक्षा कमी	67.10%	22.05%	0.39
2	लहान शेतकरी	1 ते 2 हे.	17.91%	22.08%	1.42
3	निम्न मध्यम शेतकरी	2 ते 4 हे.	10.64%	23.62%	2.71
4	मध्यम शेतकरी	4 ते 10 हे.	4.25%	21.19%	5.76
5	मोठे शेतकरी	10 हे. पेक्षा जास्त	0.70%	10.59%	17.38

स्रोत : भारतीय अर्थव्यवस्था वेदीका पब्लिकेशन औरंगाबाद 2017 पृष्ठ 303.

प्रस्तुत आकडेवारी स्पष्ट करते की भारतातील सिमांत शेतकरी एक हेक्टर पेक्षा कमी असलेली लोकसंख्या 67.10 % आहे. तर लागवड क्षेत्र 22.5% दिसून येत. तसेच दरडोई उत्पन्न 0.39 हेक्टर आहे. लहान शेतकऱ्यांचे क्षेत्र 1 ते 2 हेक्टर असून त्यावर 17.91 टक्के असून दरडोई उत्पन्न 1.42 हेक्टर आहे. निम्न मध्यम शेतकऱ्यांचे क्षेत्र 2 ते 4 हे. असून त्यावर लोकसंख्या 10.64 टक्के आहे. त्यांचे लागवडी खालील क्षेत्र 23.62% असून दरडोई उत्पन्न 2.71 हेक्टर आहे. मध्यम शेतकऱ्यांचे क्षेत्र मते 10 हे. असून लोकसंख्या 4.25 टक्के आहे. त्यांचे लागवडी खालील क्षेत्र 21.19% व दरडोई उत्पन्न 17.38 हेक्टर आहे. शेती हा एक व्यवसाय आहे. शेतीतून वेगवेगळ्या पिकाचे उत्पादन घेतले जाते. हे उत्पादन शेतकरी व्यापारी आणि उद्योजक यांना मोठ्या प्रमाणात आर्थिक रक्कम आणि विदेशी चलन मिळवून देते म्हणूनच शेती मधील गुंतवणूक ही उत्पादक गुंतवणूक मानली जाते. भारतामध्ये सुमारे 1760 दशलक्ष हेक्टर जमीन लागवडीखाली असून त्यापैकी ओलीताखाली 42.20 टक्के आहे. तर 26.62 दशलक्ष हेक्टर जमीन अन्नधान्याच्या उत्पांनासाठी उपलब्ध आहे. तर 1453.09 दशलक्ष क्षेत्र जमीन पडीक व कोरडवाहू आहे. हे क्षेत्र ओलीताखाली आणण्यासाठी विविध जलसिंचन योजना आणि पाणलोट क्षेत्र विकास योजनांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे शेतीचा सर्वांगीन विकास होवून आर्थिक उत्पादन वाढेल.

शेती विकासासाठी मानवीश्रम आर्थिक भांडवल आणि नियोजन यांची सातत्याने आवश्यकता असते. त्यामध्ये श्रम हा घटक मानवी असून त्याची पूर्तता करण्याकरिता जास्तीत जास्त लोक संख्याची गरज आहे. मजूर लोकसंख्या आवश्यक प्रमाणात असेल तर शेतीचा विकास झपाट्याने होतो. सन 2011 च्या आकडेवारीनुसार 26 कोटी 30 लाख लोकसंख्याची उपजीविका शेतीवर अवलंबून आहे. त्यांचे प्रत्येक श्रमीक हेक्टररी आर्थिक उत्पादन 2072 रुपये आहे. हे आर्थिक

उत्पादन राज्य निहाय वेगवेगळ्या प्रमाणात दिसून येते. शेती उद्योगात भांडवल हा एक महत्वाचा घटक आहे. या भांडवलाची उपलब्धता व्हावी यासाठी राष्ट्रीय बँका, सोसायटी, तारण बँक इत्यादी कर्ज पुरवठा करतात. हे कर्ज अल्प दराने असते. त्यामुळे ते शेतकऱ्यांना परवडते.

आधुनिक काळात शेती उत्पादनात वाढ व्हावी. याकरिता शासन शेतकऱ्यांना वेगवेगळ्या योजनांच्या माध्यमातून आर्थिक मदत करित आहे. जसे की, सिंचन सुविधा, पिकविमा, शेती उत्पादन नुकसान भरपाई अनुदान फळ बागायत अनुदान, शेतीच्या पाणी व्यवस्थे करिता पाझर तलाव, बंदारे, तळे, शेततळे, टुबवेल इत्यादी सुविधा मुळे शेतकऱ्यांना आर्थिक नुकसानीची चिंता राहिली नाही. ते शेती व्यवसाय तांत्रिक पध्दतीने करित आहेत. त्यामुळे शेती उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. याचा परिणाम देशाच्या विकासात होत आहे.

आर्थिक विकासात औद्योगिक क्षेत्राचा सहभाग :

औद्योगिक क्षेत्र म्हणजे मोठ्या प्रमाणात उत्पादन निर्मिती ची प्रक्रिया निर्माण करणे. उत्पादीत वस्तुनिर्मितीचा उद्देश जास्तीत जास्त नफा मिळवून भांडवलाचा संचय करणे होय. म्हणजेच नवनवीन उद्योग चालू करण्याची प्रक्रिया ही औद्योगिक करणाचे स्वरूप आहे. म्हणूनच कोणत्याही देशाचा विकास तेथील औद्योगिक विकासावर अवलंबून असतो. औद्योगिक कारखाण्यातून वेगवेगळ्या वस्तुचे उत्पादन केले जाते. या वस्तु विक्रीतून आर्थिक नफा निर्माण होतो. या औद्योगिक विकासातून देशाची प्रगती घडून येते. देशाचा आर्थिक, व्यवसायिक, तांत्रिक विकास घडून आला की देश आत्मनिर्भर होवून राष्ट्रीय शक्ती निर्माण होते. औद्योगिककरणामुळे कुटीर उद्योगाला चालना मिळते. कुटीर उद्योगात यांत्रिकीकरणाचा वापर घडून येतो. तसेच लघु उद्योगाला चालना मिळते. लहान मोठे उद्योग धंदे सुरु होतात. त्यामध्ये मजूरांना कामाची निर्मिती होते. तसेच औद्योगिककरणामुळे मध्यम स्वरूपाचे व्यवसाय, व्यापार, उद्योग, दळणवळणाची प्रक्रियांना

चालना मिळते. त्या मध्यम प्रतीच्या उद्योगामुळे शहर व ग्रामीण भागातील लोकांना रोजगारांची उपलब्धता होते. औद्योगीकरणामुळे मुलभुत गरजांची पूर्तता करणाऱ्या उद्योगांची निर्मिती होते. जसेकी कापड उद्योग, शिवण उद्योग बांधकाम उद्योग, अन्न बनवणारे उद्योग, या उद्योगातून राष्ट्रीय विकासाला चालना मिळत आहे. या औद्योगीकरणामुळे कच्चा मालाला भाव मिळत आहे. त्यामुळे शेतकरी, व्यापारी, कामगार यांच्या श्रमाला योग्य मुल्य प्राप्त होत आहे. त्याच बरोबर स्थानिक ठिकाणी उद्योगाची निर्मिती झाली की स्थलांतराची समस्या सुटली जात आहे. राष्ट्रीय विकासाला गती मिळून विकास घडून येत आहे.

आर्थिक विकासात सेवा क्षेत्राचे योगदान :

सेवा क्षेत्राच्या माध्यमातून आर्थिक उत्पादनाची निर्मिती करण्यामध्ये भारताचा जागतिक स्तरावर 15 वा क्रमांक आहे. सेवा क्षेत्रामध्ये दळणवळण, बँक व्यवस्था, कम्प्युनिकेशन, व्यावसायिक सेवा, वितरण सेवा, बांधकाम व स्थापत्यविषयक सेवा, शिक्षण सेवा, आरोग्य व सामाजिक सेवा, पर्यटन सेवा, मनोरंजन सांस्कृतिक आणि खेळ विषयक सेवा, इत्यादी सेवांचा समावेश होतो. या सेवांच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात आर्थिक उत्पादनाची निर्मिती होते. तसेच कामगार, भांडवलदार व्यापारी, उद्योगजक इत्यादींना रोजगाराची निर्मिती होते. त्याच बरोबर सेवांच्या माध्यमातून मनुष्य, समाज, समुदाय, विभाग राष्ट्र इत्यादीची प्रगती घडून येते. म्हणूनच राष्ट्रीय विकासात सेवाक्षेत्राचा तिसरा क्रमांक लागतो.

सेवा क्षेत्रामध्ये कोणत्याही प्रकारच्या दृश्य स्वरूपाच्या वस्तु नसतात. सेवा ही अदृश्य स्वरूपाची असते. त्यामध्ये वस्तुंची देवघेव होत नाही. सेवा क्षेत्रातील उद्योगांना आपले लक्ष अर्थव्यवस्थेवर केंद्रीत करावे लागते. सेवाची निर्मिती व पुरवठा हे या क्षेत्राचे वैशिष्ट्ये असून ग्राहकांना सामान्य दर्जाच्या सेवा उपलब्ध करून देण्याचा उद्देश असतो. सेवा क्षेत्रात प्रामुख्याने व्यापार, वाहतूक, दळणवळण, वित्तपुरवठा व व्यावसायिक स्वरूपाच्या अदृश्य सेवांचा समावेश होतो. ग्राहकांची गरज ओळखून तिची जलद व कमीत कमी

किंमतीला पूर्तता करणे हे सेवा क्षेत्राचे वैशिष्ट्ये आहे. बँकिंग या सेवा क्षेत्रातील महत्वाच्या घटकाकडे पाहिल्यास माहिती व संचार तंत्रज्ञानाचा वापर करून किमान मनुष्य बळाच्या सहाय्याने किमान खर्चात उत्तम व चोवीस तास उत्कृष्ट सेवा देण्यात येते.

उत्पादकता, उपयुक्तता, क्षमता, टिकावूपणा आणि संभाव्यता यात सुधारणा करण्यासाठी माणसाने आपल्या ज्ञानाचा व वेळेचा उपयोग करून केलेल्या सर्व बाबी सेवा क्षेत्रात येतात. अशा अदृश्य सेवांत सुधारणा करणे सल्ला देणे मदत करणे इत्यादी प्रक्रिया घडून येतात. सद्या स्थितीत सेवा क्षेत्राची व्याप्ती वाढत असून सेवांच्या प्राप्ती करिता नागरीक मोठ्या प्रमाणात आर्थिक खर्च करित आहेत.

आर्थिक विकासात सेवाक्षेत्राचे 54 टक्के योगदान आहे. सेवा क्षेत्राचा 2017-18 मध्ये विकासदर 8.1 टक्का होता. तो 2018-19 मध्ये 7.8 टक्के होता. ज्या क्षेत्रामध्ये मंदी आहे त्याच्या उत्पादनदरात वाढ होत नाही त्यामध्ये हॉटेल, पर्यटन, व्यापार परिवहन संचार माहिती प्रसारण लोकप्रशासन आणि संरक्षण व्यावसायिक सेवा ही जनसेवा आहे. या सेवांच्या माध्यमातून रोजगाराची निर्मिती होत आहे.

व्यापार सेवा क्षेत्रामध्ये 2017 ते 2019 कालावधीत काही प्रमाणात आर्थिक उत्पादन घटले. विदेशी बाजारपेठेत मालाची निर्यात मंद झाली तसेच बँकिंग अर्थव्यवस्था मंदावली त्यामुळे आर्थिक विकास घडून आला नाही. तर कम्प्युटर आणि आईसीटी सेवा क्षेत्रामध्ये वाढ झाली. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत व्यापार वाढला. देशाच्या आर्थिक उलाढालीत वेग आला राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ झाली. आरोग्य सेवा मध्ये ही वाढ झाली. ती 7.4 टक्के होती. या उत्पादन वाढीचा उपयोग आरोग्य विकासावर करण्यात आला. आरोग्य सुविधा मधून इतर घटकाचा विकासात 60 टक्के रक्कम खर्च करण्यात आला. थोडक्यात सेवा क्षेत्राच्या योगदानातून भारतीय विकासाला गती मिळाली आहे. आज भारतातील सर्वच क्षेत्राचा विकास घडून आलेला दिसून येतो.

अध्ययनाचे महत्व :

प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययनातून भारतीय विकासामध्ये कृषी, औद्योगिकरण आणि सेवा क्षेत्र यांची किती प्रमाणात योगदान आहे याची जाणीव होते. तसेच भारतीय विकासप्रक्रिया मध्ये कोणकोणत्या घटकाचे योगदान आहे. याचे अध्ययन घडून येते. कृषी क्षेत्रात होत असलेला विकास आणि शासनाचे धोरण याचे अध्ययन घडून येत आहे. तसेच शासकीय योजनांचे स्वरूप आणि कृषी व्यवसाय यांच्या दृष्टीकोणाचे अध्ययन होत आहे. त्याच बरोबर औद्योगिक क्षेत्राचे स्वरूप त्याचे घटक, आणि औद्योगिक क्षेत्राची व्याप्ती याची जाणीव होते. त्याच बरोबर औद्योगिक क्षेत्रातून होणाऱ्या उत्पादनाचे स्वरूप त्यातून बाजार पेठेत होणारे आर्थिक व्यवहार याचे अध्ययन घडून येत आहे. औद्योगिक क्षेत्राचे कुटीर उद्योग लघुउद्योग यांना कशा पध्दतीने चालना दिली आहे. तसेच मजूर कारागीर व्यापारी यांना रोजगाराची निर्मिती करून दिली आहे. याचेही अध्ययन घडून येत आहे.

सेवा क्षेत्रामध्ये असणारे विविध घटक यांची ओळख होत आहे. तसेच कोणत्या सेवा क्षेत्राच्या घटकात किती उत्पादन होते. कोणता घटक आर्थिक मंदी मध्ये आहे याचे अध्ययन घडून येते. तसेच सेवा क्षेत्राचा औद्योगिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, व्यापारी घटकावर अप्रत्यक्ष कसा परिणाम होतो याचे अध्ययन घडून येत आहे.

सारांश :

आर्थिक विकासामध्ये कृषी, औद्योगिक, आणि सेवा क्षेत्राचे योगदान हा अध्ययन विषय वर्तमान काळात वैचारिक कसोटीवर उतरणारा आहे. राष्ट्रीय विकासामध्ये ज्या घटकाचा स्पष्ट उल्लेख होत नाही अथवा ते घटक निदर्शनास येत नाहीत अशा कृषी, औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्र यांची जाणीव आधुनिक तरुण पिढीला होण्याकरिता प्रस्तुत विषयाचे अध्ययन उचित ठरते.

संदर्भसूची :

- 1) घाटोळे रा.ना सामाजिक संशोधन पध्दती व तत्वे, मंगेश प्रकाशन, नागपुर.

- 2) काचोळे दा.धो. औद्योगिक समाजशास्त्र, कैलाशपब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
- 3) खंदारे सुखदेव, भारतीय अर्थव्यवस्था, एज्यूकेशनल पब्लिशर्स औरंगाबाद.
- 4) रमेश सिंह, भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, पुणे.
- 5) कोंडेवार यु.बी. भारतीय अर्थव्यवस्था, कैलाश पब्लिकेशन औरंगाबाद.
- 6) कविमंडल विजय कृषी अर्थशास्त्र, श्री मंगेश प्रकाशन नागपुर.
- 7) गुप्ता पी.के. कृषी अर्थशास्त्र, वृंदन पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली.
- 8) जंगले मंगल, महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव.
- 9) सिंग एस.पी. आर्थिक विकास एवं नियोजन एस चन्द्र एंड कम्पनी लि.नई दिल्ली.
- 10) गायकवाड मुकुंद, शेतीचा विकास काल-आज-उद्या, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
- 11) तळेकर शंकर/काबरा जवाहार, भारतीय बँकिंग व्यवस्था चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद.
- 12)www.agreecommission.com
- <http://www.agreecommission.com>
- 13)https://wikipedia

समाज में महिला सशक्तीकरण का योगदान

डॉ.सलमा खमरोद्दीन शेख

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बदनापूर, जि. जालना

Corresponding Author- डॉ.सलमा खमरोद्दीन शेख

ई.मेल- salma@nkspt.in

DOI- 10.5281/zenodo.7053778

स्त्री व पुरुष समाज रचना की गाडी के दो पहिए हैं जब तक ये दोनों पहिए सहजता, समता, समानता के साथ होकर आगे नहीं, बढ़ते तब तक प्रगती और सही विकास संभव नहीं है। उन दोनों को समान रूप से गतिशील रहने से ही समाज का विकास होना संभव है। इस बारे में स्वामी विवेकानंदजी का कथन है "जब तक महिलाओं की स्थिति में सुधार नहीं होगा तब तक विश्व का कल्याण नहीं हो सकता किसी भी पक्षी के लिए एक पंख से उड़ना असंभव है।" भारतीय साहित्य में कवी ने सच ही कहा है कि नारी नर की खान है अर्थात् नर का अस्तित्व नारी पर ही निर्भर है "यह नार्यास्तु पुज्यते रमन्नि नत्र देवतां" इसका अर्थ है जहाँ स्त्री की पूजा, आदर किया जाता है वही देवता वास करते हैं इतिहास से लेकर आज के आधुनिक युग तक देखा जाए तो समाज में महिलाओं का योगदान पुरुषों के मुकाबले कम नहीं है बदलते समय के साथ-साथ महिलाओं ने भी पुरुषों के समान ही हर क्षेत्र में तरक्की हासिल की है जिस पर कभी पुरुषों का राज हुआ, करता था जैसे राज निती, प्रशासनिक सेवाएँ, खेल, इ. लगभग सभी क्षेत्रों में महिलाओं को अच्छी कार्य क्षमता एवं बुद्धिमत्ता के प्रदर्शन को नकारा नहीं जा सकता लेकिन आज भी हमारे समाज में महिलाएं असुरक्षित महसूस करती हैं उन्हें अत्याचार एवं शोषण का शिकार होना पड़ता है जैसे तो सरकार ने महिला योग जैसे संस्थानों का निर्माण कर रखा है पर सभी के लिए उसका लाभ उठाना मुश्किल है क्यों कि महिलाओं के लिए बने कानून एवं अधिकारों की जानकारी का अभाव भी इसका मुख्य कारण है सरकार को चाहिए की महिलाओं को अत्याचार एवं शोषण के विरुद्ध बने कानून एवं अधिकारों से अवगत कराए जिससे अधिक से अधिक महिलाएं इस का लाभ उठा सकें और अत्याचार के खिलाफ लड़ सकें इसके अलावा समाज में पुरुष महिलाओं के प्रति अपनी सोच में बदलाव लाये ताकि किसी भी महिला को पुरुष प्रधान समाज में कार्य करने में उन्हें कोई दिक्कत न हो। आज के समाज में अगर हम महिलाओं के योगदान एवं तरक्की की बात कर रहे हैं तो इसका जीता जागता उदाहरण हमारे सामने है एक मजदूर की लड़की ने सरकारी स्कूल में शिक्षा प्राप्त कर एअर इंडिया में एयर होस्टेस की नोकरी प्राप्त कर ली है ये हमारे समाज के लिए फक्र की बात है।

समाज में महिलाओं की स्थिति वर्तमान युग में हम को कितने भी विकसित एवं समाज का हिस्सा मानते हैं परंतु हमारी मानसिकता अभी भी महिलाओं के प्रति पक्षपात पूर्ण है आखिर महिलाओं को समानता का दर्जा देने में झिझक क्यों? समाज में कामकाजी महिलाओं की स्थिति भी सुखद नहीं है क्योंकि महिलाओं को अपने कामकाज के अलावा घर की भी (जिम्मेदारी) काम करना पड़ता है क्योंकि पुरुष प्रधान समाज होने के कारण पुरुष घरेलू काम करने से परहेज करता है।

नारी समाज के उत्थान से तात्पर्य है सामाजिक पक्षपात के बंधन से मुक्त होना नारी उत्थान का अर्थ यह कदापि नहीं है कि समाज नारी प्रधान हो जाए और नारी समाज, पुरुषों का शोषण करने लगे नारी समाज के उत्थान का तात्पर्य है उसे उसके प्रति निरंकुशत, क्रूरता, अमानवीय व्यवहार से मुक्ति मिले लिंग भेद से छुटकारा मिले यह कड़वा सच है महिलाओं के लिए महिला सुरक्षा के लिए अपने देश में अनेक कानून बनाये गए हैं परंतु इन

कानूनों का गलत इस्तेमाल हो रहा है जो अब पुरुषों के शोषण का कारण बन रहा है शायद हमारे कानूनों में कुछ कमियाँ रह गयी हैं, जिनका लाभ निम्न मानसिकता वाले लोग उठाते हैं कानून का सहारा लेकर किसी पर आरोप लगाना झूठे केस में फसाना सर्वथा निंदनीय है किसी भी देश, प्रदेश, समाज या परिवार को विकसित करने में महिला का अहम भूमिका होती है समाज विकास में महिलाओं का महत्वपूर्ण योगदान होना है इसलिए उसमें दृढ़ संकल्प, आत्मविश्वास का होना जरूरी है आज के आधुनिक युग में भी पुरुष बेटा-बेटी में फर्क मानना है। देश की तरक्की में साक्षर महिला का योगदान :

भारत के विकास में महिला की बहोत महत्वपूर्ण भूमिका है इस बात को झुठलाया नहीं जा सकता पिछले कुछ दशकों से जब-जब महिला साक्षरता में वृद्धि होती हुयी है भारत विकास के पथपर अग्रसर हुआ है इससे न केवल मानव संसाधन के अवसर में वृद्धि की है बल्कि घर के कामकाज के अलावा ऑफिस के कामकाज और

वातावरण में भी बदलाव आया महिलाओं के शिक्षित होने से केवल बालिका के शिक्षा को प्रोत्साहन मिला बल्कि बच्चों का सर्वांगीण विकास में भी तेजी आई महिला साक्षरता से एक बात और सामने आई है। स्त्री पुरुष समानता के लिए जागरुकता जरूरी है इसमें कोई शक नहीं कि अंग्रेजों को शासन बहोत बुरा था लेकिन महिलाओं की स्थिति में जो मौखिक बदलाव आए वो भी इसी जमाने में आया

उद्देश :

- भारत के विकास में महिलाओं को महत्वपूर्ण भूमिका है इस बात को नकारा नहीं जा सकता पिछले कुछ दशकों से महिला साक्षरता में प्रगती हुयी हे आज के वर्तमान युग में कितने भी विकसित एवं शिक्षित समाज का हिस्सा मामले है परंतु हमारी मानसिक अभी भी महिलाओं के प्रति पक्षपातपूर्व है आखिर महिलाओं को समानता का दर्जा देने में इतनी झिझक क्यों।
- समाज में कामकाजी महिलाओं की स्थिति भी सुखद नहीं हे क्योंकि कामकाजी महिलाओं को अपने कामकाज के अलावा घरेलू कार्य को करने पडते है।
- आज के पुरुष प्रधान समाज में चाहे महिला कितनी भी तरक्की कर ले उसे पुरुष के अंह को झेलना ही पडता है बहुत कम ऐसे पुरुष होंगे जो अपनी पत्नी के तरक्की में मनसे खुश होते है।

बदलती दौर में महिलाएँ :

भारतीय संस्कृती में नारी को महत्वपूर्ण स्थान दिया गया है वह शिव भी है और शक्ति भी है तभी तो भारतीय संस्कृती में सनातन कालसे कभी मातृ शक्तिको महत्व का आकलन कम नहीं किया और जब ऐसा करने की कोशिश की तो समाज को कमजोरीयाँ कुरीतियाँ ही पनती है। नारी को शुरु से ही सृजन, सन्मान और शक्ति का प्रतीक माना गया है नारी को कार्यक्षेत्र न केवल घर बल्कि सारा संसार है प्रकृति ने वंश वृद्धी जो जिम्मेदारी नारी को दे रखी है वह न केवल एक दायित्व है एक चमत्कार और अलौकिक सुखकी इन सबके बीच नारी आरंभ से ही अपनी भूमिकाओं के प्रति सचेत रही है। नारी को शुरु से ही कोमलता, भावुकता, क्षमाशीलता, सहनशीलता की मुर्ती माना जाता है पर यही नारी आवश्यकता पडने पर रणचंडी बनने से परहेज नहीं करती क्यों कि वह जानती है कि वह नरम स्वभाव उन्हे सहानुभूती और सन्मान की नजरों से देख सकता है पर समांतर खडा होने से अपने को एक मजबूत स्वावलंबी, सरल स्तंभ बनाता ही होगा इतिहास गवाह है आजादी के दौर में तमाम महिलाओं ने स्वातंत्रता आंदोलन में बढ चढकर हिस्सा लिया एक तरफ इन्होंने स्त्री चेतना को प्रज्वलित किया वही आजादी के आंदोलन में बढा चढाकर

हिस्सा लिया कईयों ने तो अपनी जान भी गवा दी फिर भी महिलाओं का हौसला कम नहीं हुआ

विषय के अध्ययन की सीमाएँ –आज चारो तरफ महिलाएँ हर क्षेत्र में सफलता के झंडे गाढ रही है कोईभी क्षेत्र में महिलाएँ पुरुषो से पीछे नहीं है आज की महिलाएँ जिस जिम्मेदारी से व्यावसायिक क्षेत्र में अपनी भूमिका सफलतापूर्वक निभा रही है उसीतरह घरगृहस्थी भी निभा रही है। आज के पुरुष प्रधान समाज में महिलाएँ कितनी भी तरक्की कर ले उन्हे पुरुषो के अंह को झेलना ही पडता है बहुत कम पुरुष अपनी पत्नी के तरक्की से खुश होते है कई सालो से भारतीय नारी की, भूमिका में काफी फर्क आया है सक्षम वर्ग में नारी की भूमिका घरेलू कामों से जुडी रहती थी और बच्चो की देखभाल करना मेहनती वर्गों में पैसो की कमी के कारण महिलाएँ की काम करने के लिए बाहर जानी लेकिन उन्हे इतनी रक्कम नहीं मिलती। भारत के बडे-बडे शहरो में आज हमे नारी हर क्षेत्र में आगे बढती हुयी दिखाई दे रही है आज महिला जीवन के हर क्षेत्र में आगे कदम बढा रही है आज की महिला अपने कर्तव्य की बाखुबी खुशी निभा रही है चाहे वो ऑफिस का काम हो या घर का हर क्षेत्र में सफलता हासिल कर रही है वह अब स्वयं के प्रति जागरुक होते हुए अपने अधिकारो के प्रति आवाज उठाने की हिम्मत रखती है कोई सिर्फ यह कहकर उनके आत्मविश्वास को हिला नहीं सकता कि वह एक नारी है शिक्षा के चलते महिलाएँ जागरुकता होगयी है इस जागरुकता ने नारही के कार्यक्षेत्र की सिमा को घर के चार दिवारी से बाहर की दुनिया तक फैला दिया है इस अवधारणा को बदलने की, जरुरत है कि बच्चोका लालन पोषण और गृहस्थी चलाना सिर्फ नारी का काम है।

शोध ग्रंथावली :

1. पंचायतराज और महिला सशक्तीकरण- सीमा सिंह
2. आजाद गुलाबसिंह (2012) ग्रामीण क्षेत्र में महिला सक्षमिकरण –एक अध्ययन
3. असारी नियाम (2002) महिला सबलीकरण पंचशील प्रकाश-जयपूर
4. खमेरिया मधूलता (1996) ग्रामीण महिलाओं की आर्थिक स्थिति
5. कुमार गौरव (2013) ग्रामीण महिला सशक्तीकरण सामाजिक आर्थिक आयाम
6. गौतम नीरज (2009) ग्रामीण विकास में महिलाओं को योगदान
7. शर्मा बी.एम.(1999) भारत में महिला सशक्तीकरण
8. डॉ.खरे- भारत में महिला सशक्तीकरण

महाराणा प्रताप संघाचा कबड्डी खेळ क्षेत्रातील योगदानाचा अभ्यास

रावसाहेब गराड 1 डॉ. दीपक माने 2

1संशोधक, शारीरिक शिक्षण विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे महाराष्ट्र
2संचालक, क्रीडा व शारीरिक शिक्षण मंडळ, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे महाराष्ट्र

Corresponding Author- रावसाहेब गराड

[Email- rsgarad19@gmail.com](mailto:rsgarad19@gmail.com)

DOI- 10.5281/zenodo.7066606

प्रस्तावना :

आरोग्य ही संकल्पना संपूर्ण जीवनाला व्यापून टाकणारी आहे. व्यक्ती वा समाज जीवनाचे एकही अंग असे नाही की, जे शारीरिक, मानसिक, सामाजिक भौतिक आरोग्यविषयी अधिक सुसह्य, आनंदी व प्रसन्न होऊ शकेल. बहुतेक सामाजिक समस्या परस्परांशी संलग्न, परस्परांवर अवलंबित, एकमेकांत गुंतलेले असतात. शिक्षण म्हणजे ज्ञान, विद्या, कौशल्य, संस्कार, सद्वर्तन, संस्कृती मूल्यांची जोपासना, पुढील पिढीला वारसा देण्याचे एक साधन होय. तसेच शिक्षण म्हणजे शिकवणी इत्यादी संकुचित अर्थ मानवी जीवनात परिचित आहेत. शिक्षण ही एक व्यापक प्रक्रिया आहे. तसेच शिक्षण हे परिवर्तनाचे, बदलाचे प्रभावी साधन आहे. क्रीडा क्षेत्र व आरोग्य यांचा अतिशय घनिष्ठ संबंध आहे. अतिउत्तम क्रीडा कार्यमानास उत्तम आरोग्य हवेच. तसेच उत्तम आरोग्यास खेळ, व्यायाम, क्रीडा क्षेत्र व क्रीडा वृत्ती यांची आवश्यकता असते. वरील सर्व अनुषंगाने महाराणा प्रताप संघाचा योगदान हा क्रीडा क्षेत्रात खूप मोलाचा वाटतो आणि त्या वाटचाली आपण पुढील प्रमाणे सादर केलेले आहे.

महाराणा प्रताप संघाची स्थापना व क्रीडा क्षेत्र :

आपले सर्वस्व क्रीडा क्षेत्राला समर्पित करणारे श्री शरद चव्हाण उर्फ अण्णा यांच्या त्यागामधून व समर्पणनातून केलेल्या कार्यामुळे महाराणाप्रताप संघाची मुहूर्तमेढ रोवण्यातस सुरुवात झाली. अण्णांना लहानपणापासून खेळाची आवड होती त्यापैकी नाना पेठ मधील आपल्या गल्लीमधील तरुण होतकरू लहान खेळाडू व आपल्या मित्रपरिवार यांच्या सहाय्याने सन १९६७ साली महाराणा प्रताप संघ या संस्थेचे बीज पेरले गेले.

खरोखर तो काळ असा होता की, मनोरंजनाची कोणतीही साधने उपलब्ध नव्हती तसेच तरुणांमध्ये व्यायामाची आवड व आपल्या शरीराची बलसंवर्धना या ध्येयाने तरुण प्रेरित झालेले असायचे व त्यांना अशा प्रकारचे मार्गदर्शक भेटल्यानंतर थोडंच कालावधीमध्ये खेळाडूंची संख्या वाढत गेली.

मुख्यत्व महाराणा प्रताप संघाची सुरुवात कबड्डी या देशी खेळाच्या माध्यमातून झाली. विविध स्पर्धेमध्ये कबड्डीचा संघ सहभागी होत असे स्थानिक पातळीवर, जिल्हा स्तर, राज्य, राष्ट्रीय पातळीवर कबड्डीमध्ये थोड्याच कालावधीमध्ये आपले वर्चस्व निर्माण केले. पुरुषांचा कबड्डी संघ दिवसेंदिवस कामगिरी उंचावत होता. श्री शरद चव्हाण अण्णा यांच्या सुविदय पत्नीने महिलांचाही कबड्डीमध्ये संघ असावा या उद्देशाने महिलांचाही सराव सुरू केला. पुढे मुलींचा ही संघ विविध स्पर्धेत सहभागी होऊ लागला. शरद अण्णाचे दोन खोल्यांचे घर परंतु त्यामधूनच संघाचा कारभार चालायचा. अण्णांचे घर म्हणजे संघातील खेळाडूंचे घर प्रत्येक जण अगदी हक्काने त्या घरात वावरत असायचा. ज्या वेळी कबड्डी स्पर्धा असायच्या त्या वेळी महाराणा प्रताप संघाचा सामना असेल त्या बाजूला प्रेक्षक सामना पाहण्यासाठी जात

असे. साधारण १९७५ ते १९८५ हा काळ संपूर्ण भारतात कबड्डी स्पर्धेत अनेक बक्षिसे त्यावेळी संघाने मिळवली होती. मुलींचाही संघ उत्तम असायचा. स्थानिक कबड्डी स्पर्धेत संघाचे चार पाच संघ उतरविले जात असत. अशा प्रकारे थोड्याच कालावधीत संघाने उत्तुंग असे यश संपादन केले होते. त्यामुळे अनेक खेळाडू जिल्हा, राज्य, राष्ट्रीय स्पर्धेत चमकू लागले. खेळाच्या नावलौकिकामुळे अनेक खेळाडूंना नोकरीमध्ये प्राधान्य मिळण्यास सुरुवात झाली. विविध स्पर्धेत पारितोषिके मिळत गेली व खेळाडूंना पुरस्कार मिळू लागले. श्री शिव छत्रपती व अर्जुन पुरस्काराने खेळाडूंना गौरविले जाऊ लागले.

कबड्डी विभाग :

सन १९६७ मध्ये महाराणा प्रताप संघ या संस्थेची स्थापना झाली. प्रामुख्याने महाराणा प्रताप संघाची स्थापना होण्यामागे कबड्डी हा खेळ कारणीभूत ठरला आहे. महाराणा प्रताप संघामध्ये जरी विविध क्रीडा प्रकार चालत असले तरी कबड्डी हा खेळ महाराणा प्रताप संघाचा उदय होण्याआधी पासूनच चालत होता. पण संघाच्या स्थापनेनंतर कबड्डी या खेळाला एक दिशा मिळाली. संस्थेच्या कबड्डी संघाने देशभर दौरे करून

आपल्या खेळातील कौशल्याने भारतीय क्रीडा रसिकांच्या मने जिंकली व “महाराणा प्रताप संघ” हे नाव संपूर्ण देशात परिचयाचे झाले.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधनात वर्णनात्मक ऐतिहासिक व व्यष्टी अभ्यास पद्धतीचा उपयोग केला असून विषयाच्या उद्दिष्टांना समोर ठेवून विषयासंबंधी अधिक व सखोल माहितीचे संकलन करण्यासाठी प्रश्नावली मुलाखत तसेच संबंधित दस्तऐवजाचा आधार घेण्यात आला. संशोधन समस्या विषयी माहिती संकलन करत असताना प्रामुख्याने महाराणा प्रताप संघ विषयी माहिती मिळवण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामध्ये महाराणा प्रताप संघामधील वर्तमान क्रीडा कार्यमान व संबंधित माहिती वगळता, विशेष करून महाराणा प्रताप संघाची स्थापना, उद्दिष्टे, वाटचाल, कार्यपद्धती, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय खेळाडू यांच्याशी संबंधित माहिती घेण्यात आली आहे.

विश्लेषण व अर्थनिर्वचन :

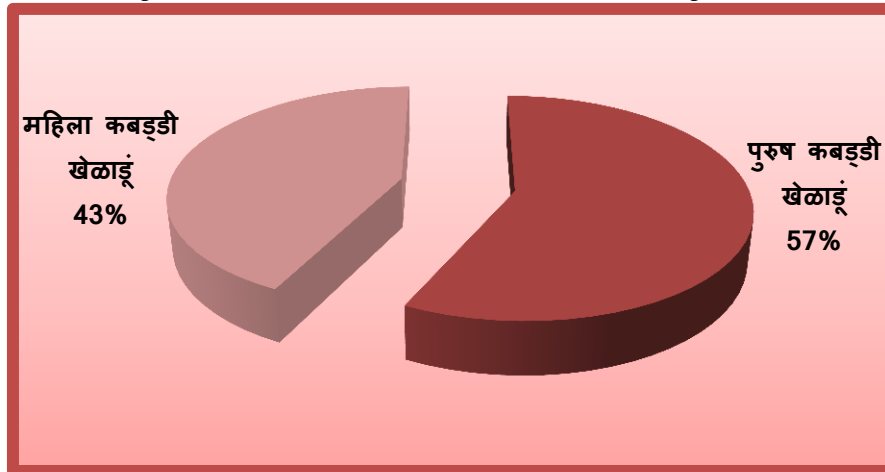
संशोधनात महाराणा प्रताप संघाचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन.

कोष्टक क्रमांक -१

कबड्डी विभाग खेळाडूंची यादी

कबड्डी खेळाडू	पुरुष कबड्डी खेळाडू	महिला कबड्डी खेळाडू
१४५	८३	६२

वृत्तालेख क्रमांक १ संख्याशास्त्रीय विश्लेषण दर्शविणारा वृत्तालेख

निष्कर्ष :

प्रस्तुत संशोधनात महाराणा प्रताप संघाच्या अंतर्गत कबड्डी या खेळात १४५ खेळाडूंनी आपला नावलौकिक केलेला आहे. त्यामध्ये ८३ पुरुषांचा व ६२ महिलांचा सहभाग होता. त्यांनी राज्य, राष्ट्रीय आणि विद्यापीठ स्तरीय वेगवेगळ्या पातळीवर आपले व महाराणा प्रताप संघाचे नाव गाजविले.

संदर्भसूची :

1. रंजीत कुमार, (२०११), रिसर्च मेथडोलॉजी स्टेप-स्टेप गाईड फोर बिगनर्स तिसरी आवृत्ती सेज-बाय पब्लिकेशन न्यू दिल्ली.
2. प्रदीप देशमुख व प्रवीण शिलेदार (२००४), रिसर्च मेथडोलॉजी इन फिजिकल एज्युकेशन; अल्फा पब्लिकेशन, नांदेड.

3. अनिता तामरकर, (२००५), भार प्रशिक्षण, प्लायमेट्रिक प्रशिक्षण आणि त्यांच्या कॉम्बिनेशनचा कारक घटकावर होणाऱ्या परिणामाचा तुलनात्मक अभ्यास.
4. महाराणा प्रताप संघ गौरव अंक विशेषांक, पंडित जवाहरलाल नेहरू स्टेडियम, पुणे पृष्ठ क्रमांक १ ते ३२.
5. वाखारकर दी. गो. (१९७३). महाराष्ट्रातील शारीरिक शिक्षणाची वाटचाल, औरंगाबाद: मराठवाडा सांस्कृतिक मंडळ प्रकाशन पृष्ठ क्रमांक १२.
6. जदे श्री आर (१९९५). शारीरिक शिक्षण द्वितीय आवृत्ती कोल्हापूर फडके पब्लिकेशन पृष्ठ क्र. २ ते ३.

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

Editor

Dr. Umakant Chanshetti

Principal

Jawahar Arts, Science & Commerce College (Maharashtra) India

Co- Editor

Dr. Maruti Musande

Dr. Rajshekhar Varshetti

Dr. Sunil Rajput

Dr. Ningappa Somgonde
